

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

ЮРИДИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

Кафедра цивільно-правових дисциплін

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

з дисципліни «РИМСЬКЕ ПРАВО»

Для студентів
юридичного факультету

Дніпро - 2016

Конспект лекцій підготувала **Лежнєва Т.М.** – доцент кафедри цивільно-правових дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук

РЕЦЕНЗЕНТИ:

Алфьорова Т.М., кандидат юридичних наук, доцент кафедри цивільно-правових дисциплін Дніпропетровського гуманітарного університету.

Бублейник В.А., кандидат юридичних наук, адвокат.

Конспект лекцій обговорений
та схвалений на засіданні
кафедри цивільно - правових
дисциплін
юридичного факультету

“ ____ ” _____ 2016 р.,
протокол № ____

ТЕМА № 2 ПРАВОВЕ СТАНОВИЩЕ СУБ'ЄКТІВ РИМСЬКОГО ПРИВАТНОГО ПРАВА

(2 години)

ПЛАН ЛЕКЦІЙ:

1. Поняття особи та її право- і дієздатність.....5
2. Правове становище різних категорій населення Риму.....10
3. Юридичні особи.....15

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Новицкий И.Б. Римское право. - Изд. 6-е, стереотипное. – М., 1997.
2. Підпригора О.А. Римське приватне право: Підручник для студентів юрид. вищих навч. закладів: Вид. 3-є, перероб. та доповн. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2001. – 440 с.
3. Пухан Иво, Поленак-Акимовская Миряна. Римское право (базовый учебник). - М.: Издательство ЗЕРЦАЛО, 2000. – 448 с.
4. Дождев Д.В. Римское частное право: Ученик для вузов / Под общ. ред. акад. РАН, д.ю.н., проф. В.С.Нерсисянца. – 2-е изд., изм. и доп. – М.: Норма, 2006. – 784с.
5. Підпригора, О. А. Римське право [Електронний ресурс] : підручник / О. А. Підпригора, Є. О. Харитонов. - К. : Юрінком Інтер, 2006. - 512 с.
6. Основи римського приватного права: Підручник / В.І. Борисова, Л.М.Баранова, М.В. Домашенко та ін.; За заг. ред. В.І.Юорисової та Л.М.Баранової. – Х.: Право, 2008. – 224с.
7. Омельченко, О. А. Римское право [Електронний ресурс] : учебник / О. А. Омельченко. - 3-е изд., испр. и доп.. - М. : Эксмо, 2005. - 224 с.. - (Российское юридическое образование)
8. Римське право : підруч. / Підпригора О.А., Харитонов Є.О. – 2-ге вид. – К.: Хрінком Інтер, 2009. – 528 с.
9. Институции Юстиниана. Перевод с латинского Д. Расснера. Под ред. Л.Л. Кофанова, В.А. Томсинова. (серия «Памятники римского права») – М.: Зерцало, 1998.
10. Калюжний Р.А. Римське приватне право: Курс лекцій. – К.: Істина, 2005. – 144 с.
11. Крестовська Н.М., Канзафарова В.С. Основи римського приватного права: Навчально-методичний посібник. - Одеса: Фенікс, 2006. – 160 с.
12. Латинские юридические изречения / Составитель и автор предисловия проф. Е.И. Темнов. – М. : Издательство «Экзамен», Право и закон, 2003. – 384 с.
13. Макарчук В.С. Основи римського приватного права. Навчальний посібник. – К.: Атіка, 2000.

14. Орач Є.М., Тищик Б.Й. Основи римського приватного права: Курс лекцій. – К.: Юрінком Інтер, 2000.
15. Памятники римского права: Законы XII таблиц. Институции Гая. Дигесты Юстиниана. - М.: Зерцало, 1997.
16. Подопригора А.А. Основы римского гражданского права: Учеб. пособие для студентов юрид вузов и факультетов. – 2-е изд., перераб. – К.: Вентури, 2002. – 288с.
17. Римське приватне право (Конспект лекцій. Практикум).- Х.: “Одіссей”, 2000.
18. Сліпченко С.О., Шишка Р.Б. Римське приватне право в таблицях: Навч. посібник. - Харків: Нац. ун-т внутр. справ, 2001.
19. Трофанчук Г.І. Римське приватне право: Навчальний посібник. – К.: Атіка, 2006. – 248 с.
20. Пашаева, О. М. Римское право [Електронний ресурс] : конспект лекцій / О. М. Пашаева, Т. Г. Васильева. - М. : Юрайт : Высшее образование, 2009
21. Орлянская, А. В. Шпаргалка по римскому праву [Електронний ресурс] / А. В. Орлянская. - М. : ТК Велби, 2005. - 32 с.
22. Підпригора, О. А. Римське право [Електронний ресурс] : підручник / О. А. Підпригора, Є. О. Харитонов. - К. : Юрінком Інтер, 2006. - 512 с.

МЕТА ЛЕКЦІЇ:

Метою лекції є ознайомлення студентів з основними групами римського населення та характеристика їх правового становища у суспільстві.

Сформувати в свідомості студентів уявлення про поняття статусного права, суб'єкта права, поняття правоздатності, дієздатності фізичних осіб, малолітніх, повнолітніх жінок, дієздатності осіб з психічними, моральними і фізичними недоліками.

Встановити, аналізуючи сутність та значення категорії юридичної особи, колізію інтересів, що виникали у цій сфері між державою та фундаментальними положеннями приватного права у процесі утворення юридичних осіб, з'ясувати еволюцію інституту юридичних осіб.

ВСТУП

Римське право за своєю ідеєю передбачає наявність багатьох окремих автономних центрів, між якими зав'язуються різноманітні господарські відносини. Усі такі центри - клітинки того чи іншого суспільства і називаються суб'єктами права.

Цілком зрозуміло, що кінцевою метою всіх правових установ є людина як особа, як індивід. Природно, що основну масу цивільно-правових центрів

суб'єктів прав становлять люди, громадяни в загальноприйнятому розумінні — так звані фізичні особи.

Разом з тим часто ті ж людські інтереси потребують, щоб у ролі самостійного центру господарського життя була визнана не інша окрема фізична особа, а певна сукупність осіб (наприклад, цех, корпорація, підприємства усіх форм власності) або незалежна від них установа. Так з'являються певні організації, які називають юридичними особами.

Насамперед простежимо за еволюцією фізичних осіб, а потім розглянемо виникнення та історичний розвиток окремих форм юридичних осіб.

І. ПОНЯТТЯ ОСОБИ ТА ЇЇ ПРАВО- І ДІЄЗДАТНІСТЬ

У Римі особа позначалася терміном *persona*. Проте не всі люди у Римській державі визнавались особами — суб'єктами права. Панівного класу рабовласників не допускали рівності всіх людей, тому такий великий клас людей, як раби, не визнавався суб'єктом права, а був об'єктом права.

Пам'ятки римського права як джерела пізнання не тільки права, а й історії і культури Стародавнього Риму, свідчать, що тільки вільна людина є носієм прав та обов'язків і в цьому розумінні вона є особою, здатною до права.

Здатність особи бути суб'єктом цивільних прав, здатність мати право називається **правоздатністю**, а здатність своїми діями набувати певні права і нести відповідні обов'язки — **дієздатністю**. Хоч повнота якості суб'єкта передбачає наявність того й іншого, однак для самого поняття суб'єкта істотнішою є правоздатність.

Здатність бути суб'єктом цивільних прав римські юристи позначали терміном *сарит*. Людина стає правоздатною з моменту народження, проте цього ще недостатньо. Для виникнення людської особи необхідно, щоб дитина народилася живою. Зародок, який міститься у череві матері, ще не є людина, але якщо народиться живим, то стає правоздатним і його юридичне становище відноситься до моменту зачаття. Це має важливе значення для права на спадкування. Так дитина має право на успадкування майна батька, який помер до її народження.

Правоздатність особи припиняється з її смертю. Від припинення правоздатності однієї особи дуже часто залежить право інших осіб. Тому факт і момент смерті, як стверджують римські юристи, має бути завжди точно встановлений, що не завжди вдається зробити, а іноді й просто неможливо. Для розв'язання складних випадків у римському праві допускалася презумпція щодо тих, які помирали одночасно. Суть цієї презумпції полягала в тому, що коли траплялися нещасливі події (наприклад, корабельна аварія, пожежа) і разом гинуло кілька осіб, але не можна було довести, хто з них помер раніше, то припускалося, що всі вони померли одночасно. Але коли разом померли висхідні і низхідні родичі, то припускалося, що повнолітні низхідні пережили своїх висхідних родичів, а неповнолітні низхідні померли раніше.

Отже, правоздатність людини виникає з моменту народження і припиняється з її смертю. Римське право прирівнювало до смерті продаж у

рабство, полон, засудження до пожиттєвого ув'язнення (довічна каторга). Якщо людина, продана в рабство, знову набувала свободу, то її правоздатність відновлювалася, хоч і не завжди в попередньому обсязі.

У Римській державі вже на початку періоду республіки проживало багато людей, які прибули з різних країн, і всі вони користувалися певною мірою правоздатності. Однак для того, щоб володіти повною правоздатністю в усіх галузях політичних, майнових і сімейних відносин, особа мала відповідати таким трьом станам:

- 1) стану свободи (*status libertatis*);
- 2) стану громадянства (*status civitatis*);
- 3) сімейному стану (*status familiae*).

За станом свободи розрізнялися вільні і раби, за станом громадянства — римські громадяни та інші вільні особи, але негромадяни, сімейним станом — домовладки та підвладні особи.

В міру перетворення Риму з невеликої сільськогосподарської общини на світову державу, з розвитком зовнішньої торгівлі відмінності у правоздатності окремих груп вільного населення почали згладжуватися, хоч безодня між рабами і вільними зберігалася. Врешті-решт на початку III ст. н. е. усі відмінності у правовому становищі різних категорій населення втратили своє значення. У 212 р. імператор Каракала поширив статус римського громадянина на всіх підданих великої території.

З початку III ст. усе вільне населення Риму користувалося усією повнотою правоздатності у сферах політичного, майнового життя.

Цивільна правоздатність римського громадянина складається з двох повних елементів: 1) *jus connubii* — права вступати в якому діти набувають статус римських громадян; 2) *jus commercii* — права торгувати, яке охоплює право бути власником майна, здійснювати будь-які цивільно-правові правочини дарувати, міняти, право бути спадкоємцем, вести цивільно-правові спори в суді.

Зменшення цивільної правоздатності залежно від зміни в особистому стані особи мовою римських класичних юристів називається *capitis diminutio* — **втрата правоздатності**.

Класичні римські юристи **розрізняють і три ступеня зміни правоздатності** — *maxima* (максимальна), *media* (середня), *minima* (мінімальна). Розглянемо випадки зміни правоздатності та її наслідки дещо детальніше.

Повна втрата правоздатності (*capitis diminutio maxima*) наставала щоразу, коли людина втрачала свободу. Наприклад, римський громадянин потрапив у полон чи був проданий у рабство за борг. Проте в період республіки подібні випадки відпали. З часом натомість з'являються інші причини втрати свободи: з тих чи інших причин громадянин Риму ставав рабом в середині держави. Наприклад, дехто дозволив продати себе як раба; жінка, яка вступала у зв'язок з рабом, незважаючи на перестороги.

Загальним юридичним результатом *capitis diminutio maxima* була повна втрата особистих і майнових прав. Майно особи, яка повністю втратила

правоздатність, переходило у власність держави або до певних приватних осіб, зокрема кредитора, який продав боржника, господаря раба, з яким жінка вступила у зв'язок.

Середня втрата правоздатності (*capitis diminutio media*) наставала тоді, коли особа зберігала свободу, проте втрачала право римського громадянина. Наприклад, римський громадянин стає перегрином або латином з метою одержати землі на периферії. В імператорський період громадянство втрачалось у разі заслання. Особа, піддана *capitis diminutio media*, втрачала свої цивільні прана, проте зберігала відносини *jus gentium*.

Мінімальна втрата правоздатності (*capitis diminutio minima*) відбувалася зі зміною сімейного стану особи, що траплялося у таких випадках: а) особа власних прав перетворювалася на чужих прав; б) сімейно самотійна особа всиновлювалася жінкою; в) жінка, яка не перебувала ні під чією владою, одружувалася та ін. Результат *capitis diminutio minima* — повний розрив попередніх сімейних зв'язків з усіма правами, які з них впливали (спадкування тощо). Усі перелічені фактори тісно пов'язані з правоздатністю особи в Римській державі.

Отже, юридичне становище людини як суб'єкта права внаслідок певних обставин може змінюватися і таким чином стати предметом спору.

Спир про сімейний стан був можливий лише в тому разі, коли хтось претендував на роль домовладки, а тим часом інша особа також цього домогалася. Проте спори такого роду траплялися зрідка.

Наявність правоздатності — лише одна сторона правосуб'єктності. Для того, щоб повною мірою користуватися благами права, однієї правоздатності замало. Адже правоздатність — це лише наявність прав, а користуватися ними самотійно особа може тільки за наявності дієздатності.

Римське право не знало категорії дієздатності, проте в Римі за кожним громадянином визнавалася здатність здійснювати дії з юридичними наслідками, які становлять зміст поняття дієздатності.

Завжди і скрізь дієздатність визначалася віком людини, і розуміння смислу вчинених дій, здатність володіти собою та зважено приймати рішення залежали передусім від віку. ним цензом дієздатність громадян поділялася на

- 1) — діти віком до 7 років, які були повністю недієздатними
- 2) — це частково дієздатні. До них належали дівчатка віком до 12 і хлопці до 14 років. Такі особи могли здійснювати лише дрібні правочини: робити незначні покупки, приймати невеликі подарунки, проводити дрібний обмін речей тощо. У разі здійснення правочину, спрямованого на припинення прав або встановлення якоїсь повинності, необхідний був дозвіл опікуна, який давав його в момент вчинення правочину. В іншому разі такий правочин зобов'язував неповнолітнього лише у випадку і в межах збагачення, одержаного за цим правочином
- 3) — особи жіночої статі віком з 12, а чоловічої з 14 і до 25 років, які визнавалися як неповнолітні, але дієздатні. Такі особи мали право укладати різного роду цивільно-правові угоди, проте, уклавши явно не вигідну для себе

угоду, могли просити претора визнати її недійсною і повернути сторони у стан до укладення угоди, тобто провести реституцію.

Залучення до ділового життя недосвідчених, а іноді й необачних людей, які не досягли 25 років, підривало стійкість цивільно-правових відносин. Тому починаючи з II ст. особам, які не досягли 25 років, почали призначати кураторів, що обмежувало їхню дієздатність. Тепер вони могли здійснювати важливі правочини тільки з дозволу (згоди) куратора. Разом з тим за ними зберігалось право самостійно розпоряджатися майном на випадок смерті, а також вступати у шлюб. Досягнувши 25 років, такі особи позбавлялися будь-яких обмежень дієздатності.

На дієздатність особи в Римі впливав її фізичний стан. Зокрема, глухонімі не могли укласти такі угоди, як стипуляція, виступати в суді під час дії легісакційного процесу, в якому необхідно було проголошувати формули, тощо. Душевнихворі та недорозвинені на час хвороби визнавалися повністю недієздатними. Обмеженими в дієздатності були марнотратники — особи, нездатні розумно розпоряджатися Своїм майном. Таким особам призначали піклувальників, які були зобов'язані піклуватися про їхній майновий стан. Після призначення піклувальника особа-марнотратник самостійно здійснювала лише такі правочини, які були спрямовані на набуття майна, а не відчуження, і несла особисту відповідальність за вчинені правопорушення. Деякі обмеження дієздатності залежали від постійного місця проживання.

Крім вищеназваних факторів, повнота цивільної дієздатності і правоздатності передбачає ще стан громадянської честі. Деякі особи з тих чи інших причин знеславлення піддавалися громадянському збещенню, а отже й обмеженню у правоздатності.

В історії римського права громадянське **безчестя** відоме в кількох видах.

Повне позбавлення честі в результаті покарання судом, пов'язане з втратою громадянства.

Приниження честі зазнавали у формі *infamia* (ганьба) або *turpitude* (аморальність).

Infamia — безчестя, якого зазнавали внаслідок засудження за злочин, порушення договору доручення, товариства, збереження, де вимагалася надзвичайна чесність; у результаті порушення деяких правових норм (наприклад, якщо вдова вступала в новий шлюб, не дотримавши року жалоби). *Infamia* зазнавали в результаті преторського едикту або судового рішення. Особа, яка зазнала *infamia*, позбавлялася права бути обраною на громадські посади (наприклад, у місцеві декуріони), права опікунства, виступати на суді як представник за інших тощо.

Безчестя у формі *turpitude* зазнавали ті особи, певні дії яких, їх спосіб життя вважалися аморальними (наприклад, проституція). Ця форма безчестя була істотним обмеженням у таких галузях, як спадкування, одруження та ін.

Римське право знало ще одну форму приниження честі — **intestabilis**. Закони XII таблиць постановляли: «Хто буде свідком під час укладення угоди і згодом відмовиться від свого свідчення, нехай зазнає безчестя». Це означало,

що така особа надалі взагалі не могла бути свідком і до себе не мала права запрошувати у свідки. А оскільки майже всі угоди стародавнього права здійснювалися за участю свідків, то таке обмеження майже повністю позбавляло винну особу дієздатності. Однак з поступовим зникненням старих формальних угод ця форма приниження честі втратила своє значення.

Не були рівноправними і обмежувалися у дієздатності в Римі жінки. Тривалий час вони перебували під опікою чоловіка, батька або іншого родича. Проте вже за часів принципату доросла жінка, яка не була під постійною опікою батька або чоловіка, мала право приймати самостійно рішення з приводу свого майна. Однак вона не могла приймати на себе відповідальність за чужі і лише за законодавством Юстиніана була ослаблена правова нерівність чоловіка і жінки.

Чи впливала релігія на праводієздатність особи в Римі? Язичницька релігія не мала на неї впливу, але після появи шпетна язичники та єретики певною мірою обмежувалися у дієздатності.

У Римі серед корінного населення розрізняли римських громадян, латинів, перегринів, рабів, вільновідпущеників і колонів.

ВИСНОВКИ ДО ПЕРШОГО ПИТАННЯ

Здатність бути суб'єктами права, тобто правосуб'єктність (*caput*), у рабовласницькому Римі визначалась трьома станами (статусами) : свободи, громадянства і сімейного стану. Стан свободи (*status libertatis*) - це головний правовий стан, найбільші зміни якого (*capitis deminutio maxima*) приводили до набуття статусу суб'єкта права (*persona*) чи до його втрати.

Стан громадянства (*status civitatis*) відносив вільну людину до певної категорії груп римського населення (латина, перегріна тощо) . Ці зміни правового стану називалися середніми (*capitis deminutio media*) і вони впливали лише на обсяг прав, однак не призводили до повної втрати правосуб'єктності.

Сімейний стан (*status familia*) поділяв вільних на дві групи - осіб свого права (*persona sui iuris*) - глави родини (*pater familias*) та осіб чужого права (*persona alieni iuris*) - всі інші члени сім'ї, так звані підвласні (*sui*). Зміни в цьому правовому статусі називалися (*capitis deminutio minima*), оскільки вони мінімально впливали на обсяг прав особи.

II. ПРАВОВЕ СТАНОВИЩЕ РІЗНИХ КАТЕГОРІЙ НАСЕЛЕННЯ

РИМУ

Римські громадяни. Згідно з головним принципом давньоримського права тільки римський громадянин — *civis Romanus* - користувався захистом права. Тому тільки *civis Romanus* міг бути членом римського суспільства і суб'єктом прав. Правовим захистом користувалася тільки та особа, яка була римським громадянином. Ось чому стан громадянства для римських юристів був неодмінною умовою повної цивільної правоздатності.

Статусу римського громадянина набували діти, народжені від шлюбу римських громадян. Народжена в такому шлюбі дитина набувала статусу свого батька в момент зачаття. Дитина, народжена поза шлюбом, згідно з римськими законами поділяли статус матері. Римське громадянство набувалося також шляхом звільнення римським громадянином свого раба, усиновлення іноземця, дарування імператором іноземцю громадянства за особливі заслуги перед Римом, а також шляхом надання римського громадянства цілим общинам у період імперії.

Римське громадянство втрачали в таких випадках: зі смертю особи, через продаж у рабство, особи, узяті в полон, засуджені до тяжкого кримінального покарання або вигнання з Риму.

Римські громадяни володіли всією повнотою цивільних прав: тільки вони могли володіти *res mancipi* — речами, які становили економічну основу рабовласницького суспільства, укладати різні угоди, звертатися до суду за захистом порушених прав. Тільки римські громадяни володіли *jus connubii* — правом вступати в шлюб та *jus commercii* — правом торгувати.

Поряд з володінням повною правоздатністю у сфері цивільно-правових відносин римські громадяни посідали привілейоване становище в публічноправовій сфері. Вони мали право брати участь і голосувати в народних зборах, обіймати найвищі виборні посади магістратів, з них комплектувалася армія. Це сфера політичних прав, які не залежали від сімейного стану особи.

Латини. Правове становище латинів не було однаковим. За своїм станом до римських громадян наближалися так звані давні латини (*latini veteres*) — вільне населення общин Лаціуму, що колись разом з Римом становило латинський союз, який припинив своє існування ще в IV ст. до н. е. Давні латини користувалися обмеженими правами в публічноправовій сфері. Вони користалися лише правом голосу, проте не могли обіймати вищі посади магістратів. Проте вони мали такі ж *jus commercii* та *jus connubii*, як і римські громадяни. Латини колоніальні володіли лише *jus commercii*, а *jus connubii* — лише в тому разі, якщо воно було спеціально надано окремим особам або населенню общини. Право на звернення до суду а також порядок судочинства були для всіх латинів такими самими, як і для римських громадян.

За певних обставин римлянин досить легко міг змінити своє громадянство на становище латина, щоб одержати земельний наділ у приєднаних до Риму провінціях. Разом з тим і латин міг стати повноправним римським громадянином. Зокрема, римського громадянства набували давні

латини, які переїхали на постійне проживання до Риму. Проте такі міграційні процеси призвели до різкого зменшення чоловічого населення у містах Лаціуму, тому держава змушена була вжити заходів до їх обмеження. Було встановлено правило: латин, який мав намір переїхати до Риму на постійне проживання, зобов'язаний залишити на місці попереднього проживання чоловіче потомство. Згодом такий спосіб набуття римського громадянства був скасований. Деяким латинам римське громадянство надавали, якщо вони обіймали певні виборні посади у своїх общинах або за заслуги перед Римською державою.

За законом Юніана до становища латинів прирівнювалися деякі вільновідпущеників, яких називали за назвою закону *Latini Juniani*. Однак їх юридична правоздатність мала одну істотну відмінність: на випадок смерті вони не мали права розпоряджатися своїм майном за заповітом, ані передавати його своїм дітям у спадщину за законом — їхня спадщина переходила до попереднього рабовласника.

Незадоволення латинів своєю нерівноправністю порівняно з громадянами Риму призвело до так званої союзницької війни (90 і 89 рр. до н. е.), після якої майже вся Італія здобула право римського громадянства. Поняття «латиняни» як історичне явище зникло, але воно збереглося як певна юридична категорія, певна сукупність прав і в такому розумінні застосовувалася аж до Закону Каракали (212 р. н. е.), який перетворив усіх жителів Римської імперії на громадян (*civis*), а відтак зникли й латини колоніальні, проте не зникли, *Latini Juniani* які існували аж до Юстиніана.

Перегрини. Серед вільних людей, проте негромадян, найнижчу сходинку соціального становища в Стародавньому Римі Посідали перегрини. Питання їхнього історичного походження ще й досі не з'ясоване. Більшість дослідників вважають їх громадянами іноземних держав, які якимось чином потрапили на територію Риму, або ж громадянами держав, що капітулювали перед Римом (так звані капітульовані перегрини).

У стародавні часи перегрини не користувалися жодними правами. Не випадково вже у найдавніші часи у Римі з'являється інститут клієнтели. Цей інститут відомий у багатьох народів і поява його зумовлена тим загальним для стародавнього світу переконанням, що суд і право кожного народу існують тільки для захисту членів власного суспільства. Іноземець принципово вважався ворогом і, отже, істотою безправною. Тому, щоб забезпечити собі хоч би якийсь захист у середовищі чужого племені, іноземець повинен був знайти собі покровителя серед місцевого повноправного населення. Цим пояснюється особиста залежність клієнта від патрона. Клієнт входив до складу сім'ї патрона, був зобов'язаний йти за ним на війну, надавати йому матеріальну і моральну підтримку. Деякі клієнти одержували від патрона землю для обробітки, за що від давали йому частину доходу. Якщо клієнт не залишав заповіту, то після смерті все його майно переходило до патрона.

На клієнта поширювалася влада домовладки, і у разі непослуху клієнт за рішенням суду міг бути повернутий у рабство. У свою чергу патрон

зобов'язаний був піклуватися про долю клієнта, захищати його інтереси перед третіми особами, оскільки клієнт не ман цивільної правоздатності; він не міг набувати майни, вступати в договори тощо. Домагатися своїх прав судовим порядком він теж не міг. Юридичний захист він діставав лише через патрона. Якщо патрон нехтував своїми обов'язками, він піддавався світському покаранню, а релігійному осудові.

Отже, перегрини спершу не користувалися ні політичними, ні цивільними правами римських громадян. З плином часу, змінами в соціально-економічному житті римського суспільства іноземці поступово утворюють самостійну групу вільного населення і здобувають правовий статус перегринів.

Статусу перегринів набувала дитина, народжена в сім'ї перегринів або перегринкою поза шлюбом. За деякі кримінальні злочини римський громадянин позбавлявся свого статусу і висилався для проживання у перегринів, де й одержував їх статус. Водночас і деяким перегринам за особливі заслуги перед Римом дарувався статус римського громадянина. Керуючись певними політичними, економічними та іншими міркуваннями Римська держава спеціальним актом часто надавала його цілим групам перегринів.

Бурхливе зростання товарного обороту зумовило у майбутньому тенденцію не тільки до надання окремим іноземцям (перегринам) певного правового статусу, а й до поступового зближення всіх перегринів з правовим статусом римських громадян - в 212 р. н. е., коли імператор Каракала поширив статус римського громадянина на всіх підданих Великої Римської імперії.

Раби. Правове становище рабів не було завжди однакове. У ранній період історії їх правове становище впливало з наявності так званого домашнього патріархального рабства. Раб на правах молодшого члена входив до складу великої патріархальної сім'ї. Влада домовладки над рабом освячувалася релігією. Вбивство раба вважалося справою негідною. За заподіяння тілесних ушкоджень, так само як і вільному, накладався штраф, різниця не її розмірі. Щоправда, власник міг віддати раба у найм, закласти, продати. Таким же правом домовладка володів стосовно інших членів родини — жінки, дітей. Особливістю раннього рабства було те, що влада домовладки над рабом була по-життєвою.

Наприкінці республіканського періоду та на початку принципату раб з члена великої патріархальної сім'ї, хоч і обмеженого її правах, перетворюється на просту власність, зараховується до інвентаря, майна рабовласника. Його правове становище визначається формулою: «раби є речами» — *servi res sunt*. З того часу раб уже не суб'єкт, а об'єкт права, його дії не мають юридичного значення. Тепер раб не міг за своєю волею мати сім'ю, власність, право звертатися до суду, служити в армії. Фактично становище рабів було надзвичайно тяжким. Усім добре відомий сенатус-консульт, прийнятий за Августа (10 р. н. е.), згідно з яким усі раби, які в момент убивства їхнього господаря перебували на відстані, що дає змогу почути крик, і не прийшли йому на допомогу, піддавалися тортурам і смертній карі. Влада рабовласників над рабами була безмежна і характеризувалася повним свавіллям.

Жорстока експлуатація рабів призводила до повстань, які розхищували економічні підвалини римського рабовласницького суспільства. Держава встановлює певні рамки відносин між рабовласниками і рабами, зокрема: 1) за безпідставне вбивство власного раба рабовласник ніс таке саме покарання, як за вбивство чужого раба; 2) віддати раба в гладіатори рабовласник міг лише з дозволу магістрата; 3) раб, якого покинув власник через старість або хворобу, набував свободу; 4) від нестерпної жорстокості рабовласника раб міг знайти притулок у храмі, і якщо така жорстокість підтверджувалась, то власника змушували продати раб іншому господарю.

Зрозуміло, що ці заходи були зумовлені не милосердям римських правителів, а потребами самого панівного класу з метою захисту його інтересів.

Рабовласники, зберігаючи право власності, виділяли рабу землю, надавали необхідний інвентар, надавали повну самостійність умовою сплатувати господареві відповідний оброк. Таке майно було відоме в Стародавньому Римі під назвою пекулій (*peculium*).

Досить часто раби наділялися функціями керуючого маєтком казначея тощо. Природно, що коло повноважень рабів при цьому розширювалося. За свідченнями римських юристів, праця таких рабів зміцнювала становище рабовласників.

Рабовласники прагнули всіляко прив'язати раба до дому, навіть створюють йому щось на зразок сім'ї. Згодом сімейні відносини рабів починають визнаватися й у праві. Говорячи про поширення правоздатності рабів, важливо брати й до уваги те, що ставлення деяких рабів до засобів виробництва поступово змінюється. Уже в II—I ст. до н. е. в середовищі міських рабів відбувається диференціація. У привілейованому становищі перебувають раби 83 цінних професій, освічені раби, зокрема висококваліфіковані кухарі, педагоги, ювеліри, поети, художники, юристи та ін. Перелічені професії майже повністю були монополізовані греками. Володарі цих рабів оберігали їх, оскільки вартість їх була дуже високою.

Борючись з виступами рабів, уряд вдавався не тільки до репресій, а й змушений був робити деякі поступки. Було встановлено, зокрема, кримінальну відповідальність за умисне вбивство раба. По-друге, раб дістав право самостійно, не виставляючи замість себе представника, виступати в суді у справах про свободу.

Прагнення рабовласників піднести заінтересованість рабів у результатах праці привело, як вже було зазначено, до виділення пекулія. Проте права володільця пекулія були вже розширені. У III ст. н. е. було встановлено, що раб своїм пекулієм за борги господаря не відповідає. Крім того, раб наділявся правом відчуження пекулія, передачі у спадщину, повністю сам відповідав за своїми зобов'язаннями, у тому числі міг подавати позов до свого господаря. Раби, які володіли пекулієм, часто досягали значної матеріальної самостійності і мали своїх рабів. Усе це приводило до зміни їх правоздатності. Такі раби викупувалися на волю, що свідчить про розклад античного рабства.

У Римі відомі різні способи обернення в рабство, серед яких найдавніший — захоплення у полон воїнів ворожої Риму держави. У рабство могли бути обернені й іноземці, які виявилися на території Риму і не користувалися ніякими правами чи привілеями. Рабом ставала дитина, народжена рабинею, навіть якщо батько був вільним. Правовий статус батька набували лише діти від законного шлюбу. Оскільки вступати в шлюб з рабом було заборонено, то й дитина вважалася народженою поза шлюбом і набувала статусу матері. За певних умов у рабство могла бути обернена й цивільна людина, піддана Римської держави. Так у стародавній час глава сім'ї міг продати в рабство підвладного сина або дочку за непослух. Боржник міг бути проданий у рабство кредитором. Аналогічно міг учинити і потерпілий зі злодієм. У рабство оберталися особи, засуджені до позиттєвих каторжних робіт, а також вільні жінки, які вступали в зв'язок з рабами всупереч заборони власника.

Раби здобували свободу різними способами. Звільнення раба могло відбутися за заповітом або шляхом уявного процесу, коли раб викриє вбивство громадянина, а також внаслідок досягнення сану. Звільняли з рабства шляхом простого оголошення при свідках. Проте якщо звільнення спричинило шкоду кредиторам, то воно визнавалося недійсним.

У Римі були певні обмеження відпуску рабів на волю. Наприклад, Не можна було відпускати на волю раба віком до 30 років, дозволялося звільнити не більше ніж третину, з 500 — одну п'яту, взагалі — не більше ніж сотню рабів.

Вільновідпущеники. Відпущений на волю раб називався вільновідпущеником — *libertini*. За загальним правилом, набував правового статусу особи, яка дарувала йому тобто залежно від того, хто був його попереднім власником. Якщо це був перегрин, латин чи римський громадянин, то й вільновідпущеник набував статусу, який відповідав становища перегрини, латина або римського громадянина.

Вільновідпущеники були вільними, але обмеженими у своїй правоздатності. Звільнений з рабства не поривав повністю зв'язки поїм попереднім господарем.

Вільновідпущеник зобов'язаний був поважати патрона, а вияв неповаги міг призвести до втрати свободи, вільновідпущеник і далі був зобов'язаний надавати патрону різні послуги та матеріальну допомогу.

У перші століття нашої ери відпущення на волю рабів набуває значних розмірів, оскільки рабська праця не сприяла прогресивному способу виробництва. Більш вигідною стає праця вільновідпущеників, через яких господар міг мати подвійну вигоду: він звільнявся від обов'язку утримувати своїх рабів і, навпаки, вільновідпущеники зобов'язані були в разі потреби надавати патрону матеріальну допомогу.

У сфері публічних правовідносин вільновідпущеники обмежувалися у праві служити в римських легіонах, а в I ст. втратили право брати участь у роботі народних зборів і голосувати.

Колони. У період принципату поряд з рабським розвивається і фермерське господарство. Внаслідок повстань рабів і масових страт, а також припинення припливу як військової здобичі їх кількість значно зменшується, і володільці латифундій починають розуміти, що вигідніше здавати свої землі дрібними ділянками вільним орендарям — так званим колонам. Римському праву відомі дві категорії колонів: орендарі за договором, серед яких були й великі наймачі, що використовували працю рабів, та орендарі, які з покоління у покоління сиділи на землях великих власників.

Дрібні орендарі були переважно найбіднішими елементами населення. Уже з самого початку господарювання, відчуваючи потребу в певному капіталі, вони змушені були вдаватися до позик, звичайно, в того ж таки землевласника, а відтак відразу потрапляли у цілковиту залежність від нього.

У результаті колони з вільних (нехай формально чи юридично) людей перетворюються на кріпаків, рабів землі. У колонат переростало іноді користування пекулієм з боку рабів, які прикріплювалися в подібних випадках до земельної ділянки. Ці обставини ще більше стерли різницю між рабом і кріпосним колоном. Колон хоч і хоч і стає вільною особою, проте дуже близькою за своїм соціальним і юридичним становищем до раба. Колон має право вступити в шлюб, мати власне майно, однак він прикріплений до землі і не лише особисто: його діти теж стають колонами.

ВИСНОВКИ ДО ДРУГОГО ПИТАННЯ

З плином часу, змінами в соціально-економічному житті римського суспільства іноземці поступово утворюють самостійну групу вільного населення і здобувають правовий статус переґрина. На заміну рабству приходить інша форма експлуатації — якій судилося стати основною формою експлуатації у феодальному суспільстві. Державний апарат імперії комплектувався здебільшого з рабів і вільновідпущеників імператора.

В умовах кризи рабовласницького ладу вкрай загострюються соціальні суперечності і, боячись повстань з боку рабів, правителі знову почали застосовувати до них найжорстокіші покарання. Жорстоко каралися втеча раба від рабовласника, за надання втікачеві-рабу притулку з винного стягували штраф, рівний вартості раба.

ІІІ. ЮРИДИЧНІ ОСОБИ

Безперечно, вже давньоримському побуту відомі союзи, зовні подібні до юридичних осіб (спільне майно, внутрішня організація тощо). Але зовнішні ознаки зовсім не свідчать про те, що ці союзні утворення - цивільні юридичні особи. Старе римське квіритське право передбачало у ролі носіїв квіритських прав окремих осіб, окремих квіритів.

Разом з тим уже в стародавні часи в Римі відомі різні приватні корпорації. Такі приватні корпорації вже є у Законах XII таблиць. Вони створювалися без дозволу аби їх діяльність не суперечила чинному праву, і в період республіки їх уже було чимало, зокрема корпорації нижчих службовців при магістратах,

корпорації взаємодопомоги (похоронні корпорації). Ці корпорації звичайно мали певну організацією спільне майно — загальну касу, проте майно юридично розглядалося або як власність усіх окремих членів у певних частках, або як майно одного з них — того, хто був скарбником. Однак названі корпорації як єдність, як окрема юридична особа не виступали, і треті особи мали справу тільки з їхніми окремими членами.

З розвитком економічного життя відчувається потреба створити якийсь єдиний економічний центр, відокремлений від тих чи інших фізичних осіб і наділений здатністю до самостійної юридичної діяльності.

Тривалі й наполегливі пошуки фігури юридичної особи знайшли, нарешті, і перше вирішення. У період другої половини республіки, як відомо, у складі Римської держави виявилось багато нових одиниць, за якими було визнано право на внутрішнє самоврядування. Це — міські общини, муніципії, які раніше були самостійними державами, а згодом приєднані до Римської держави та їхні мешканці, наділені правами римського громадянств. За муніципіями визнавалася також господарська самостійність, часто це були високорозвинуті міста, які володіли своїм великим майном і складним господарством. Можливо, десь, наприклад у грецькому праві, ці міста вже розглядалися у майновому обороті як особливі юридичні особи.

У всякому разі корпорація з наданням їй господарської самостійності поставила перед римським правом питання про те, як організувати участь общин у цивільному обороті, якому суду їх підпорядкувати, тощо. Це було вирішено так: усі корпорації підпорядковували звичайному цивільному праву і звичайному цивільному суду. Претор у своєму едикті визнавав за муніципіями право позивати і відповідати на суді через своїх представників — муніципальних магістратів або спеціальних представників, які призначалися декретом муніципального сенату. Цим була визнана у принципі цивільна та процесуальна правоздатність муніципій як особливих суб'єктів прав самостійної юридичної єдності, здатної нарівні з приватними особами володіти правами і захищати їх у звичайних формах суду.

У той час як у римському праві вироблялося визнання юридичної особистості корпорацій, Римська держава зіткнулася зі і їм питанням про свободу союзів. Протягом першого періоду республіки не знала ніяких обмежень щодо цього. Як уже зазначалося, для створення союзів не потрібний був дозвіл держави. Користуючись свободою, римляни створили багато таких союзів.

Однак у I ст. до н. е. почали застосовуватися заходи, спрямовані проти колегій, оскільки в умовах загальної політичної і соціальної кризи, деморалізації вони ставали осередками політичної демагогії, а іноді місцем, де під прикриттям релігійного культу здійснювалися протиправні дії. На підставі акта сенату 64 р. до н. е. багато колегій було розпущено, але в 58 р. до н. е. ці VI й поновлені. В 56 р. до н. е. сенат знову постановив розпустити колегії, оскільки вони перетворилися на політичні клуби.

Зрозуміло, що такі розпуски не вирішували питання стосовно умов існування нових корпорацій, потреба в яких була очевидною. З огляду на це імператор Августин видав закон, згідно з і утворення союзів потрібний був дозвіл сенату. Колегія, яка дістала такий дозвіл, набувала права юридичної особи.

Отже, у період пізньої республіки і на початку імперії муніципії та приватні корпорації були визнані як юридичні особи. Щодо державної казни (фіска), то процес її перетворення на юридичну особу був ще складнішим і тривалішим. Справа в тому, що спочатку фіск розглядався як особисте майно принципсів пливав нормам звичайного цивільного права.

Практично державна казна постає як юридична особа, однак у теорії вона втілюється в особі імператора.

Не менш повільно і важко формувалася думка про самостійність юридичної правоздатності іншого виду юридичних осіб установ. Такого розуміння установ не знає не лише римське право республіки, а й класичних юристів. Лише з поширенням християнства і визнанням його в 325 р. державною релігією були) створено основу для виникнення самостійних установ. Насамперед були наділені цивільною правоздатністю церковні установи окремі церкви мали право набувати майно і одержувати за заповітами, бути кредиторами, виступати стороною на суді.

Із сказаного випливає, що правоздатність юридичної особи в Римі обмежувалася тільки майновими правами, однак ці права не для всіх юридичних осіб були однаковими; не кожна юридична особа могла одержати спадщину, таке право належало тільки в державній казні. Юридичні особи існують самостійно і незалежно від зміни їх особового складу. Суб'єктом права та обов'язків є юридична особа, тому за правочином вона дістає права і несе відповідальність за себе; за особисті борги своїх членів корпорацій відповідальності не несе, а члени корпорації не відповідають за борги. Вищим органом управління корпорацій були загальні збори, справи вирішувалися більшістю голосів.

Юридичні особи в Римі не мали власної дієздатності. Ця нездатність самостійно здійснювати свої права та обов'язки компенсувалася представництвом фізичних осіб, діям яких право і ні давало такою самого значення, як діям самої юридичної особи Функції господарської діяльності могли бути розподілені між кількома особами або належати одній особі.

Діяльність юридичної особи припинялася у таких випадках: 1) після досягнення мети, яка ставилася перед нею; 2) за розпорядженням державної влади, якщо її діяльність набувала не бажаного характеру; 3) якщо втрачено майно; 4) після вибуття всіх її членів.

ВИСНОВКИ ДО ТРЕТЬОГО ПИТАННЯ

Як і в багатьох інших випадках, римляни не розробили поняття юридичної особи як особливого суб'єкта прав. Проте, хоча і не було терміна

"юридична особа", але саме це поняття застосовувалося і використовувалося в обороті досить часто (наприклад - universitas). Класичне право визнавало ряд певних ознак цього суб'єкта права:

а) в галузі приватно-правових відносин корпорації прирівнювалися до фізичних осіб;

б) вихід із складу об'єднання окремих осіб не впливає на його юридичне положення;

в) майно корпорації не є ні спільною власністю всіх членів корпорації, ні її окремих членів. Це відособлена від її членів власність самої корпорації як особливого суб'єкта права;

г) корпорація від власного імені має право вступати у будь-які правові відносини як з фізичними, так і з юридичними особами, через уповноважених на це в установленому порядку фізичних осіб. Саме римському праву ми зобов'язані тим, що правові системи Європи успадкували його і міцно закріпили у своєму обігу. Принаймні заслуга римлян у створенні інституту юридичної особи незаперечна.

ВИСНОВКИ З ТЕМИ

Здатність бути суб'єктами права, тобто правосуб'єктність (caput), у рабовласницькому Римі визначалась трьома станами (статусами) : свободи, громадянства і сімейного стану. Стан свободи (status libertatis) - це головний правовий стан, найбільші зміни якого (capitis deminutio maxima) приводили до набуття статусу суб'єкта права (persona) чи до його втрати. Стан громадянства (status civitatis) відносив вільну людину до певної категорії груп римського населення (латина, перегріна тощо) . Ці зміни правового стану називалися середніми (capitis deminutio media) і вони впливали лише на обсяг прав, однак не призводили до повної втрати правосуб'єктності. Сімейний стан (status familia) поділяв вільних на дві групи - осіб свого права (persona sui iuris) - глави родини (pater familias) та осіб чужого права (persona alieni iuris) - всі інші члени сім'ї, так звані підвласні (sui). Зміни в цьому правовому статусі називалися (capitis deminutio minima), оскільки вони мінімально впливали на обсяг прав особи. Як і в багатьох інших випадках, римляни не розробили поняття юридичної особи як особливого суб'єкта прав. Проте, хоча і не було терміна "юридична особа", але саме це поняття застосовувалося і використовувалося в обороті досить часто (наприклад - universitas).

Класичне право визнавало ряд певних ознак цього суб'єкта права:

а) в галузі приватно-правових відносин корпорації прирівнювалися до фізичних осіб;

б) вихід із складу об'єднання окремих осіб не впливає на його юридичне положення;

в) майно корпорації не є ні спільною власністю всіх членів корпорації, ні її окремих членів. Це відособлена від її членів власність самої корпорації як особливого суб'єкта права;

г) корпорація від власного імені має право вступати у будь-які правові відносини як з фізичними, так і з юридичними особами, через уповноважених на це в установленому порядку фізичних осіб.

Саме римському праву ми зобов'язані тим, що правові системи Європи успадкували його і міцно закріпили у своєму обігу. Принаймні заслуга римлян у створенні інституту юридичної особи незаперечна.

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ЩОДО ПІДГОТОВКИ ДО ДАНОЇ ТЕМИ

Для більш ґрунтовного опанування навчального матеріалу з даної теми, необхідно відповісти на наступні запитання:

1. Хто такий суб'єкт права та від чого такий статус залежить?
2. Чи були раби суб'єктами цивільного права?
3. З чого складалася повна правоздатність, хто її мав та що він міг робити?
4. Якими саме цивільними правами могли бути наділені громадяни Римської держави?
5. З яких трьох статусів складалася повна цивільна правоздатність римського громадянина? Чи були в принципі можливими зміни у цих трьох статусах в бік підвищення? Пониження?
6. Як виникала та припинялася правоздатність?
7. Які особи визнавалися безчесними та обмежувалися у правах?
8. Що таке дієздатність? Як це питання трактувалося у римському приватному праві?
9. Чи мали жінки в Римі однакову право- і дієздатність з чоловіками?
10. В чому полягала різниця?
10. Кому і у якому порядку призначалися опікуни? В чому полягали обов'язки опікунства?
11. Як набувалося і втрачалося громадянство Риму?
12. Чи дійсно громадяни Риму були рівні між собою у своїх цивільних правах? Назвіть приклади нерівності.
13. Хто такі латини? В чому полягали відмінності в правовому становищі латинів різних категорій?
14. Хто такі переґріни? Якими правами вони користувалися? Чи могли переґріни стати громадянами Риму?
15. Яким був юридичний статус рабів?
16. Що таке рабський пекулій та чому він виник?
17. Що могло стати підставою для відпуску раба на волю? Чи мав вільновідпущеник рівні права з вільнонародженими? Чим був зобов'язаний

вільновідпущеник своєму колишньому господарю та його сім'ї?

18. Чи була можливість у Стародавньому Римі просування плебеїв по суспільній драбині?

19. Хто такі колони? Як і чому відбувалося прикріплення колонів до землі?

20. Якими були перші юридичні особи?

21. Чому виникла потреба придумати юридичні особи?

22. Які особливості мають корпоративні об'єднання?

23. Вкажіть два типи юридичних осіб в римському праві. Як виникали і припиняли свою діяльність юридичні особи?

24. Надайте правову характеристику договору товариства?

25. Які вимоги до створення та припинення корпорацій встановив Август?

26. Як здійснювалася дієздатність юридичної особи?

ТЕМА № 3. СІМЕЙНІ ПРАВОВІДНОСИНИ

(2 години)

ПЛАН ЛЕКЦІЙ:

1. Поняття сім'ї та шлюбу у Стародавньому Римі.....	23
2. Правові відносини подружжя.....	30
3. Правові відносини батьків і дітей.....	34

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Дождев Д.В. Римское частное право: Учебник для вузов / Под ред. В.С. Нерсисянца. - М.: Изд. группа ИНФРА • М-НОРМА, 1996. - 686 с.
2. Калюжний Р.А. Римське приватне право: Курс лекцій. – К.: Істина, 2005. – 144 с.
3. Косарев А.И. Римское частное право: Учебник для вузов. - М.: Закон и право, Изд. объедин. «ЮНИТИ», 1998. - 255 с.
4. Кофанов Л.Л. Обязательственное право в архаическом Риме. - М.: Юрист, 1994.
5. Крестовська Н.М., Канзафарова В.С. Основы римського приватного права: Навчально-методичний посібник. - Одеса: Фенікс, 2006. – 160 с.
6. Латинские юридические изречения / Составитель и автор предисловия проф. Е.И. Темнов. – М. : Издательство «Экзамен», Право и закон, 2003. – 384 с.
7. Макаrchук В.С. Основы римського приватного права. Навчальний посібник. – К.: Атіка, 2000.
8. Новицкий И.Б. Римское право. - Изд. 6-е, стереотипное. – М., 1997.
9. Омельченко О.А. Римское право: Учебник. – М.: ТОН – Остожье, 2002.
10. Орач Є.М., Тищик Б.Й. Основы римського приватного права: Курс лекцій. – К.: Юрінком Інтер, 2000.
11. Пухан Иво, Поленак-Акимовская Миряна. Римское право (базовый учебник). - М.: Издательство ЗЕРЦАЛО, 2000. – 448 с.
12. Підпригора О.А. Основы римського цивільного права: Навч. посібник. - 2-е вид., перероб. - К.: Вентурі, 1995. - 288 с.
13. Підпригора А.А. Основы римского гражданского права: Учеб. пособие для студентов юрид вузов и факультетов. – 2-е изд., перераб. – К.: Вентури, 2002. – 288с.
14. Підпригора О.А. Римське приватне право: Підручник для студентів юрид. вищих навч. закладів: Вид. 3-є, перероб. та доповн. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2001. – 440 с.
15. Римське приватне право (Конспект лекцій. Практикум).- Х.: “Одіссей”, 2000.
16. Римское частное право: Учебник / Под ред. И.Б. Новицкого и И.С. Перетерского. - М.: Новый Юрист, 1997. - 509 с.
17. Скрипилёв Е.А. Основы римского права. Конспект лекций. - М.: ОСЬ – 89, 1998. - 206 с.

18. Сліпченко С.О., Шишка Р.Б. Римське приватне право в таблицях: Навч. посібник. - Харків: Нац. ун-т внутр. справ, 2001.
19. Трофанчук Г.І. Римське приватне право: Навчальний посібник. – К.: Атіка, 2006. – 248 с.
20. Харитонов Є.О. Вступ до цивільного права України: Навч. посібник. – К.: Істина, 2006.- 288 с.
21. Харитонов Є.О. Приватне право У Стародавньому Римі: Навч. посібник. – Одеса: АО Бахва, 1996.
22. Харитонов Є.О. Рецепція римського приватного права: (Теоретичні та історико-правові аспекти). – Одеса, 1997.
23. Черниловский З.М. Римское частное право: Элементарный курс. - М.: Новый Юрист, 1997. - 224 с.
24. Яковлев В.Н. Римское право: Курс лекций в схемах. Тирасполь, РИО ПГКУ, 1994.

МЕТА ЛЕКЦІЇ:

Мета лекції полягає в розкритті поняття сім'ї, шлюбу та відносин між її членами, у висвітленні основних ознак та характеристик цих відносин, особливостей їх формування та розвитку у тих умовах, де вони вперше почали зароджуватися, а також співвідношення сім'ї та шлюбу у античні часи із сьогоденням.

ВСТУП

Сім'я, шлюб... На перший погляд, ці поняття досить легко і просто осмислити. Адже неможливо уявити собі нормально існуючого суспільства, де б не існувало цих понять. Вони мають минуле, теперішнє і майбутнє. Актуальність питання сім'ї та шлюбу дуже поширене у наш час.

Вивчення особливостей римської сім'ї зберігає актуальність і донині, оскільки сучасне шлюбне право європейських країн ґрунтується насамперед на розуміннях юридичного споріднення.

Римське шлюбне право дуже складне: не будь-яка сім'я, не всі родинного характеру відносини чоловіка і жінки визнавалися в римському праві шлюбом, що породжувало правові наслідки до пов'язаних з визнаними законом взаєминами учасників цього союзу.

Неоднозначне правове походження інституту шлюбу в цілому визначило складність його юридичної конструкції в римському праві.

З найдавніших часів римська сім'я була моногамною й патріархальною. Як усталене об'єднання вона виникає з розкладанням родового ладу. Перша історична форма моногамії вже заснована на владі батька сімейства.

Сім'я — це засноване на шлюбі чи кровному спорідненні об'єднання осіб, пов'язаних спільністю побуту, взаємною допомогою й моральною відповідальністю.

Характерні особливості римської сім'ї знайшли відбиток у римському сімейному праві, яке відзначається завершеністю, послідовністю. Багато його положень збереглося до наших часів.

І. ПОНЯТТЯ СІМ'Ї ТА ШЛЮБУ У СТАРОДАВНЬОМУ РИМІ

З найдавніших часів римська сім'я була моногамною і патріархальною. Як усталене об'єднання вона виникає з розкладанням родового ладу. Перша історична форма моногамії уже заснована на владі батька сімейства.

Сім'я — це засноване на шлюбі чи кровному спорідненні об'єднання осіб, пов'язаних спільністю побуту, взаємною допомогою й моральною відповідальністю.

Давньоримська сім'я несла на собі відбиток родового ладу. Вона будувалась за принципом підпорядкування владі глави сімейства.

До складу сім'ї, крім глави сімейства, входили його дружина, діти та їх потомство, дружини синів, інші родичі, кабальні, а також раби. Спочатку терміном *фамілія* позначалося домашнє господарство, тобто сукупність сімейного майна, а пізніше й сукупність осіб. З часом термін фамілія набував різного значення: основне майно римського господарства (двора), яке належало всім членам сім'ї, згодом почало належати тільки домовладіці. Цим же терміном позначалася сукупність всіх осіб і речей, які створювали римське господарство. Він же означав сукупність домовладіки і вільних осіб, що знаходилися під його владою, тісно згуртована господарська і правова одиниця — основне правове значення фамілії. Фамілією визнавалося також коло осіб, яких раніше об'єднувала влада домовладіки, що вже помер, а також сім'я, до якої людина належить за народженням. Цей термін мав й інші значення.

У давні часи таке об'єднання засновувалося не на кровному зв'язку (його на той час ще не знали), а на владі домовладіки, яка мало чим відрізнялася від влади над рабами. Отже, під владу домовладіки підпадали не тільки дружина, діти та їх потомство, а й дружини їх синів, чоловіки дочок, якщо вони проживали в сім'ї дружини, а також інші особи, які з тих чи інших причин потрапляли під його владу.

Таким чином, за сімейним станом римські громадяни поділялись на осіб свого права та осіб чужого права. До перших належали домовладіки, до других — інші члени сім'ї, так звані *підвладні*. Для повної приватної правоздатності вимагалось, щоб особа займала в сім'ї незалежне, самостійне становище, а такі мали тільки домовладіки. Їхні сини незалежно від віку, сімейного і громадського стану при житті батька чи діда завжди були підвладними з досить обмеженими приватними правами, тобто з обмеженою дієздатністю. Вони не мали права навіть спочатку бути власниками майна. Набуття ними майна виключалось, оскільки воно тут же ставало власністю батька — домовладіки. Підвладні мали право укласти приватно-правові правочини тільки від імені та

на користь домовладки, влада якого над сім'єю практично не обмежувалась. Він був єдиним носієм майнових прав сім'ї.

Сім'я, заснована на підпорядкуванні владі домовладки, називалась *агнатською*. Всі були підвладні, підкорялись владі одного домовладки і вважалися родичами, тобто агнатами. Кровний зв'язок на той час не мав правового значення. Тому дівчина, що виходила заміж і переходила жити до свого чоловіка, займала становище в цій родині дочки його батьків, тобто ставала сестрою братів і сестер свого чоловіка, втрачаючи при цьому родинні зв'язки зі своїми кровними батьками з усіма наслідками, що з цього випливали, наприклад, вона вже не могла стати спадкоємицею після їх смерті. Агнатське споріднення зберігалось і після смерті домовладки.

Агнати могли бути пов'язані між собою і кровним зв'язком, як, наприклад, батько і діти, проте юридичне значення мало лише підпорядкування владі домовладки. При цьому агнатське споріднення визначалось тільки по чоловічій лінії, оскільки йшлося про підпорядкування владі батька сімейства.

Потомство дітей також ставало агнатами свого домовладки. Споріднення агнатів розрізнялось за лініями і ступенями. Агнати одного спільного предка були родичами по боковій лінії, а послідовно один від одного — родичі по прямій лінії. Ступінь агнатського споріднення визначався числом народжень, що утворювали це споріднення (син — агнат батька першого ступеня, онук — агнат другого ступеня). Ступінь споріднення по боковій лінії також обчислювався кількістю народжень від спільного предка до другого родича. Наприклад, рідні брати і сестри — агнати другого ступеня по боковій лінії, оскільки їх розділяє одне народження від спільного предка; дядько і племінник — агнати третього ступеня по боковій лінії, бо дядько з батьком племінника — агнати другого ступеня плюс племінник — третє народження.

Після смерті домовладки його дорослі сини самі ставали носіями влади в сім'ї, а дружини і діти потрапляли під їх владу. Згідно з цим вільний від батьківської влади римський громадянин, навіть той, що не мав сім'ї, вважався домовладкою. «Домовладкою (батьком сімейства) вважався той, кому належала влада в сім'ї, і правильно він так називався, хоча б у нього не було сина», — писав Ульпіан (Д. 50.16.195). Домовладка — носій сімейної влади не тільки наявної, а й потенційної.

Залежність підвладних від домовладки помітно стримує цивільний оборот. Ніхто не бажав укладати правочин з підвладним, за яким все одержане надходило у власність домовладки, який за правочином ні до чого не зобов'язувався. Навіть за рабським пекулієм володар приймав на себе обов'язки за правочином, учиненим рабом. Підвладні самі несли відповідальність за угодами, не маючи ніякого майна, їхнє подвійне становище не сприяло розвитку продуктивних сил і господарського обороту.

Однак розвиток продуктивних сил активізує цивільний оборот, зростання приватної власності, що, в свою чергу, призводить до зародження нової *когнатської* (кровної) сім'ї. Виробництво матеріальних благ в більшій кількості, ніж можуть спожити їх виробники, породжує прагнення батьків закріпити

накопичене протягом життя майно за кровними нащадками, насамперед за дітьми. Агнатське споріднення суперечило природному бажанню батьків залишити спадщину своїм кровним дітям, які стали агнатами іншого домовладки. Поступово римляни віддають перевагу кровному спорідненню, що стало основою нової, когнатської сім'ї, яка пов'язувала групу людей кровними узами. Деякий час ці два види сім'ї існували паралельно, але когнатська сім'я в нових умовах поступово витіснила агнатську.

Когнатська сім'я і когнатське споріднення пережили Стародавню Римську державу. Кровне споріднення і зараз лежить в основі сімейно-правових відносин. Воно також визначається за лініями і ступенями. Розрізняють дві лінії — *пряму* і *бокову*. Пряма поділяється на *висхідну* і *низхідну*. Якщо родичі походять послідовно один від другого (батько, син, онук, правнук), то це родичі по прямій лінії. Родичі по прямій лінії, від яких походить дана конкретна особа, називаються *родичами по прямій висхідній лінії* (батько, дід, прадід, матір, баба, прабаба тощо). Родичі, які походять від даної конкретної особи, складають *пряму низхідну лінію* (діти, онуки, правнуки). Родичі, які походять від одного спільного предка, є родичами по *боковій лінії*.

Ступінь споріднення по крові визначається згідно з тими ж правилами. Споріднення однієї особи завжди встановлюється стосовно якоїсь другої. Наприклад, Клавдій — двоюрідний брат Антонія. Оскільки обидва вони походять від одного спільного предка — діда, то є родичами по боковій лінії. Ступінь же споріднення визначається кількістю народжень, які утворюють це споріднення, відліком від спільного предка (але без урахування його). Між дідом і його онуком Клавдієм — два народження. Так саме діда і його другого онука розділяють два народження. Отже, чотири народження утворюють споріднення між двоюрідними братами Клавдієм і Антонієм. Вони родичі четвертого ступеня.

Родичі дружини, з одного боку, і родичі чоловіка, з другого, між собою є *свояки*. Брати і сестри, які мають спільного батька і спільну матір, називаються *повнорідними* братами і сестрами. Брати і сестри, які мають спільну матір, але різних батьків, називаються *єдиноутробними*. Якщо ж у них спільний батько, але різні матері, то вони *єдинокровні*. Ті й другі називаються *неповнорідними* братами й сестрами. Якщо ж у них різні батьки і різні матері, то вони не знаходяться в кровному спорідненні й називаються *зведеними*.

Визначення лінії та ступеня споріднення має важливе значення для встановлення прав на спадщину, оскільки в спадковому праві діє принцип: більш близький ступінь споріднення усуває від спадщини родичів дальшого ступеня.

Характерні особливості римської сім'ї знайшли відбиток у римському сімейному праві, яке відзначається завершеністю, послідовністю. Багато його положень збереглося і до наших часів.

Сім'я починається зі шлюбу. Правовим питанням шлюбних відносин римські юристи приділяли багато уваги. Вони дали відповідні оцінки їхнім різновидам.

Давньоримське суспільство намагалося ідеалізувати сім'ю. Римські юристи досить ідеалістично визначали шлюб. Так, Модестин писав: «Шлюб є союз чоловіка і жінки, спільність всього життя, єднання божественного і людського права» (Д. 23.2.1). Однак в усі часи рабовласницької держави дружина, жінка ніколи не займала рівного з чоловіком, мужчиною становища. Вона завжди залежала від батька, чоловіка, брата, опікуна тощо. При цьому йдеться не про традиційну моральну чи фактичну залежність, а про правову нерівність. Римляни цього не приховували.

Римському праву відомі *два види шлюбу*: законний римський шлюб і шлюб, що укладався між переграми та іншими вільними, які не мали права вступати в римський законний шлюб. Римський законний шлюб, в свою чергу, історично поділявся на два види: шлюб з чоловічою владою і шлюб без чоловічої влади.

Законний римський шлюб укладався в суворій відповідності з нормами цивільного права, допускався тільки між римськими громадянами, що мали. Шлюби між римськими громадянами, з одного боку, і переграми (латинами, вільновідпущениками, колонами), з другого, категорично заборонялися. Деякі станові обмеження щодо вступу в шлюб зберігалися навіть після того, як всі вільні Римської імперії були проголошені римськими громадянами. Так, особи сенаторського звання не могли брати шлюб з вільновідпущениками, провінційний магістрат не міг брати за дружину громадянку цієї провінції, були й деякі інші обмеження.

Переграми вступали в шлюб між собою відповідно до норм права народів, тобто до свого національного права. *Латини, вільновідпущеники, колони укладали між собою шлюб* згідно зі своїм правовим статусом. Проте такі шлюби правових наслідків римського законного шлюбу не породжували. Дитина, народжена в такому шлюбі, не набувала статусу римського громадянина.

Фактичні шлюбні відносини людей, які не могли взяти законний римський шлюб (різне громадянство чи стан), одержали назву *конкубінат*. Малося на увазі стійке співжиття чоловіка і жінки з наміром утворити сім'ю. Короткочасний тимчасовий зв'язок з часів Августа суворо притискувався (ряд законів було спрямовано на зміцнення моральних підвалин сім'ї, переслідування перелюбства, особливо з боку жінки).

Конкубінат практично не породжував ніяких правових наслідків. Діти, народжені в конкубінаті, не набували імені й статусу свого батька, не мали права на аліменти, не могли стати спадкоємцями після його смерті, не одержували статусу шлюбних дітей, на них не поширювалась батьківська влада. Жінка в таких відносинах не поділяла громадського і соціального становища свого фактичного чоловіка тощо.

Законний римський шлюб у республіканський період називався *шлюбом з чоловічою владою*. За цим шлюбом жінка потрапляла у повну залежність від чоловіка чи домовладки, якщо чоловік сам знаходився під владою батька. Вона займала становище дочки батьків свого чоловіка, позбавляючись

агнатських зв'язків зі своїми батьками, братами, сестрами та іншими близькими родичами. Влада чоловіка при цьому шлюбі фактично була необмежена. Проте уже Закони XII таблиць допускали можливість укладення шлюбу, за яким дружина не потрапляла під повну владу чоловіка. Жінка могла перешкодити встановленню влади чоловіка, тікаючи з дому на три доби в кінці кожного шлюбного року, цим самим перериваючи перебіг давності. В такий спосіб вона зберігала незалежність.

З часом, проте, влада чоловіка послаблюється. Пов'язано це з розвитком індивідуалізації приватної власності. Дружина набувала певні майнові права на сімейне майно, а разом з цим і деяку особисту незалежність від чоловіка. Так поступово на зміну шлюбу приходить новий — *шлюб без чоловічої влади*. Уже в класичний період він остаточно витісняє шлюб з чоловічою владою.

Утвердження шлюбу без чоловічої влади знаменує визначний поворот в історії римського сімейного права. Дружина виходить з-під необмеженої влади домовладки, а також свого чоловіка і формально стає незалежною особою. Цей шлюб істотно відрізнявся від шлюбу з чоловічою владою. Вони по-різному укладалися і по-різному припинялися.

Однак утвердження нового шлюбу породило ряд негативних наслідків. Незалежність дружини, свобода розлучення, накопичення величезних багатств негативно впливали на сімейно-моральні підвалини римського суспільства. Август змушений був прийняти ряд законодавчих актів з метою зміцнення шлюбних відносин і припинення зловживань свободою розлучень. Він намагався стимулювати укладання шлюбів і дітонародження. Встановлюється кримінальна відповідальність за порушення шлюбної вірності, вводиться ряд обмежень майнового порядку. Так, чоловіки віком від 25 до 60 років і жінки від 20 до 50 років, що не взяли шлюб, не могли бути спадкоємцями за заповітом, а ті, що перебували в шлюбі, але не мали дітей, могли одержати тільки половину заповіданого майна. При цьому бездітність розумілась по-різному для чоловіків і жінок. Чоловіки не вважались бездітними за наявності хоча б однієї дитини, а жінки — тільки трьох, вільновідпущеники — чотирьох. Ці заходи не принесли очікуваного успіху, та й сама сутність шлюбу без чоловічої влади не похитнулася.

Укладення шлюбу. Укладення шлюбу з чоловічою владою зводилось до встановлення руки над жінкою. За цим шлюбом влада могла встановлюватися одним з трьох способів: а) здійсненням певних релігійних обрядів, б) шляхом манципації, в) набувальною давністю. З виникненням і утвердженням шлюбу без чоловічої влади ці форми втратили своє значення. Замість них все частіше застосовується проста угода осіб, що беруть шлюб, з наступним урочистим введенням дружини в дім чоловіка. Зрозуміло, угода молодих взяти шлюб укладалася у присутності близьких родичів і в урочистій обстановці.

Умови вступу в шлюб:

а) *вільне волевиявлення жениха і нареченої.* У ранній республіканський період таку згоду могли дати домовладки жениха і нареченої. Проте якщо з

якоїсь причини вони такої згоди не давали, то молоді могли домогтися дозволу на шлюб через магістрат;

б) *досягнення шлюбного віку* — 14 років для жениха і 12 років для нареченої;

в) *наявність права брати римський шлюб як необхідний елемент цивільної правоздатності*, без якого шлюб неможливий. Цим правом були наділені тільки римські громадяни. У 212 р. це обмеження було знято, але до цього часу законний римський шлюб могли брати тільки ті, хто мав;

г) *відсутність нерозірваного шлюбу у жениха чи нареченої на момент укладення нового*. Суворий моногамний характер римської сім'ї не допускав багатоженства. Будь-яких перепон для вступу в другий шлюб після розірвання першого римське право не містило. Однак вдова мала дотриматися траурного року, тобто між смертю чоловіка і вступом в новий шлюб мало пройти не менше 10 місяців. Метою цього обмеження були, з одного боку, вияв певної поваги до пам'яті покійного, а з другого — усунення сумніву, що міг з'явитися, у визначенні батьківства дитини, яка народжувалася за цей час. Проте даний звичай майже не мав правового значення. Якщо вдова в цей період все ж виходила заміж, то її шлюб не визнавався недійсним, однак сама вона піддавалась безчестю;

д) *відсутність близького споріднення*. Споріднення по прямій лінії в усіх випадках було перешкодою для шлюбу. По боковій лінії в найдавніші часи шлюби між родичами до шостого ступеня включно не допускалися. В республіканський й імператорський періоди ці обмеження були пом'якшені. Крім того, не допускалися шлюби між опікуном і підопічною, між заміжною жінкою, що допустила перелюбство, та її співником.

Провінційний магістрат не мав права вступити в шлюб з громадянкою даної провінції. Ця заборона переслідувала подвійну мету: виключити можливість тиску на волю нареченої і перешкодити виникненню сімейного впливу через магістрат. Не допускався шлюб осіб, що знаходилися в близькому свояцтві, яким визнавалися відносини між одним із подружжя і родичами другого з подружжя. Наприклад, молодший брат не міг брати за дружину вдову померлого старшого брата.

Законний шлюб міг укладатися тільки між особами, які досягли статевої зрілості, знаходилися при своєму розумові і мали право вступати в шлюб з римською громадянкою. Раби не могли брати шлюб. Шлюб не допускався також між агнатами (агнати — ті, що народилися пізніше), а також між кровними родичами прямої лінії, незалежно від ступеня споріднення (Д. 23,2.53;68). Не могли брати шлюб родичі бокової лінії до четвертого ступеня включно. Так, Гай говорив: «Не може існувати шлюб між тими особами, які знаходяться в числі батьків або дітей найближчого або дальшого ступеня до безкрайності». Проте той же Гай зазначає, що брат може одружуватися з дочкою брата. Такий висновок Гай робить з факту, коли Клавдій одружився з Агрипіною — дочкою свого брата. Однак не дозволялося одружуватися з дочкою сестри — так веліли імператори. Заборонялося також одружуватися з

тіткою по лінії батька і з сестрою матері. Не можна було одружуватися з тією, яка була своєю тещею, невісткою, падчеркою або мачухою.

Не допускався шлюб між опікуном чи його сином і підопічною. Шлюб між родичами вважався кримінальним правопорушенням.

Припинення шлюбу. Шлюб припинявся смертю одного із подружжя або розлученням. До смерті прирівнювалася втрата свободи одним із подружжя (продаж у рабство, полон чи засудження до довічної каторги).

Одним із основних принципів римського сімейного права було дотримання абсолютної *свободи розлучення* в усі часи Римської держави. Проте повна свобода розлучення спричинила певні негативні наслідки. В імператорський період, особливо з утвердженням християнської релігії, були встановлені дуже істотні обмеження розлучення. За взаємною згодою воно було заборонено. Поступово вироблялися й певні підстави до розлучення. Ними були: порушення подружньої вірності, посягання на життя одного із подружжя, нездатність до дітонародження, до шлюбного життя, вступ до монастиря одного із подружжя. Розлучення без поважної причини тягнуло за собою накладення штрафу.

Свобода укладення шлюбу і розлучення породила низку досить серйозних негативних наслідків. Тому уже Август з метою обмеження такої свободи почав вживати правових засобів. Ним були прийняті закони, якими заборонялося вільнонародженим брати шлюб з повіями, звідницями і вільновідпущеницями, а також з жінками, які були помічені в перелюбстві, артистками і жінками, засудженими за кримінальні злочини. Сенатори ж не могли брати шлюб з вільновідпущеницями, артистками та їх дочками.

Зазначені закони мали своєю метою стимулювання народження дітей. Тривалі війни вимагали поповнення військових легіонів. Падіння моральних устоїв вимагало зміцнення законних шлюбів й обмеження позашлюбних зв'язків.

ВИСНОВКИ ДО ПЕРШОГО ПИТАННЯ

Такі головні риси виділяються у загальній теорії римського шлюбу. Римське право, яке знало спочатку тільки патріархальний шлюб *manus*, створенням шлюбу без *manus* здійснило відразу історичний стрибок і набагато випередило інші народи в розвитку шлюбних відносин. Відразу було створено шлюб, в якому жодних прав чоловіка над жінкою не визнавалось. У шлюбі *sine manu* подружжя рівні і незалежні одне від одного. Римське право трактує цей шлюб як цілком вільний союз, який ґрунтується тільки на згоді подружжя. За такою ж вільною взаємною згодою він може бути розірваний.

Практика шлюбних відносин в Римі свідчить, що визнання свободи розлучень зовсім не веде ні до руйнуванн і сім'ї, ні до загибелі суспільства.

II. ПРАВОВІ ВІДНОСИНИ ПОДРУЖЖЯ

Відносини подружжя мали особистий і майновий характер. Вони істотно відрізнялися при шлюбі без чоловічої влади і при шлюбі з чоловічою владою.

Особисті й майнові відносини подружжя при шлюбі з чоловічою владою. Особисті відносини подружжя при шлюбі з чоловічою владою відзначалися патріархальною суворістю. Дружина не мала юридичної самостійності. Більш того, влада чоловіка над нею була практично необмеженою. Чоловік міг піддавати її будь-яким покаранням, витребувати її (як річ) назад, якщо вона самовільно залишила його дім, продати в рабство або кабалу. Так само як раби і діти, дружина була повністю позбавлена правоздатності. Межі правового свавілля чоловіка якоюсь мірою обмежувалися громадською думкою. Так, міру покарання за провинність дружини визначала рада, яка складалась (є така думка) з родичів дружини. Проте чоловік не був пов'язаний її рішенням і міг поводитися на свій розсуд.

Так само складалися і майнові відносини подружжя. Все майно, яке дружина мала до шлюбу або набувала яким-небудь чином під час шлюбу (наприклад, одержувала спадщину), автоматично ставало власністю чоловіка. Практично дружина не могла бути власницею майна і, отже, укладати цивільно-правові правочини. Повне безправ'я дружини певною мірою пом'якшувалось лише одним — вона могла бути спадкоємицею після смерті чоловіка нарівні з дітьми і, крім того, поділяла громадське становище чоловіка: почесні, що виявлялися йому, поширювалися і на неї.

Особисті і майнові відносини подружжя при шлюбі без чоловічої влади. Цей шлюб зовсім по-новому будував особисті й майнові відносини подружжя між собою. Чоловічої влади над дружиною як такої вже не було. Дружина зберігала правовий статус, який мала до шлюбу. Якщо вона була під владою домовладки (свого батька), тобто була особою чужого права, то таке її становище зберігалось і після шлюбу, а коли не була під владою свого домовладки, то залишалася вільною. Влада чоловіка на неї також не поширювалась: вона була незалежною від нього. Чоловік уже не мав права на її життя і свободу, не міг продати її в кабалу і чинити інше свавілля. Якщо дружина з якоїсь причини йшла від чоловіка, він не міг її витребувати назад, як це було раніше. Не мав він ніякої дисциплінарної влади над дружиною. В сфері деяких внутрішньосімейних відносин главенство чоловіка зберігалось (наприклад, питання вибору місця проживання сім'ї, способів і методів виховання дітей тощо).

Таким же чином регулювалися і майнові відносини подружжя. В їх основі лежав принцип роздільності майна чоловіка і дружини. Все, що було у власності дружини до шлюбу або набуто нею під час шлюбу, залишалось її власністю, якщо вона юридичне була самостійною. Дружина могла самостійно володіти, користуватися і розпоряджатися цим майном, не питаючи дозволу чоловіка.

Характерною особливістю майнових відносин подружжя при шлюбі без чоловічої влади було категорично заборонено дарування між ними, аби не допустити матеріальної залежності жінки від чоловіка; з одного боку,

забезпечити їй повну майнову свободу, а з іншого — зберегти чистоту і щирість шлюбної угоди, яка має бути заснована на сердечному коханні, а не на матеріальній заінтересованості. Ульпіан писав: «Наші предки забороняли дарування між жінкою і чоловіком; вони оцінювали гідну поваги любов лише на основі душевного настрою і піклувалися про репутацію подружжя, аби (подружня) угода не мала вигляду набутого засобом ціни і аби кращий не впадав в бідність, а гірший не збагатився» (Д. 24.1.3).

Крім дарування, подружжя могло укладати будь-які цивільно-правові правочини між собою — купляти, наймати тощо. Дружина могла доручити чоловікові управління своїм майном. Оскільки між подружжям могли виникати будь-які майново-правові відносини, то зрозуміло вони підлягали позовному захисту. Проте він мав певні обмеження.

Так, подружжя відповідало один за одного лише у випадках, коли один з них виявляв стосовно майна іншого менше піклування, ніж за своє. Між подружжям не допускалися позови, що призводили до безчестя одного з них.

І все ж характеристика майнових відносин подружжя була б неповною без аналізу ще двох шлюбно-правових інститутів: придане і дарування з боку чоловіка.

Вже з самого початку становлення шлюбу без чоловічої влади увійшло в звичай в момент його укладання передавати чоловікові певне майно — *придане*. Ним було не все майно дружини, а тільки спеціально призначене для цієї мети, що передавалося чоловікові самою дружиною, її домовладикою чи іншими особами. Спочатку метою приданого було полегшення майнового тягара чоловіка по утриманню сім'ї, а пізніше — забезпечення непохитності шлюбного союзу.

В республіканський період придане відразу переходило в повну власність чоловіка і після припинення шлюбу дружині не поверталось ні за яких умов, що швидко спричинило ряд негативних наслідків. Наприкінці періоду республіки через повну свободу розлучення і притуплення моральних устоїв кількість розлучень надто зросла. Шлюб став зручною формою безсоромного збагачення. Це обурювало багатих батьків нареченої, вони вимагають від женихів перед шлюбом певних обіцянок на випадок його припинення. Подібні обіцянки поступово перетворюються в шлюбні договори. Преторська практика з часом виробила певні детальні правила.

Якщо шлюб припинявся через смерть дружини, придане, за загальним правилом, залишалося чоловікові. Проте якщо воно було встановлено батьком дружини, який на момент смерті дочки був живий, то придане поверталось йому. Коли шлюб припинявся у зв'язку зі смертю чоловіка, то придане в усіх випадках поверталось дружині. При розлученнях діяло інше правило: якщо в розлученні винен чоловік — придане поверталось дружині, а коли винна дружина — придане залишалося чоловікові. Проте Юстиніан ще більше обмежив права чоловіка на придане, встановивши правило, за яким придане залишалося чоловікові лише за умови розлучення з вини дружини, в інших випадках — поверталось спадкоємцям дружини або їй самій. Права жінки на

придане безперервно зростали, і римські юристи говорили: «Хоча придане знаходиться в майні чоловіка, воно належить жінці» (Д. 23.3.75).

Придане — це майно, що походить з боку дружини, передається чоловікові під час укладення шлюбу і знаходиться у чоловіка в період шлюбу.

За загальним правилом це майно після припинення шлюбу повертається в родину дружини. Значною мірою придане зміцнює становище дружини, надає їй почуття майнової самостійності і певним чином впливає на чоловіка та його родичів. Зрозуміло, що чим більше за своїм обсягом придане, тим більший такий вплив, і тим більша майнова впевненість дружини. В разі розлучення за ініціативою чоловіка на нього покладався обов'язок стосовно родини дружини в обсязі приданого. Вважалося справедливим повернути його разом з покинутою дружиною. Ще в Законах XII таблиць була норма, яка проголошувала — при розлученні «забери з собою свої речі».

Спир про придане виникав, як правило, саме при розлученні та за умови, що дружина перейшла під владу чоловіка. Воно повинно було бути повернуте разом з плодами і прирощеннями, одержаними під час шлюбу. Безперечно, право на придане мала в першу чергу дружина, незалежно від того, була вона під владою свого батька чи ні. Якщо ж придане було встановлено домовладикою або батьком дружини (її дідом), вони також мали право на позов.

Отже, придане стало способом боротьби зі зловживанням свободою розлучення і неналежним ставленням до своїх подружніх обов'язків. Проте ця роль приданого істотно послаблялася тим, що чоловік тривалий час залишався власником його. Це давало йому можливість в будь-який час під час шлюбу відчужити його. Тому з метою захисту інтересів дружини згодом було заборонено відчужувати придане без згоди на те дружини.

Вимога дружини про повернення їй приданого вже в класичному праві задовольнялася переважно перед вимогами інших кредиторів чоловіка.

Зазначена перевага в праві Юстиніана перетворилася в законну іпотеку на все майно чоловіка. Отже, навіть ще в праві Юстиніана чоловік визнавався власником приданого, проте все ж мали рацію римські юристи, які заявляли: «Хоча придане знаходиться в майні чоловіка, все ж воно належить дружині» (Д. 23,5.75). По суті чоловік тільки користувався приданим під час шлюбу і міг залишити його собі як штраф в разі припинення його з вини дружини.

Виходячи з наведеного, можна дійти висновку, що правовий режим приданого в римському праві був визначений не досить чітко.

Римське право знало ще одну форму зміцнення майнової незалежності дружини під час шлюбу і особливо після його припинення. Йдеться про так зване дошлюбне *дарування* — це *дарунок з приводу заручин*. Спочатку таке дарування розглядали як звичайний знак уваги жениха до нареченої. Якщо ж з тих чи інших причин шлюб не укладався, то таке дарування поверненню не підлягало.

У післякласичний період дошлюбне дарування набуває нових функцій: воно закріплює заручини, карає чоловіка в разі розлучення з його вини і забезпечує жінку й дітей у разі смерті чоловіка.

В силу категоричної заборони дарування між подружжям воно могло мати місце тільки до шлюбу. Дарування майбутнього чоловіка майбутній дружині міцно увійшло в звичай, а згодом набуло досить чітких контурів. Якщо дружина у випадку безпідставного розлучення зі свого боку ризикує втратою приданого, вона зацікавлена в тому, щоб чоловік, отримуючи придане, виділяв певну (приблизно рівну приданому) частину свого майна для подібної гарантії дружині. Це положення не стало нормою, правовим обов'язком чоловіка, проте його суворо дотримувалися через моральні устої. Зазначені норми одержали подальший розвиток в епоху Юстиніана, який дозволив у відповідь на передане чоловіку придане здійснити відповідне дарування не тільки до шлюбу, а й після його укладення.

Насправді дарування тут не було. Чоловік залишався власником майна, яке обіцяв дружині замість приданого, користувався ним, як і раніше, але при розлученні з його вини це майно переходило у власність дружини як штрафна компенсація. Ймовірніше це був заклад на випадок розлучення, при настанні якого дружина не тільки мала право вимагати назад придане, а й домогтися від чоловіка передачі цього умовного дарування.

ВИСНОВКИ ДО ДРУГОГО ПИТАННЯ

Загальна різниця в юридичній природі шлюбів *cum manu* і *sine manu* природно позначається на різному обсязі майнових відносин між подружжям. При шлюбі *cum manu* принцип підлеглості визначав майнові відносини між подружжям. Усе, що жінка мала до шлюбу і що вона набула після шлюбу, належало чоловікові, повному і безконтрольному власнику. У випадку неспроможності чоловіка майно жінки йшло на задоволення його кредиторів. Однак така майнова несамостійність жінки компенсувалась тим, що вона нарівні зі своїми дітьми мала спадкове майно після чоловіка і всіх його агнатичних родичів.

Зовсім інакше складаються відносини між жінкою і чоловіком у шлюбі *sine manu*. У цьому шлюбі принцип підлеглості жінки чоловіку поступається перед місцем принципу рівності. Щоправда, чоловік мав право вимагати повернення жінки від третіх осіб, які утримували її проти волі. Перебуваючи у шлюбі *sine manu*, дружина набувала ім'я чоловіка, поділяла його громадянське становище, мала одне місце проживання з чоловіком, який повинен був її утримувати, представляти і захищати в суді. Проте в разі незгоди між подружжям остаточне рішення було за чоловіком.

ІІІ. ПРАВОВІ ВІДНОСИНИ БАТЬКІВ І ДІТЕЙ

Для *відносин батьків і дітей в римській сім'ї* характерною є практично безмежна влада батька над дітьми. Правові відносини між матір'ю та її дітьми також існували (хоча матір ніякої влади над дітьми не мала), але повністю залежали від форми шлюбу. При шлюбі з чоловічою владою матір поділяла стан своїх дітей, знаходилась (як і її діти) під владою чоловіка або чоловіка і його домо-владики, якщо чоловік сам перебував під його владою. Нарівні з дітьми вона спадкувала після смерті чоловіка, діти — після смерті матері, матір — після дітей. Як агнати дорослі сини здійснювали опіку над матір'ю після смерті чоловіка.

В ранній республіканський період *при шлюбі без чоловічої влади* матір з дітьми практично не була зв'язана. Вона залишалась агнаткою своїх кровних родичів — батьків, братів, сестер і не була, з точки зору права, членом сім'ї чоловіка. Звідси й різні правила спадкування — дружина не могла бути спадкоємицею після чоловіка і своїх дітей, як і вони після неї.

З утвердженням *кровної сім'ї* чіткіше визначається право матері. Згодом вона одержує право на спільне проживання зі своїми неповнолітніми дітьми у разі розлучення з їх батьком, на аліменти на дітей. Дітям заборонялось закладати до матері позови, які б ганьбили її, і взагалі притягати до суду без дозволу магістрату. Розширюється взаємне спадкування дітей і матері.

Відносини батька і дітей. Стрижнем взаємовідносин батьків і дітей була батьківська влада. Жодна правова культура не знала такого неприхованого володарювання батька над дітьми. Інститут батьківської влади — це суворо національний інститут римських громадян: «Навряд чи є які інші люди, які б мали таку владу над своїми дітьми, яку маємо ми, римські громадяни» (Гай, Д. 1.1.55).

Батьківська влада. Вона встановлювалась, насамперед, над дітьми, народженими в римському законному шлюбі. На дітей, народжених в іншому (незаконному) шлюбі, в конкубінаті, а також в будь-якому фактичному спільному житті, батьківська влада не поширювалась. Вони були чужими для нього.

Матір дитини завжди відома, навіть якщо вона зачала поза шлюбом. Батьком дитини прийнято вважати того, хто перебуває в шлюбі з матір'ю дитини. Це юридична презумпція — положення, що не вимагає доказування. Юрист Павло писав: «Батько — це той, на кого вказує шлюб» (Д. 2.4.5).

Узаконення — зміна особистого статусу за загальним правилом, внаслідок якого дитина, що народилася в конкубінаті, визнавалась батьком. Іншими словами, це встановлення батьківської влади над власними дітьми, народженими поза шлюбом, але лише в конкубінаті. На інших позашлюбних дітей узаконення не поширювалося. Воно могло мати місце лише за згодою самої дитини.

Узаконення виникло як результат популяційної політики християнських імператорів і здійснювалося в різних формах: шляхом вступу батька й матері в законний шлюб або шляхом запису батьком сина до списку декуріонів, чи

видання дочки за декуріона, додавши при цьому 25 югерів землі. Юстиніан встановив ще одну форму усиновлення — через видання спеціального імператорського указу.

Усиновлення. Батьківська влада над дітьми могла бути встановлена шляхом усиновлення, яке здійснювалося у двох формах: а) якщо усиновлюваний був особою свого права; б) якщо він був особою чужого права.

Усиновлення особи свого права — це прийняття повнолітньої особи свого права з усією його сім'єю і майном до сім'ї усиновителя. У стародавньому праві даний вид усиновлення потребував попереднього схвалення колегії понтифіків і здійснювався на куріатних коміціях під їх керівництвом. Особа, яка усиновлювалася, повинна була висловити свою згоду на це. За такою формою усиновлюваний ставав особою чужого права, тобто відбувалася зміна правового статусу для усиновлюваного, адже він раніше був особою свого права. Усиновлення здійснювалося на користь нового домовладки — до нього переходили всі права усиновлюваного, але без боргів. Проте кредитори усиновлюваного були захищені фікцією, що такого не відбувалося.

Зазначена форма усиновлення мала на меті також збереження знатних патриціанських родів і сімей та культів їх предків.

За часів імперії зазначена форма повинна була забезпечити усиновлюваному допомогу і право спадкування. Згодом усиновлювалися не тільки жінки, а й останні мали право це робити. В період існування ранньої республіки дана форма усиновлення спростилася.

Крім наведеної форми усиновлення, з часів Законів XII таблиць існувала ще одна, яка застосовувалася для прийняття в сім'ю усиновителя осіб чужого права. Відповідно до Законів XII таблиць зазначена форма здійснювалася через складну юридичну операцію. Батько сина тричі продавав його в рабство (для дочок достатньо однієї манципації). Набувач, який повинен був бути не обов'язково усиновителем, після першої і другої манципації (продажу в формі манципації) відпускав його на волю, внаслідок чого син кожного разу повертався під владу свого батька. А вже після третьої манципації усиновитель брав його під свою владу. В усиновлюваного відбувається зміна правового статусу — сімейного. Юстиніан допустив прирівнювання всіх прав народженого в законному шлюбі для усиновлюваного, але за умови, що усиновителем виступає висхідний родич останнього. Якщо ж усиновителем була інша особа, то усиновлюваний залишався в сім'ї свого рідного батька, але одержував підставу для спадкування в сім'ї усиновителя. В часи імперії усиновлення, як виняток, дозволялося і для жінок, які так чи інакше втратили своїх дітей.

Узаконення і усиновлення дітей прирівнювалося до правового статусу дітей, народжених в законному шлюбі, тобто вони повністю уподібнювалися повнорідним дітям: одержували правовий статус й ім'я свого узаконителя чи усиновителя, право взаємного спадкування, поділяли його соціальне і громадянське становище. На них, безперечно, поширювалася батьківська влада, і вони ставали підвладними.

Припинення батьківської влади могло настати в разі: а) смерті батька або дітей; б) звільнення з-під влади. Фактично батьківська влада була довічною, навіть в розвиненому римському праві.

Досягнення сином повноліття, створення власного дому, сім'ї та господарства не припиняли такої влади і не послабляли її. Лише досягнення повноліття і високого громадянського становища (посади консула, префекта, магістра) звільняло від батьківської влади, що, як право одностороннє, могло бути і припинене в односторонньому порядку — волею батька. Останній своїм волевиявленням міг звільнити сина з-під своєї влади, що дістало назву *еманципації*. Її форми були різноманітні. Внаслідок еманципації син ставав особою свого права, набував повну правоздатність і господарську самостійність, хоча й втрачав спадкові права у своїй колишній сім'ї. Останнє обмеження незабаром відпало. І все ж повністю влада батька не припинялась і після еманципації. Він зберігав за собою право користування половиною майна сина.

Зміст батьківської влади. Зазначена влада була безмежною.

Діти, народжені в законному шлюбі, усиновлені, дружина, що перейшла під владу чоловіка, та інші вільні члени сім'ї знаходилися під владою їх домовладки.

Насамперед йому належало право життя і смерті дітей, причому останнє зберігалось весь класичний період. Дане право нібито мало виховну мету, але не тільки. Намір вбити підвладного міг бути зупинений публічною владою за умови, якщо домовладика його застосував з перевищенням своєї влади. Римські юристи передають легенду, що колись божественний Адріан покарав римського громадянина, який під час полювання вбив свого сина за те, що той спокусив мачуху. Адріан вислав вбивцю на острів, оскільки батько вбив сина швидше як коханець, а не за правом домовладки, бо батьківська влада має полягати в благочесті, а не в жорстокості (Д. 48.9.5).

Проте поступово це право обмежується. Покарання домовладикою підвладного смертю повинно відповідати провині останнього. Свавільне вбивство домочадця стало каратися смертю вбивці. З 395 р. така влада обмежується лише виховними заходами, застосування ж жорстоких заборонено.

Батьківська влада поширювалася лише на дітей, визнаних батьком (коли батько піднімав дитину із землі), і тільки після цього вона ставала членом родини. Якщо ж з тих чи інших причин батько не піднімав новонародженого із землі (наприклад, байстрюк), таку дитину викидали. Це робилося під контролем сусідів і родичів.

Домовладика мав право передавати своїх підвладних третім особам з певною метою, наприклад, для відпрацювання боргу або в найм як робочу силу.

Батько мав право продати в рабство, застосувати будь-які покарання. Проте з часом безмежне свавілля поступово обмежується. Вже в давні часи моральні (але не правові) норми забороняють викидати новонароджених. Законна заборона була введена лише в період існування імперії (Д. 3.16.9). Продаж в рабство обмежується трьома разами. За часів імперії батько обмежується в праві на життя дітей: синовбивство прирівнювалось до

звичайного вбивства і тягло кримінальну відповідальність. Встановлюється контроль над дисциплінарною владою батька.

У майнових відносинах батька і дітей також безрозподільно володарював батько. Єдиним і неподільним власником сімейного майна був домовладика. Майно, набуте дітьми, автоматично ставало власністю батька. При цьому майнова залежність дітей не послаблювалась з їхнім віком. Діти були особами чужого права, не могли від свого імені здійснювати цивільно-правові угоди, бути власниками майна і в цьому наближалися до становища рабів. Для ведення господарства вони наділялись певним майном батька — пекулієм. У зв'язку з господарською діяльністю пекулія дітям доводилось здійснювати будь-які приватно-правові правочини. Проте все одержане за ними переходило у власність батька. Однак правочини, вчинені підвладним, домовладика не зобов'язували, отже, за такими зобов'язаннями він відповідальності не ніс.

Вчинені підвладними делікти були підставою цивільної відповідальності їх домовладик, а не самих підвладних.

Розвиток цивільного обороту зумовив обмеження влади чоловіка над дружиною і надання їй більшої майнової самостійності. Ці ж фактори спричинили розширення визнання юридичних наслідків із правочинів, що вчинялися рабами. Правовий статус підвладних поки що залишався незмінним, що не відповідало інтересам цивільного обороту та й самих підвладних. Починається процес поступового розширення право- і дієздатності підвладних дітей. Вони почали одержувати статус особи свого права зі всіма наслідками, що з цього випливали: не тільки набували, а й відповідали за своїми правочинами.

Майно, яке виділялося підвладному сину для ведення свого господарства, все ж визнавалося майном домовладика. Це був той самий пекулій, що виділявся рабам. Проте почали виникати ситуації, коли майно, набуте певним чином підвладним сином, визнавалося його власністю і автоматично уже не переходило у власність домовладика. Ще наприкінці періоду республіки необхідність створення постійного професійного війська зумовила потребу визнати власністю воїна майно, набуте ним на війні. Домовладика права на нього вже не мав. Підвладний син-воїн став повноправним власником всього майна, яке він набував у зв'язку з військовою службою. Останній мав право ним володіти, користуватися і розпоряджатися на свій розсуд, в тому числі і заповідати його. Проте якщо син помирав без заповіту, то майно переходило до батька і при цьому без обов'язків сина.

У період імперії її територія зросла, що, в свою чергу, потребувало зміцнення державного апарату та заохочення чиновників до сумлінної служби. Тому правила, встановлені щодо майна, здобутого у зв'язку з військовою службою, поширювалися і на майно, набуте на цивільній службі: на державних, придворних та церковних посадах.

Згодом виникла ще одна група майна, яку також стали визнавати власністю підвладних дітей. Йдеться про спадщину, котру діти одержали від родичів по материнській лінії, в тому числі і від матері після її смерті.

Зазначений процес істотно обмежував майнову владу батька над дітьми, проте не усував її повністю. На деяке майно, набуте підвладними дітьми, домовладика зберігав право власності або право довічного користування. І все ж майнова самостійність таких дітей поступово ставала загально визнаною.

Послаблення і диференціація влади домовладика (батька) — результат зміни виробничих відносин, розпаду патріархальної сім'ї, індивідуалізації приватної власності, розвитку торгівлі і ремесел. Ці фактори зумовили необхідність певної майнової незалежності дорослих членів сім'ї.

ВИСНОВКИ ДО ТРЕТЬОГО ПИТАННЯ

За загальним визнанням римських юристів, такої влади над дітьми, як у римлян, не знав жоден інший народ. У стародавні часи це була, як уже зазначалось, абсолютна влада патріархального домовладика, самодержця всієї сім'ї. Вона охоплювала як саму особу дітей, так і всі їхні майнові набуття. Від волі домоладика повністю залежало життя новонародженого, якого він міг навіть викинути. Батько мав право продати своїх дітей у рабство.

У майновому відношенні син, як підвладна особа, був особою чужих прав. Він мав цивільну правоздатність, але не для себе, а свого батька. Усе, що син набував, автоматично ставало власністю батька. При цьому батько за зобов'язання дітей не відповідав. Тільки за делікт (правопорушення) він ніс повну відповідальність, а саме: або відшкодувати заподіяні втрати, або видати винного потерпілому. З часом відбувається поступове послаблення абсолютної влади домовладика як в особистому, так і майновому напрямках. Проте влада батька як право одностороннє може бути припинена штучним шляхом - звільнення сина самим батьком, що має назву *emancipatio*.

ВИСНОВКИ З ТЕМИ

Відповідно до римського приватного права не було рівності між чоловіком і жінкою, подружжям, батьком і дітьми. Патер (домовладика) мав повну владу над родиною. Право рабовласницького суспільства мало свій відбиток і на сімейні відносини.

Як бачимо, хоча норми, що стосуються внутрішніх сімейних відносин, є одними з найбільш консервативних, проте у добу формування класичного приватного права у розумінні змісту та характеру батьківської влади відбуваються поступові, але істотні зміни. Цікавий парадокс полягає в тому, що коли загальні тенденції розвитку приватного права визначаються впливом природноправових концепцій, то «сімейне право» розвивається за своїми внутрішніми законами, опираючись впливу грецьких поглядів на природу відносин батьків та дітей, але підкоряючись з часом вольовим рішенням власної державної влади. Римська сім'я була двох видів. Деякий час ці два види сім'ї існували паралельно, проте когнатська сім'я за нових умов поступово витіснила агнатську, і дотепер залишається основою сімейно-правових відносин. Важливим для визначення відносин подружжя мало й поняття шлюбу, який

також був двох видів. Укладення шлюбів різних видів, а саме «шлюбу з рукою» і «шлюбу без руки» породжували різний правовий статус їх членів, відносин між ними та їхніми дітьми.

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ЩОДО ПІДГОТОВКИ ДО ДАНОЇ ТЕМИ

Для більш ґрунтовного опанування навчального матеріалу з даної теми, необхідно відповісти на наступні запитання:

1. Що таке фамілія? Хто такий патер, який його правовий статус та влада?
 2. Що таке особа чужого права, її права?
 3. Що таке батьківський пекулій?
 4. Поясніть відмінність між агнатською і когнатською сім'єю?
 5. Що таке законний римський шлюб, у чому полягала його відмінність від конкубінату?
 6. Умови укладення шлюбу (узаконення конкубінату).
 7. В чому полягала принципова різниця між двома основними видами законного римського шлюбу?
 8. Якими способами відбувалося розлучення у римському шлюбі?
 9. На якому правовому становищі перебувала дружина у шлюбі кум ману та сине ману?
 10. На яких умовах шлюб припинявся?
 11. Які були правові відносини подружжя?
 12. Яким був правовий порядок розпорядження майном у родині?
 13. Що таке батьківська влада в римському цивільному праві? Якими способами вона встановлювалася?
 14. Які діти вважалися законними?
 15. Як відбувалося припинення батьківської влади?
 16. Які були умови емансипації сина?
- Якою була влада батька над дітьми?

ТЕМА № 4 РЕЧОВЕ ПРАВО СТАРОДАВНЬОГО РИМУ

(2 години)

ПЛАН ЛЕКЦІЙ:

1. Поняття і види речей.....	42
2. Інститут володіння.....	49
3. Поняття і зміст права власності.....	52

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Новицкий И.Б. Римское право. - Изд. 6-е, стереотипное. – М., 1997.
2. Підопригора О.А. Римське приватне право: Підручник для студентів юрид. вищих навч. закладів: Вид. 3-є, перероб. та доповн. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2001. – 440 с.
3. Пухан Иво, Поленак-Акимовская Миряна. Римское право (базовый учебник). - М.: Издательство ЗЕРЦАЛО, 2000. – 448 с.
4. Дождев Д.В. Римское частное право: Ученик для вузов / Под общ. ред. акад. РАН, д.ю.н., проф. В.С.Нерсисянца. – 2-е изд., изм. и доп. – М.: Норма, 2006. – 784с.
5. Підопригора, О. А. Римське право [Електронний ресурс] : підручник / О. А. Підопригора, Є. О. Харитонов. - К. : Юрінком Інтер, 2006. - 512 с.
6. Основи римського приватного права: Підручник / В.І. Борисова, Л.М.Баранова, М.В. Домашенко та ін.; За заг. ред. В.І.Юорисової та Л.М.Баранової. – Х.: Право, 2008. – 224с.
7. Омельченко, О. А. Римское право [Електронний ресурс] : учебник / О. А. Омельченко. - 3-е изд., испр. и доп.. - М. : Эксмо, 2005. - 224 с.. - (Российское юридическое образование)
8. Римське право : підруч. / Підопригора О.А., Харитонов Є.О. – 2-ге вид. – К.: Хрінком Інтер, 2009. – 528 с.
9. Институции Юстиниана. Перевод с латинского Д. Расснера. Под ред. Л.Л. Кофанова, В.А. Томсинова. (серия «Памятники римского права») – М.: Зерцало, 1998.
10. Калюжний Р.А. Римське приватне право: Курс лекцій. – К.: Істина, 2005. – 144 с.
11. Крестовська Н.М., Канзафарова В.С. Основи римського приватного права: Навчально-методичний посібник. - Одеса: Фенікс, 2006. – 160 с.
12. Латинские юридические изречения / Составитель и автор предисловия проф. Е.И. Темнов. – М. : Издательство «Экзамен», Право и закон, 2003. – 384 с.
13. Макарчук В.С. Основи римського приватного права. Навчальний посібник. – К.: Атіка, 2000.
14. Орач Є.М., Тищик Б.Й. Основи римського приватного права: Курс лекцій. – К.: Юрінком Інтер, 2000.
15. Памятники римского права: Законы XII таблиц. Институции Гая.

Дигесты Юстиниана. - М.: Зерцало, 1997.

16. Подопригора А.А. Основы римского гражданского права: Учеб. пособие для студентов юрид вузов и факультетов. – 2-е изд., перераб. – К.: Вентури, 2002. – 288с.

17. Римське приватне право (Конспект лекцій. Практикум).- Х.: “Одіссей”, 2000.

18. Сліпченко С.О., Шишка Р.Б. Римське приватне право в таблицях: Навч. посібник. - Харків: Нац. ун-т внутр. справ, 2001.

19. Трофанчук Г.І. Римське приватне право: Навчальний посібник. – К.: Атіка, 2006. – 248 с.

20. Пашаева, О. М. Римское право [Електронний ресурс] : конспект лекцій / О. М. Пашаева, Т. Г. Васильева. - М. : Юрайт : Высшее образование, 2009

21. Орлянская, А. В. Шпаргалка по римскому праву [Електронний ресурс] / А. В. Орлянская. - М. : ТК Велби, 2005. - 32 с.

22. Підопригора, О. А. Римське право [Електронний ресурс] : підручник / О. А. Підопригора, Є. О. Харитонов. - К. : Юрінком Інтер, 2006. - 512 с.

МЕТА ЛЕКЦІЇ:

Мета лекції полягає в тому, щоб показати, що цивільно-правові відносини виникають, в основному, з приводу речей, майна, тому питання розподілу майна, перерозподілу, а також захисту майнових прав є головною метою цивільного права.

ВСТУП

Римські юристи не розрізняли речових і зобов'язальних прав, а лише захист прав засобами речових позовів і особистих позовів. Якщо спір виникав з приводу права на річ, то для його захисту застосовувався речовий позов, якщо ж приводом для спору були правові чи фактичні дії іншої особи — особистий позов. Наявність того чи іншого права виводили з наявності позову. Якщо претор, вивчивши обставини, доходив висновку, що правові відносини підлягають захисту, він надавав відповідний позов (речовий або особистий), а якщо не давав, значить, не було і відповідного права. Позов стає основою, а право ніби тільки наслідком.

Значно пізніше, коли позов був поставлений на відповідне місце, його подання почали виводити з наявності права. Спочатку з'ясовували, чи є право, а потім вже подавали позов. Таким чином, з відповідних позовів (речових і зобов'язальних) почали розрізняти права речові й особисті. Якщо об'єктом права були речі, то це — *речове право*, якщо ж дії, які мали правове значення, то такі права почали називати *особистими*.

Отже, *приватне право своїми об'єктами визнавало речі або дії*, хоча класифікація майнових прав на речові та зобов'язальні була зроблена не римськими юристами. Таке розмежування було зроблене пізніше вченими на основі матеріалів римських юристів, які звернули увагу на відмінність

майнових прав: у одному випадку потреба в якій-небудь речі задовольнялась шляхом її набуття (при цьому встановлювався один обсяг прав), у другому — через надання речі в тимчасове користування з умовою повернення володільцю (виникають інші права з іншим обсягом прав).

Ці два неоднакові способи задоволення потреби в речі чи дії породжують абсолютно різні правові відносини: а) речові; б) зобов'язальні. Так система майнових прав була поділена на дві великі групи — *речові права* і *зобов'язальні права*.

Зовнішня відмінність наведених двох правових інститутів приватного права полягає в об'єкті прав: об'єкт права речі — речове право; об'єкт права дії — зобов'язальне. Проте зовнішнього розрізнення інколи буває мало для встановлення характеру правових відносин, наприклад, якщо виник спір з приводу передачі будинку продавцем покупцю. Після укладення договору купівлі-продажу продавець відмовився передати будинок покупцеві. Недосвідченому юристу буває важко визначити, про яке право відбувається спір — речове чи зобов'язальне, хоча встановлення характеру права має важливе значення для визначення способу захисту. В наведеному прикладі покупець ще не став власником придбаного будинку і тому речового права в нього ще не виникло. Йдеться про виконання договору, тобто про право вимоги, про зобов'язальне право.

І. ПОНЯТТЯ І ВИДИ РЕЧЕЙ

Річ — певна частина природи, що є якоюсь цінністю для її володільця. Дана частина може бути ізольована від решти природи (наприклад, тварина, раб, будинок), а може бути і невіддільна від неї (наприклад, земля, вода, ліс). Не має значення й те, чи жива ця природа чи нежива (наприклад, тварина і будинок). З точки зору римського приватного права, речами визнавалось все, що оточувало людину, могло бути об'єктом речового права і містило в собі певну вартість.

Гай у своїх інституціях головним визнав поділ речей на *речі божественного права* і *речі людського права* (1.2.2). До перших він відносить речі, присвячені божеству, і речі, які мають священне значення (Гай, 2.3), тобто це речі сакральні і речі релігійні. До них належали храми, вівтарі, статуї, культові та інші предмети, присвячені божествам. До речей божественного права Гай відносив також міські стіни і ворота, їх правовий режим визначався публічними рішеннями.

Речі, які належать до речей людського права, поділяються на *публічні* та *приватні*.

Публічними визнаються ті, які належать римському народу. Вони також поділяються на кілька груп: а) речі, котрі знаходяться в громадському користуванні (публічні), якими користувалися члени суспільства як громадяни — ріки, порти, театри, стадіони тощо; б) речі, що служать спеціальним призначенням держави і вилучені з безпосереднього користування громадян —

скарбниця, військове спорядження і т. ін.; в) речі, які були об'єктом комерційної діяльності держави (але не громадян) — земельний публічний фонд.

Зазначеним речам протиставлялися *речі приватні*, тобто ті, які належали приватним особам.

1. Найважливішим і суто римським розмежуванням речей на окремі види був їх поділ на *манципні* і *неманципні*, що певною мірою відповідає сучасному поділу на основні засоби виробництва і предмети споживання. Поділ зумовлений цінністю речей у господарському обороті. До манципних римляни відносили землю, рабів, робочу худобу і земельні сервітути — найбільш важливі і цінні речі в господарстві (по суті, це група основних засобів виробництва).

Ульпіан склав повний список манципних речей: «Всі речі є або манципними або неманципними. До манципних належать — маєтки на італійській землі, як сільські (поле), так і міські (будинки); а також права сільських маєтків, наприклад: право проходу, проїзду, прогону худоби, водопроводу; а також раби і четвероногі, які приручаються під сідло або під ярмо, наприклад: бики, мули, коні, віслюки. Інші речі є неманципні. Слони і верблюди, хоча й приручаються під ярмо або сідло, є неманципні, оскільки належать до диких тварин».

Наведене свідчить про вузьке коло манципних речей. Ульпіан охоплює тільки італійські землі і маєтки на них, земельні сервітути, рабів і тварин, яких можна запрягати або нав'ючувати. Всі інші речі, що не відносилися до манципних, належали до неманципних речей, права власності на які переносилися звичайною традицією з урахуванням особливої важливості для господарства і цінності при здійсненні правочинів. Для манципних речей встановлений спеціальний, більш ускладнений порядок відчуження. Він полягав у тому, що для здійснення, наприклад, купівлі-продажу запрошувалися не менше 5—7 свідків і потрібні були ваги з терезами. Передача права власності відбувалася у присутності свідків з виконанням ряду ритуальних дій в урочистій обстановці. В ті часи купівля-продаж таких важливих речей провадилися рідко і виконання урочистих ритуалів зовсім не обтяжувало оборот. Виконання цих ритуальних дій одержало назву *манципації*. Речі, при відчуженні яких вимагалось виконати манципацію, почали називати *манципними*, а інші складали групу *неманципних*. Для їх відчуження виконання манципації не вимагалось.

Важливе правове значення наведеного поділу полягало в наступному. Якщо при відчуженні манципних речей (наприклад, землі) обряд манципації не виконувався, право власності до набувача не переходило (з усіма наслідками, що з цього випливають), тобто покупець землі, незважаючи на оплату ціни і одержання останньої у фактичне володіння і користування, власником її не ставав. Формалізм переважав над сутністю, що часто призводило до зловживань з боку продавця, який формально залишався власником землі і міг на цій підставі витребувати її назад від покупця. Республіканські суди такі позови задовольняли.

І все ж зміст манципації глибоко раціональний. Він полягав у засвідченні запрошеними свідками факту переходу права власності на особливо важливі речі від відчужувача до набувача. У разі виникнення сумніву в цьому факті присутні свідки могли підтвердити його дійсність. У класичний період манципація відпала.

2. Наступним важливим і суто римським поділом речей було розмежування за субстанціями. Речі, що мали матеріальну субстанцію, називалися *тілесними*, а ті, що її не мали, — *безтілесними*. До першого виду належали речі, які можна було сприймати через дотик, наприклад, земля, раби, худоба, будинок тощо, до другої — ті, котрі не можна було відчувати на дотик, доторкнутися до них. Це, навіть, не речі, а швидше права (наприклад, право спадкування або право, що виникає з договору, сервітути, право вимоги тощо). Наявні джерела підтверджують, що до безтілесних речей римляни відносили не речі в розумінні предметів матеріального світу, а саме права.

3. Первісний поділ речей на *рухомі* і *нерухомі* майже не мав правового значення. Вони підлягали однаковому правовому режиму. Проте з часом зазначений режим рухомих речей став відрізнятися від правового режиму нерухомих.

До рухомих відносили речі, які можна було переміщувати в просторі (наприклад, тварина, раби, домашній скарб тощо), а до нерухомих — земля, будинки, дороги, міські стіни тощо, тобто ті, які не можна було пересувати в просторі. Але це розумілось не буквально. До нерухомих речей відносили також все, що було пов'язано з ними (наприклад, незібраний врожай, робоча худоба, призначена для обробітку землі, сільськогосподарський інвентар для цієї ж мети). Вони вважалися складовими землі і підлягали правилу — зроблене над поверхнею, слідує за поверхнею, відповідно до цього правила побудований будинок, незалежно від того, хто і за який рахунок його будував, — завжди власність власника земельного наділу, на котрому він збудований.

4. Речі, що знаходяться в обороті, і речі, вилучені з обороту. Якщо певна річ могла бути об'єктом права приватної власності і предметом правочинів між окремими особами, то вона знаходилася в обороті. Навпаки, якщо річ в силу яких-небудь природних властивостей або призначення не могла бути об'єктом приватної власності окремих осіб, то вона знаходилась поза оборотом, була вилучена з нього.

До речей, вилучених з названого обороту, римські юристи відносили такі, які нікому конкретно не належали, а належали ніби всім: проточна вода, моря з усім, що в них містилося. Окрему групу речей, вилучених з цивільного обороту, складали також *публічні речі*, власником яких був римський народ. Проте до публічних відносили також майно міст-общин, тобто останнє служило для задоволення потреб держави в цілому або міст-общин.

5. З правової точки зору, важливим був поділ речей на *родові* й *індивідуально-визначені*, зроблений римськими юристами ще в період існування республіки, який полягав у з'ясуванні господарської суті речі. Якщо для власника мали значення тільки вага, міра або кількість речей, тобто загальні

родові ознаки, то — річ родова. Якщо ж для нього були цінними не родові, а індивідуальні властивості, відмінності, ознаки речі, то це — річ індивідуально визначена. Наприклад, власник цінує свого раба не як одиницю робочої сили, а за його вміння писати вірші або картини.

До родових речей відносили речі, що вимірювалися за кількістю, вагою або мірою, яких у природі існує багато і тому вони взаємо-замінювані (раби без урахування їхніх індивідуальних властивостей, коні, гроші, продукти харчування тощо).

Індивідуально визначені — насамперед, речі унікальні, єдині в своєму роді (наприклад, скульптури, картини та інші предмети мистецтва).

Поділ речей на родові й індивідуально визначені необхідний при розподілі ризику випадкової загибелі. Щодо родових речей застосовувався принцип — рід не гине, тобто володілець родової речі зобов'язаний повернути її (іншу подібну) власнику навіть у тому разі, коли вона втрачена ним випадково. Наприклад, постачальник продовольства не звільняється від обов'язку поставити таке ж, навіть, у випадку безвинної його втрати.

Щодо індивідуально визначених речей застосовувався принцип — власник несе ризик (випадкової загибелі речі), тобто збитки від випадкової загибелі в усіх випадках незалежно від того, у кого загинула річ (у власника чи у третьої особи), завжди несе власник.

Виходячи з викладених правил, позичальник, наприклад, при випадковій загибелі грошей не звільняється від обов'язку повернути одержану за позику суму. В той же час позичальник за договором позики або наймач за договором найму за випадкову загибель речі відповідальності перед власником не несуть.

6. Римські юристи вважали речі *подільними*, якщо їх можна було поділити в будь-який спосіб і вони при цьому не втрачали своєї господарської вартості та призначення (на скільки частин не розріжемо хлібину, вона залишається хлібом), і *неподільними*, якщо при поділі вона втрачала господарське призначення, цілісність (наприклад, зарізаний і поділений на частини баран).

Подільними вважалися земельні ділянки. Побудовані на них будинки ділились, але тільки по вертикалі. Поділялись на *нерухомість*, а також *рухомі речі*.

Такий поділ мав важливе практичне значення при розділі спільної власності. Спір, що виникав з її приводу на подільну річ, розв'язувався просто: річ в натурі ділили між власниками. Складніше було розпорядитися річчю неподільною. При спільній власності кожний співвласник на неї мав право (на ідеальну частку речі), тобто таку, яку можна тільки уявити, зберігаючи при цьому частку в праві на річ в цілому.

7. Речі, які в процесі їх використання фізично зникали, називалися *споживчими* — продукти харчування, корми для тварин, будівельний матеріал тощо. Вони тому й називалися споживчими, що служили для задоволення потреб людини і використовувались через споживання: для угамування голоду існували продукти, для зведення будівлі використовували пісок, цеглу тощо. До

названих речей відносили гроші, оскільки скористатися ними можна тільки шляхом витрачання.

Речі, які служили людям триваліший час, вважалися *неспоживчими*. У процесі одноразового використання вони не зникали, а при тривалому використанні зношувалися поступово (земля, будівлі, одяг тощо).

Природні відмінності зазначених речей зумовлювали їх різний правовий режим. Так, предметом договору позики могли бути тільки споживчі речі, а в найом передавались лише неспоживчі.

Речі *прості* і *складні*. Римські юристи звернули увагу, що за фізичним складом речі поділяються на три види: а) такі, що складаються з однієї матеріальної субстанції (земля, пісок, раб, тварина тощо); б) штучні, створені шляхом механічного поєднання різнорідних речей (будинки, корабель, віз і т. ін.); в) сукупність однорідних речей, матеріально не пов'язаних, але об'єднаних загальним призначенням чи назвою (бібліотека, колекція, черода корів, табун коней).

Речі, що складаються з однієї матеріальної субстанції, є *простими*, а сполучення їх (різнорідних чи однорідних) — *складними*. У свою чергу, вони поділялися на штучні поєднання різнорідних речей і поєднання однорідних речей.

Головні речі та *побічні*. В складних речах (як правило, в тих, які складаються з неоднорідних) розрізняли головні та їх приналежності. *Головною* визнавалася та частина складної речі, що складала її основну сутність, *побічними* вважалися ті, які слугували головній (скрипка і футляр до неї, окуляри і футляр до них тощо) або були їх породженням. Зазначені речі могли існувати і незалежно одна від одної, але лише при їх спільному використанні досягався необхідний ефект. Основними видами побічних речей римляни визнавали: частини речі, приналежності та плоди.

Частинами речі визнавалися ті, з елементів яких складалася складна річ. Вони не мали юридичної самостійності й поділяли правовий статус головної. Якщо предметом цивільного правочину була річ в цілому, то це означало, що правові наслідки даного правочину поширювалися на всі її частини. Частина речі могла бути предметом правочину лише за умови, що вона виділялася, відокремлювалася від складної речі.

Приналежності речі — частина головної речі, пов'язана з нею не механічно, а господарським призначенням, і має за мету обслуговувати головну річ. Головна річ вважалася незавершеною без приналежності. Остання може бути об'єктом окремого права на неї і, отже, бути предметом окремих правочинів. Так, той же футляр до скрипки може бути мистецьким твором і через це окремим об'єктом права власності. В такому разі приналежність стає об'єктом самостійного права. Проте, за загальним правилом, вона поділяє правовий статус головної речі і предметом окремих правочинів бути не може. Інакше кажучи, в окремих випадках правовий статус приналежності може бути передбачено договором або законом, в разі відсутності такого застереження остання поділяє долю головної речі.

Плоди. Римські юристи розрізняли плоди і цивільні плоди. Плоди, вирощені природою, тобто самою річчю (наприклад, фрукти саду, приплід тварин і т. ін.), називалися *природними*. Плід, який приносить річ в результаті використання її в обороті, має назву *цивільний* (наприклад, проценти, одержані за договором позики, плата за користування річчю за договором найму).

Цивільні плоди. Згодом стали визначати плодами доходи, одержані, наприклад, від речі, зданої в оренду, проценти з капіталу, ренту із земельних наділів. До цивільних плодів відносили, навіть, послуги залежних осіб. Ульпіан писав: «Плата, одержана від колонів, посідає таке ж місце як плоди. Праця рабів знаходиться в такому ж становищі, що і наймана плата; плата за перевезення на кораблях і в'ючних тваринах».

Майно. Сукупність різних речей, поєднаних єдиним господарським призначенням чи приналежністю, римські юристи розглядали як одне ціле — майно (дому, двору, сім'ї тощо).

У такому сімейному, дворовому і подібному поєднанні, що складалось з різних предметів, речі ніби доповнюють одна одну і в сукупності дають бажаний ефект, якого хочуть досягти їхні власники. До майна почали відносити все, що належить певній особі. В преторський період до складу останнього включали все, що залишалось після відрахування боргів кредиторів. Так поступово поняття майна почали трактувати як сукупність прав і обов'язків. Таким чином, воно складалось з активу і пасиву, з вимог і боргів. Тому завжди слід мати на увазі, що до складу майна входять борги, а вони інколи можуть становити значну і, навіть, більшу його частину. Ця обставина інколи змушує спадкоємців відмовлятися від спадщини. Таке визначення складу майна має значення при зверненні стягнення кредиторів на майно боржника.

ВИСНОВКИ ДО ПЕРШОГО ПИТАННЯ

В римському цивільному праві існували різні підстави для класифікації речей. Така класифікація мала практичне значення для вирішення юридичної долі речі. Крім того, сучасне цивільне право використовує майже всю вище зазначену класифікацію речей й сьогодні. Для ґрунтовнішого осмислення характеру речово-правових і зобов'язально-правових відносин необхідно проаналізувати *відмінності* між цими двома інститутами:

1. *Основна відмінність — в об'єкті права.* Об'єкт речового права — завжди річ, зобов'язального права — дії, право вимоги здійснювати певні дії. До речових римське приватне право відносило такі інститути: володіння, право власності, сервітути, інші права на чужі речі (емфітевзис, суперфіцій, заставне право). Зобов'язальні права виникають з договорів та інших правомірних і неправомірних дій. Це великий розділ приватного права, що об'єднує договірне, деліктне право та інші зобов'язання, які виникають із позадоговірних правомірних дій.

2. *Речові права відрізняються абсолютним характером, зобов'язальні — відносним.* Звідси випливає, що захист речових прав є абсолютним, а зобов'язальних — відносним. Ця відмінність зумовлена характером правових

відносин. Володілець речових прав у процесі їхнього здійснення вступає у правові відносини з усіма, хто його оточує. З одного боку — суб'єкт речового права, з іншого — абсолютно всі, хто його оточує. Суть цих правовідносин полягає в тому, що суб'єкт даного права має певні правомочності на річ, а всі, хто його оточує, зобов'язані поважати його права, дотримуватися їх і не порушувати. Порушником речового права може виявитися кожен з числа оточуючих, навіть, якщо він цього не бажав і не знав. Отже, відповідачем за речовим позовом може стати кожен, навіть той, хто особисто не порушував названих прав їх носія. Наприклад, власник певної речі в процесі здійснення своїх правомочностей вступає у правові відносини з усіма, з ким він стикається. Якщо ж він втратить володіння річчю, то при цьому не втрачає свого речового права на неї, а річ може виявитися в незаконному володінні будь-якої особи. Нею може бути і особа, яка, набуваючи річ, не знала, що вона чужа. Ставши володільцем чужої речі, її набувач речового права на неї не набуває і тому буде відповідачем за поданим проти нього позовом.

Зобов'язально-правові відносини мають відносний характер, оскільки виникають щодо конкретно визначених осіб, наприклад, продавець — покупець. Порушником їх може бути одна з цих двох осіб і ніхто третій. Отже, відповідач за особистим позовом завжди відомий, чого не можна сказати про речовий позов, відповідача за яким не можна назвати навіть приблизно.

3. *Переважна більшість речових прав жодними строками не обмежена.* Володіння, право власності, земельні сервітути, емфітевзис і суперфіцій набуваються назавжди. І тільки особисті сервітути обмежені часом життя їх суб'єкта (довічні). За договором позики предмет переходить у власність до позичальника на обумовлений строк.

Всі зобов'язально-правові відносини — тимчасові, розраховані на певний строк. Права, що виникають з цих відносин, припиняються разом з припиненням зобов'язань. Наприклад, із закінченням строку за договором найму речей остання повертається наймодавцю, і право користування нею наймачем припиняється.

4. Речові і зобов'язальні права розрізняються за змістом і за обсягом. *Зміст речових прав встановлюється законом, а зобов'язальних, як правило, зумовлюється договором. Речові права за своїм обсягом ширші, ніж зобов'язальні* (наприклад, права власника і права наймача речі).

Суб'єкт речового права має можливість безпосереднього впливу на річ щодо здійснення своїх правомочностей (наприклад, власник сам володіє, користується і розпоряджається своєю річчю). Наймач речі сам безпосередньо ці правомочності здійснювати не може. Користування і володіння річчю він вчинює від імені власника, а не від свого. Правомочності розпорядження наймач взагалі не має. При цьому зазначені правомочності можуть бути істотно обмежені (наприклад, наймачу надано право користування не в повному обсязі, а тільки у певній частині).

5. *Суб'єкт речового права пов'язаний з річчю ніби невидимою ниткою — куди б річ не пішла від її володільця, він має право вимагати її повернення від*

будь-кого, хто її незаконно утримує. Римське приватне право знало так звану необмежену віндикацію, за якою власник міг витребувати свою річ від кожного, у кого вона знаходилась. Наприклад, власник передав свою річ в тимчасове користування сусідові, а той продав її третій особі. Власник має право витребувати річ у третьої особи, навіть, якщо вона не знала, що річ чужа. Заставодавець продав предмет застави третій особі, заставодержатель має право витребувати річ для звернення на неї стягнення. Зобов'язальні права так не пов'язані зі своїм суб'єктом.

II. ІНСТИТУТ ВОЛОДІННЯ

Римське право (як і сучасне багатьох країн) в поняття «володіння» вкладало подвійне значення: а) самостійний правовий інститут, незалежний від права власності; б) одна з правомочностей власника. У першому випадку йдеться просто про володіння, а в другому — про право володіння. Інколи, навіть сьогодні, ці поняття ототожнюються: володільця не відрізняють від власника, а власника не відмежовують від володільця. Однак такі різні правові категорії юристу змішувати не можна. Слід завжди пам'ятати: *володілець фактично володіє річчю*, незалежно від наявності права на неї; *власник — фактичний володар речі і має право власності на неї*.

З багатої казуїстики можна зробити висновок, що римські юристи розуміли володіння як *фактичне володіння річчю, поєднане з наміром вважати її своєю*. При цьому вони розуміли під фактичним володінням не короточасні, а стабільні, тривалі, що склалися більш-менш давно, відносини. Таке визначення поняття володіння містить два істотних елементи: а) *об'єктивний* — володіння, тобто фактична наявність речі; б) *суб'єктивний* — вважати дану річ своєю, володіти від свого імені.

Таким чином, *володіння — це фактичне володіння річчю, поєднане з наміром вважати її своєю, а держання — фактичне володіння річчю без наміру вважати її своєю* (наприклад, володілець речі на підставі договору). Той, хто знайшов загублену ким-небудь річ, стає лише її держателем, оскільки в нього немає волі вважати останню своєю. Проте, коли той, хто знайшов чужу річ, побажає її привласнити (що вже є неправомірним), буде демонструвати оточуючим володільницьку волю, тобто показувати, що річ його.

Отже, *володіння — реальне панування над будь-якою річчю, але з наміром вважати її своєю*. Це виявляється в тому, що особа стоїть або сидить на землі, тримає річ, точніше сказати, здійснює реальне панування над нею. Останнє не повинне бути тимчасовим. Воно поширюється на річ в цілому, в сукупності її властивостей і відносин. Тому одночасне володіння однією і тією ж річчю кількох осіб неможливе, воно виключається. Проте допускалося володіння кількох осіб однією і тією ж річчю в ідеальних неподільних частинах.

Види володіння. Римське право розрізняло кілька видів володіння. *Цивільне володіння*, де чітко визначені строки для набуття права власності на річ за давнішим володінням (набуття за давністю). Залежно від правової підстави

фактичного володіння річчю володіння поділяється на *законне* і *незаконне* засноване на праві власності та інших правах — законне, а те, що не має правового титулу, — незаконне

Законне володіння — це, насамперед, володіння власника і так зване *похідне володіння*. У деяких випадках володільці чужих речей отримували самостійний володільницький захист. Таке фактичне володіння чужою річчю почали називати похідним володінням, хоча насправді це було не володіння, а держання, і лише через необхідність таких держателів наділили самостійним правовим захистом і прирівняли держателів до володільців. Так, необхідність надання самостійного правового захисту заставодержателя, що одержав річ як заставу для забезпечення виконання зобов'язання, прирівняло держання заставленої речі до володіння. Заставодержатель, який продержав у заставу чужу річ, не міг здійснювати володільницьку волю від свого імені, оскільки не міг вважати заставу своєю річчю.

Поділ володіння на добросовісне і недобросовісне зумовив і різний правовий режим для них. Так, придбати право власності за давністю можна було тільки через добросовісне володіння і, навпаки, крадену річ не можна було набути за давністю. Добросовісний володілець за віндикаційним позовом відповідав у меншому обсязі, ніж недобросовісний.

Припинення володіння. Воно припинялось у випадках:

а) фізичної загибелі речі — не можна здійснювати володіння річчю, якої немає;

б) юридичної загибелі речі, тобто коли вона вилучалась з цивільного обороту — переставала бути об'єктом права приватної власності і, отже, об'єктом володіння;

в) якщо володілець втрачав один з правових елементів володіння (тіло володіння або володільницьку волю), тобто фактичне володіння річчю або бажання вважати її своєю. Іншими словами, володіння припинялось тими ж способами, що і набувалося. При продажу володілець, природно, втрачав володіння річчю, передаючи її покупцеві. Він втрачав володіння і при будь-якому іншому позбавленні фактичного володіння річчю, наприклад, при її загубленні, крадіжці. Володіння припинялось також у зв'язку зі смертю володільця речі. Його спадкоємці повинні були знову здійснити і довести весь склад володіння у своїй особі.

Щодо припинення володіння Павло висловлювався так: «Як ніяке володіння не може бути придбано інакше, ніж наміром і матеріально, так ніяке володіння не втрачається інакше, як з втратою наміру і припиненням матеріального зв'язку з річчю» (Д. 41.2.8).

Володіння захищалося засобами преторських інтердиктів. Такий захист називався *володільницьким*, або *інтердиктним*. Його особливістю було те, що вимагалось довести лише факт володіння і факт його порушення. При цьому, як зазначалося вище, посилення на право не допускалось. Отже, доводити правову підставу володіння не вимагалось.

Якщо доведення права у даної особи не вимагалось, захист називався *посесорним*, а якщо вимагалось, то — *петиторним* (наприклад, захист права власності). Останній був, звичайно, складнішим. Доводити наявність права завжди було складно, а тут необхідно довести, звідки походить право певної особи. Обов'язок доведення (тягар доведення) при петиторному захисті був на стороні, яка стверджувала, що в неї є право (позивач, стверджуючи наявність у нього права на спірну річ, повинен був це довести).

У посесорному процесі заявник повинен був довести лише факт володіння і його порушення, що було значно легше, ніж довести право на річ. Тому власники в разі порушення їхніх прав намагалися вдатися саме до посесорного захисту як доступнішого. І все ж він був тільки попереднім (провізорним) захистом. Власник речі, що втратив володіння нею, заявляв інтердикт до фактичного володільця і програвав при цьому процес, міг потім закласти позов про право власності (віндикацію) і виграти його на основі свого права власності. Отже, більш проста і легка форма захисту засобом інтердикту була менш стабільною і міцною в порівнянні з петиторним захистом.

Посесорним захистом користувалися як власники, так і фактичні володільці. Дана обставина породжувала ще одну особливість захисту володіння. Законне володіння (володіння власника) користувалось ніби подвійним захистом — посесорним як володіння, а в разі необхідності петиторним як право власності. Це стосувалося і права власності. Як право воно могло користуватися петиторним захистом, а як фактичне володіння — посесорним. Незаконне володіння і володіння прекариста, заставодержця і секвестрарія подвійним захистом не користувалися.

ВИСНОВКИ ДО ДРУГОГО ПИТАННЯ

Право володіння та володіння слід відрізнити одне від одного. Володіння буває фактичне та юридичне, законне та незаконне. В залежності від виду володіння обиралися різні способи його захисту. Римське право (як і сучасне багатьох країн) в *поняття «володіння»* вкладало подвійне значення: а) самостійний правовий інститут, незалежний від права власності; б) одна з правомочностей власника. У першому випадку йдеться просто про володіння, а в другому — про право володіння. Інколи, навіть сьогодні, ці поняття ототожнюються: володільця не відрізняють від власника, а власника не відмежовують від володільця. Однак такі різні правові категорії юристу змішувати не можна. Слід завжди пам'ятати: *володілець фактично володіє річчю*, незалежно від наявності права на неї; *власник — фактичний володар речі і має право власності на неї*.

З багатої казуїстики можна зробити висновок, що римські юристи розуміли володіння як *фактичне володіння річчю, поєднане з наміром вважати її своєю*. При цьому вони розуміли під фактичним володінням не короточасні, а стабільні, тривалі, що склалися більш-менш давно, відносини. Таке визначення поняття володіння містить два істотних елементи: а) *об'єктивний* — володіння,

тобто фактична наявність речі; б) *суб'єктивний* — вважати дану річ своєю, володіти від свого імені.

Таким чином, *володіння* — це фактичне володіння річчю, поєднане з наміром вважати її своєю, а *держання* — фактичне володіння річчю без наміру вважати її своєю (наприклад, володілець речі на підставі договору). Той, хто знайшов загублену ким-небудь річ, стає лише її держателем, оскільки в нього немає волі вважати останню своєю.

ІІІ. ПОНЯТТЯ І ЗМІСТ ПРАВА ВЛАСНОСТІ

Правовим формам обороту власності римляни надавали важливого значення, бо при її переміщенні завжди виникає питання про те, кому вона переходить, хто стане власником. Від цього залежала усталеність влади пануючого стану, її непохитність. Тому в найдавніші часи перехід права власності від однієї особи до іншої обумовлювався рядом формальностей, без дотримання яких такий перехід юридичного значення не мав.

Гай писав: «Інколи ми набуваємо право власності на річ за загальним правом, яке на природній підставі однаково дотримується серед усіх людей, інколи — за цивільним правом, тобто за власним правом нашої громадянської общини» (Д. 41.1.1).

Право власності на річ може виникнути в конкретної особи різними способами: вона виробила річ самостійно, придбала шляхом купівлі-продажу, освоїла землю, яку до цього часу ніхто не обробляв і вона нікому не належала. Римляни рано в усій різноманітності форм виникнення права власності почали розрізняти два самостійних, але тісно взаємопов'язаних моменти — спосіб набуття права власності і титул набуття. Факти, з настанням яких виникає право власності конкретної особи, називаються способами *набуття права власності*). Юридичні факти, які є правовою основою виникнення права власності, називаються *титулами набуття*.

Римське право з найдавніших часів всі способи набуття права власності поділяло на *первісні* й *похідні*. Вважають, що раніше виник первісний спосіб як такий, що ґрунтується на давніх формах набуття права власності. З розвитком цивільного обороту з'явився похідний. *Первісний спосіб набуття полягав у тому, що право власності виникало вперше або проти волі колишнього власника*. Наприклад, земля, яка нікому не належала, стала власністю того, хто перший став її обробляти. Рибалка, який виловив рибу в річці (морі), став її власником, оскільки до цього риба нікому не належала. Ягоди або гриби, зібрані в лісі, стають власністю того, хто їх зібрав. Вперше виникає право власності також на річ, яку тільки що зробили. До первісного способу належить конфіскація майна, оскільки у даному випадку право власності у конфіскатора виникає проти волі колишнього власника. Те ж стається і при реквізиції та інших примусових переміщеннях власності.

Похідний спосіб набуття полягав у тому, що право власності переходило від однієї особи до іншої за їхньою взаємною волею, за їхнім бажанням. Основним, хоча і не єдиним титулом похідного способу, проте, є договір. До

нього належить і перехід права власності за спадкуванням — спадкоємець може стати власником спадкового майна тільки за його згодою. Похідний спосіб набуття ґрунтується на праві попереднього власника, виводиться з його права — звідси і назва способу.

Як уже зазначалося, найбільш давнім способом набуття права власності були первісні способи: захоплення нічиєї речі (заволодіння); переробка речей; набуття права власності за давністю володіння; поєднання речей.

Практично вся могутність держави, у тому числі і правова, спрямована, насамперед, на захист, збереження економічної основи свого існування — власності. Способи, методи, форми охорони права власності різноманітні (рис. 15). Розглянемо лише речово-правові засоби її захисту, які римське право ґрунтовно розробило.

Власник мав виключне право на свою річ, майно. Це означало, що ніхто інший не мав права претендувати в будь-якій формі на цю ж річ, не міг посягати на неї будь-яким чином, не міг впливати на річ будь-яким способом. Право власності на ту чи іншу річ усувало від неї будь-кого. Це абсолютне право, яке означає, що власник здійснює над річчю повне, необмежене і неподільне панування, тобто здійснює право власності, користуючись усіма правомочностями, якими його наділяє закон. Всі, хто його оточують, повинні дотримуватися прав власника, поважати їх і не порушувати. Власник — суб'єкт права власності, а всі, хто його оточує, — зобов'язані, тобто суб'єкти обов'язку

Порушення права власності надає право власнику вимагати від оточуючих відповідної поведінки. Це вимога не тільки власника, а й суспільства в цілому, втілена в законі.

Залежно від того, втратив власник володіння своєю річчю чи йому іншим чином заважають здійснювати право власності без позбавлення володіння, визначався позов. У першому випадку власнику надається віндикаційний позов, у другому — негаторний. Були й спеціальні позови для захисту права власності, наприклад, публіціанський.

Поняття віндикації. Віндикація — витребування своєї речі неволодіючим власником від володіючого невластника. Віндикаційний позов у різні часи Римської держави мав неоднакові форми: законний позов про річ шляхом присяги, позов через спонсію, позов шляхом петиторної формули.

За віндикаційним позовом відповідачами могли бути не тільки справжні володільці і держателі речі. В праві Юстиніана названий позов допускався і проти фіктивних володільців. Ними визнавалися фактичні володільці, які з метою уникнути відповідальності за віндикаційним позовом, навмисне самі позбавлялися володіння. До них же належали також й ті особи, які проголошували себе володільцями, не будучи такими, з метою ввести в оману позивача-власника. Проте останні відповідали за особистим позовом.

Відповідальність за віндикаційним позовом полягала в обов'язку відповідача повернути річ з усіма її прирощеннями. Отже, зазначений позов мав суто речовий характер, тобто завжди був спрямований на повернення речі, а не її еквівалента. Щодо прирощень, то їхнє повернення зумовлювалось характером

володіння відповідача. Добросовісний відповідач зобов'язаний був повернути прирощення лише за період, коли він дізнався, що володіє чужою річчю.

Перед тим, як заявити віндикаційний позов, позивач повинен встановити тотожність належної йому речі і речі, яку він збирається віндикувати. Цей засіб інколи міг бути достатнім для припинення процесу взагалі, якщо у відповідача не було шансів утримати спірну річ. Тому, перш ніж заявити віндикацію, позивач міг зажадати від володільця речі її показати для огляду шляхом пред'явлення спеціального позову.

Відповідачем за віндикацією був всякий, хто володів спірною річчю. Ульпін визнавав відповідачами всіх володільців і, навіть, держателів: «(Обов'язок судді при розгляді цього позову полягає в тому, щоб розглянути, чи є відповідач володільцем). Не належить до справи питання про те, за якою підставою він володіє; коли я довів, що річ моя, то володільцю необхідно віддати річ, якщо він не протиставить якої-небудь ексцепції. Відповідач міг відмовитися вступити в спір про власність. У такому разі він зобов'язаний був видати річ позивачеві.

Недобросовісний відповідач був зобов'язаний повернути річ і всі прирощення до неї за весь період володіння.

Володіння в багатьох випадках вимагало певних витрат (наприклад, їжа для рабів, корм для тварин тощо), без яких річ не могла існувати. В такому разі відповідач за позовом мав право вимагати від позивача відшкодування понесених витрат. Останні поділялись на три види: а) необхідні, без яких річ не могла існувати; б) корисні, які поліпшували річ, але без яких вона могла існувати (наприклад, при ремонті даху будинку (необхідні витрати) покрівля була замінена на більш цінну, якісну); в) витрати розкоші, які тільки прикрашали річ.

Добросовісний відповідач за позовом мав право на відшкодування необхідних і корисних витрат. Витрати розкоші він міг забрати собі, якщо їх можна було відділити від речі, не пошкодивши її.

Недобросовісний відповідач мав право тільки на необхідні витрати за весь час володіння. Тому при остаточному визначенні обсягу відповідальності відповідача за віндикаційним позовом враховувались і понесені ним витрати на утримання речі.

Петиторний характер формули при формулярному процесі в окремих випадках дозволяв присудити відповідача за названим позовом замість видачі спірної речі сплатити певну грошову суму. Тому намагалися з оцінки предмета спору зробити засіб примусити відповідача до повернення речі. Позивач давав оцінку спірної речі під присягою.

Право власності на річ, яку не вимагають шляхом позову про річ і яка була оцінена на стільки, на скільки на суді присягнув позивач, відразу ж переходить до володільця: адже позивач визнається таким, що уклав з ним (відповідачем) мирову за тією ціною, яку встановив сам» (Д. 6.1.1.49).

Негаторний позов застосовувався для усунення перешкод, що заважали власнику нормально здійснювати своє право власності.

Позивачем виступав власник речі, якому хто-небудь перешкоджав у якийсь спосіб здійснювати право власності (наприклад, ходіння або проїзд по земельній ділянці без правової на те підстави). Як правило, відповідачем за негаторним позовом був той, хто претендував на користування якимось чином чужою річчю. Звідси і назва позову — позов про заперечення. В той же час відповідачем за негаторним позовом міг бути і той, хто в будь-який спосіб заважав власнику здійснювати своє право (наприклад, забруднення води чи землі відходами виробництва). Відповідальність за цим позовом зводилась до обов'язку порушника припинити неправомірні дії.

Публіціанський позов, запроваджений претором для захисту преторської (бонітарної) власності, за конструкцією був таким же, як і віндикаційний, який не міг застосовуватися для захисту власності, що тільки виникла. Оскільки преторська власність за характером була нічим іншим як добросовісним володінням, то публіціанський позов застосовувався також для захисту будь-якого добросовісного володіння. В зв'язку з цим інколи вважають, що даний позов був створений для захисту названого володіння.

Публіціанський позов створений у I ст. до н. е. За сутністю це був, безперечно, петиторний позов для захисту бонітарної власності і добросовісного володіння. Проте він істотно відрізнявся від преторських інтердиктів, призначених для захисту володіння. Класичне право ще розрізняло бонітарного власника і добросовісного володільця. Перший прирівнювався до квіритської власності. Однак преторський едикт, яким вводився публіціанський позов, удосконалений пізніше юристами, проголошував: я дам позов, якщо хто-небудь стане вимагати в позовному порядку те, що передається в манципному порядку і що було (йому) передано на законній підставі і ще не набулося за давністю.

З наведеного випливає, що зазначений позов однаково захищав і бонітарного власника, і добросовісного володільця, який одержав манципну річ лише за традицією. Класичні юристи збільшили сферу застосування даного позову, поширивши його і на випадки придбання неманципних речей.

Для пред'явлення публіціанського позову вимагалось дотримання умов, необхідних для набуття власності за давністю. Володілець-позивач мав бути добросовісним і обґрунтовувати своє володіння законною підставою, яка могла виправдати перехід права власності, а також належністю речі до давнісного володіння.

Публіціанський позов створений не для того, щоб відняти річ у власника, і доказом цього є екцепція: «якщо ця річ не належить володільцю», а для того, щоб добросовісний покупець, який одержав цю річ на даній підставі у володіння, краще зберігав за собою річ, свідчать Дигести (Д. 6.2.17).

Отже, публіціанський позов мав значення не тільки для добросовісних володільців, а й для власників. Поряд з віндикацією він застосовувався для охорони тієї ж рабовласницької власності.

ВИСНОВКИ ДО ТРЕТЬОГО ПИТАННЯ

Право власності є абсолютним правом. Власник має право вимагати від кожного утриматися від вчинення дій, які б могли порушити його право власності. Слід відрізняти різні способи набуття права власності та титул набуття права власності. Порушення права власності надає право власнику вимагати від оточуючих відповідної поведінки. Захист права власності здійснювався віндикаційним, негативним, публіціанським та іншими позовами. *Поняття віндикації. Віндикація — витребування своєї речі неволодіючим власником від володіючого невідомого.* Віндикаційний позов у різні часи Римської держави мав неоднакові форми: законний позов про річ шляхом присяги, позов через спонсію, позов шляхом петиторної формули.

За віндикаційним позовом відповідачами могли бути не тільки справжні володільці і держателі речі. В праві Юстиніана названий позов допускався і проти фіктивних володільців. Ними визнавалися фактичні володільці, які з метою уникнути відповідальності за віндикаційним позовом, навмисне самі позбавлялися володіння. До них же належали також й ті особи, які проголошували себе володільцями, не будучи такими, з метою ввести в оману позивача-власника. Проте останні відповідали за особистим позовом.

Відповідальність за віндикаційним позовом полягала в обов'язку відповідача повернути річ з усіма її прирощеннями. Отже, зазначений позов мав суто речовий характер, тобто завжди був спрямований на повернення речі, а не її еквівалента. Щодо прирощень, то їхнє повернення зумовлювалось характером володіння відповідача. Добросовісний відповідач зобов'язаний був повернути прирощення лише за період, коли він дізнався, що володіє чужою річчю.

Перед тим, як заявити віндикаційний позов, позивач повинен встановити тотожність належної йому речі і речі, яку він збирається віндикувати. Цей засіб інколи міг бути достатнім для припинення процесу взагалі, якщо у відповідача не було шансів утримати спірну річ. Тому, перш ніж заявити віндикацію, позивач міг зажадати від володільця речі її показати для огляду шляхом пред'явлення спеціального позову.

ВИСНОВКИ З ТЕМИ

У стародавньому римському праві речові та зобов'язальні права розмежовувалися за допомогою позовів, розмежування саме речових і зобов'язальних прав тоді було відсутнє, воно розроблено юристами пізніших часів. *Речовий позов* застосовувався, якщо спір виникав з приводу права на річ, *особистий позов* - якщо приводом для спору були правові чи фактичні дії іншої особи.

До речових прав відносяться: 1) володіння; 2) право власності; 3) сервітути та інші права на чужу річ. Речове право мало *абсолютний захист* - абсолютно проти всіх, проти будь-кого (немає значення злодія чи добросовісного володільця), хто порушує речове право конкретної особи.

Зобов'язальне право - це право вимагати від іншої особи надання речі чи виконання певної дії (або утримання від дії), якщо безпосереднього права на річ немає. Зобов'язальне право мало *відносний захист* — захист відносно

конкретної особи, яка взяла на себе зобов'язання. Зобов'язальні права виникають з договорів та інших правомірних дій та *деліктів* (неправомірних дій). Тим самим зобов'язальні права поділяються на: 1) договірне право; 2) деліктне право та інші зобов'язання, які виникають з позадоговірних правомірних дій.

Річ - це частина природи, яка становить певну цінність для свого володільця чи власника. Існувала різна класифікація речей: манціпні та неманціпні; тілесні і безтілесні; рухомі і нерухомі; складні і прості; подільні і неподільні; споживчі і неспоживчі; визначені родовими ознаками, та індивідуальні; речі в обороті та речі, вилучені з обороту; майно; головні та побічні речі; плоди.

За римським правом володіння — *це факт, а не право*. Правовий захист володіння надавався тільки юридичному володільцеві, володіння і власність не були поняттями тотожними. Володіння мало два елементи: об'єктивне володіння річчю (річ фактично є); суб'єктивне володіння (вважаю річ своєю).

Володіння захищалося інтердиктами - наказами претора припинити самоуправні дії. Звернутися за захистом до претора міг як законний володільець, так і незаконний. Володіння мало преторський захист, для здійснення якого володільцю достатньо було лише довести факт неправомірного порушення володіння третьою особою, якою частіше був представник експлуатованої більшості. Спрощений володільницький захист був заходом боротьби з самоуправством.

Намагання власника мати повну владу над майном обмежувалося законом в інтересах суспільства, та повна влада над майном не означає необмеженість прав власника. Однак власник має щодо конкретних речей більше влади, ніж будь-хто інший.

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ЩОДО ПІДГОТОВКИ ДО ДАНОЇ ТЕМИ

Для більш ґрунтового опанування даної теми, необхідно відповісти на наступні запитання:

1. Визначить поняття речового та зобов'язального права.
2. За допомогою яких позовів у римському праві розмежовувалися речові та зобов'язальні права?
3. Назвіть основні відмінності між речовим і зобов'язальним правом. Що таке делікт?
4. Що таке абсолютний і відносний захист?
5. Що таке річ, товар, яка між ними відмінність?
6. Основні типи поділу речей в римському приватному праві. Практичне значення таких поділів.
7. Що таке тілесні та безтілесні речі?
8. Що належить до нерухомих речей?
9. Що таке речі складні, прості та подільні, неподільні?
10. Який сенс поділення речей на споживчі та неспоживчі?
11. Який сенс поділення речей на визначені родовими ознаками та

індивідуальні?

12. Назвіть поняття витрат та їх види.

13. Який сенс поділення речей на речі в обороті та речі, вилучені з обороту?

14. Що таке майно, плоди?

15. Який сенс поділення речей на головні та побічні речі?

16. Що таке володіння? Чим від володіння відрізняється держання?

17. Поясніть правову різницю між незаконним добросовісним і незаконним недобросовісним володінням.

18. Відповідальність незаконного добросовісного та незаконного недобросовісного володільців, можливість набуття речі за терміном набувальної давності.

19. Що таке похідне володіння?

20. В чому полягали обов'язки володільця?

20. Порядок набуття і втрати володіння.

21. Позовний захист володіння.

22. Преторські інтердикти на захист володіння.

ТЕМА № 5 ПРАВА НА ЧУЖІ РЕЧІ

(2 години)

ПЛАН ЛЕКЦІЇ:

1. Поняття і види прав на чужі речі.....	61
2. Сервітути: поняття і види.	62
3. Емфітевзис і суперфіцій.....	70
4. Право застави (заставне право).....	73

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Новицкий И.Б. Римское право. - Изд. 6-е, стереотипное. – М., 1997.
2. Підпригора О.А. Римське приватне право: Підручник для студентів юрид. вищих навч. закладів: Вид. 3-є, перероб. та доповн. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2001. – 440 с.
3. Пухан Иво, Поленак-Акимовская Миряна. Римское право (базовый учебник). - М.: Издательство ЗЕРЦАЛО, 2000. – 448 с.
4. Дождев Д.В. Римское частное право: Ученик для вузов / Под общ. ред. акад. РАН, д.ю.н., проф. В.С.Нерсисянца. – 2-е изд., изм. и доп. – М.: Норма, 2006. – 784с.
5. Підпригора, О. А. Римське право [Електронний ресурс] : підручник / О. А. Підпригора, Є. О. Харитонов. - К. : Юрінком Інтер, 2006. - 512 с.
6. Основы римского частного права: Підручник / В.І. Борисова, Л.М.Баранова, М.В. Домашенко та ін.; За заг. ред. В.І.Юорисової та Л.М.Баранової. – Х.: Право, 2008. – 224с.
7. Омельченко, О. А. Римское право [Електронний ресурс] : учебник / О. А. Омельченко. - 3-е изд., испр. и доп.. - М. : Эксмо, 2005. - 224 с.. - (Российское юридическое образование)
8. Римське право : підруч. / Підпригора О.А., Харитонов Є.О. – 2-ге вид. – К.: Хрінком Інтер, 2009. – 528 с.
9. Институции Юстиниана. Перевод с латинского Д. Расснера. Под ред. Л.Л. Кофанова, В.А. Томсинова. (серия «Памятники римского права») – М.: Зерцало, 1998.
- 10.Калюжний Р.А. Римське приватне право: Курс лекцій. – К.: Істина, 2005. – 144 с.
- 11.Крестовська Н.М., Канзафарова В.С. Основы римского частного права: Навчально-методичний посібник. - Одеса: Фенікс, 2006. – 160 с.
- 12.Латинские юридические изречения / Составитель и автор предисловия проф. Е.И. Темнов. – М. : Издательство «Экзамен», Право и закон, 2003. – 384 с.
- 13.Макарчук В.С. Основы римского частного права. Навчальний посібник. – К.: Атіка, 2000.
- 14.Орач Є.М., Тищик Б.Й. Основы римского частного права: Курс лекцій. – К.: Юрінком Інтер, 2000.
- 15.Памятники римского права: Законы XII таблиц. Институции Гая. Дигесты Юстиниана. - М.: Зерцало, 1997.

16. Подопригора А.А. Основы римского гражданского права: Учеб. пособие для студентов юрид вузов и факультетов. – 2-е изд., перераб. – К.: Вентури, 2002. – 288с.
17. Римське приватне право (Конспект лекцій. Практикум).- Х.: “Одіссей”, 2000.
18. Сліпченко С.О., Шишка Р.Б. Римське приватне право в таблицях: Навч. посібник. - Харків: Нац. ун-т внутр. справ, 2001.
19. Трофанчук Г.І. Римське приватне право: Навчальний посібник. – К.: Атіка, 2006. – 248 с.
20. Пашаева, О. М. Римское право [Електронний ресурс] : конспект лекцій / О. М. Пашаева, Т. Г. Васильева. - М. : Юрайт : Высшее образование, 2009
21. Орлянская, А. В. Шпаргалка по римскому праву [Електронний ресурс] / А. В. Орлянская. - М. : ТК Велби, 2005. - 32 с.
22. Подопригора, О. А. Римське право [Електронний ресурс] : підручник / О. А. Подопригора, Є. О. Харитонов. - К. : Юрінком Інтер, 2006. - 512 с.

МЕТА ЛЕКЦІЇ:

Сформувати розуміння класифікації речей за римським приватним правом, з'ясувати види прав на чужі речі, існуючу між ними правову відмінність.

Сформувати розуміння понять сервітут, земельний сервітут, особистий сервітут, емфітевзис, суперфіцій, узуфрукт, оренда, застава, іпотека; з'ясувати їх зміст.

ВСТУП

У минулій лекції були розглянуті основоположні поняття речового права Стародавнього Риму, а саме: поняття речей та їх види; інститути володіння та посідання в системі речових прав; інститут права власності та способи набуття права власності; захист права власності.

Одним з істотних обмежень права приватної власності є права на чужі речі, сукупність яких складає ще одну групу речових прав. Останнє складає предмет вивчення на даній лекції, який обіймає такі поняття: сервітут, земельний сервітут, особистий сервітут, емфітевзис, суперфіцій, узуфрукт, оренда, застава, іпотека. Значення вивчення зазначених інститутів в контексті римського приватного права зумовлено їх глибоким змістом, концептуальністю, які у подальшому своєму розвитку відобразилися у сучасних правових системах приватного права.

I. ПОНЯТТЯ І ВИДИ ПРАВ НА ЧУЖІ РЕЧІ

Сутність права на чужу річ полягає у тому, що його суб'єкт має можливість користуватися чужою річчю або, навіть, розпоряджатися нею.

Римське приватне право знало *три види прав на чужі речі*:

- а) сервітути;
- б) емфітевзис і суперфіцій;
- в) заставне право.

Сервітути виникли в ті часи, коли була общинна власність на землю. Сервітути були найдавнішим правом на чужі речі.

Преторська практика створила нові форми прав на чужі речі — *емфітевзис і суперфіцій*.

У цей період широкий розвиток одержало *заставне право* — також одна з різновидностей прав на чужі речі. Проте воно не є правом користування чужою річчю. Більше того, розвинені форми застави взагалі не допускали права користування її предметом. Заставодержателю надавалося лише право певним чином *розпорядитися* предметом застави.

Отже, права на чужу річ полягає не тільки в праві користування, а й у праві розпорядження чужою річчю, їх можна поділити на дві групи:

1) *право користування чужими речами*. Це сервітути, які могли бути персональними або преюдиціальними, а також емфітевзис і суперфіцій, що являли собою обмежені речові права на землю;

2) *право розпорядження чужими речами*, до якого належала іпотека (застава нерухомості), сутність якої в тому, що кредитор мав право реалізації заставленого майна для задоволення своїх майнових інтересів у разі непоповнення боргу.

Права на чужі речі знаходяться в певній колізії з правом власності, яке вони обмежують в міру свого обсягу. Якщо суб'єкт сервітутного права має право взяти 20 відер води у сусіда або випасати 20 голів худоби на його пасовищі, то право власності сусіда обмежується в такому ж обсязі.

При цьому *сервітути користуються пріоритетом*. У конкуренції з правом власності вони виявляються сильнішими. Власник зобов'язаний уступити вимогам, що впливають з сервітуту або іншого права на чужі речі. З припиненням сервітуту право власності поновлюється в повному обсязі.

Разом з тим, *право на чужу річ за обсягом не може зрівнятися з правом власності, навпаки, воно досить обмежене*. Але це є речове право, саме право на річ, а не право вимагати певної поведінки від власника останньої. Воно не залежить від волі власника предмета сервітуту, який не міг його припинити або відмінити.

Режим права на чужі речі був неоднаковим. Ці права за обсягом і за змістом істотно різнилися, хоча й мали багато спільного. Так, земельні сервітути мали чимало спільного з емфітевзисом і суперфіцієм, але й істотно відрізнялися між собою. Особисті сервітути практично були невідчужуваними, а інші речові права можна було відчужувати і передавати в спадщину. Помітні були відмінності і в обсязі прав. Суб'єкт сервітуту мав право користуватися чужою земельною ділянкою в одному або декількох відношеннях, а емфітекарій користувався наділом у повному обсязі.

Права на чужі речі надовго пережили своїх творців. Поряд з іншими інститутами вони *реценіювалися пізнішими правовими системами* і одержали подальший розвиток.

Права на чужі речі інколи називають спеціальними речовими правами, їхня специфіка полягає в тому, що право власника обмежується сервітутом, його обсягом. Власник може володіти, користуватися і розпоряджатися своїм правом, але в межах, які йому дозволяє сервітут. Друга особливість полягає у тому, що коли об'єктом права власності є річ як така, то об'єктом спеціального речового права є річ безтілесна.

Третьою особливістю прав на чужі речі є те, що *вони не конкурували з правом власності, але могли істотно його обмежити*. Більше того, права на чужі речі обов'язково передбачають наявність права власності на ту чи іншу річ. Лише за цієї умови можуть виникнути права на чужі речі, виходячи з того, що на нічию річ зазначене право виникнути не може.

ВИСНОВКИ ДО ПЕРШОГО ПИТАННЯ

Таким чином, необхідно зробити наступні висновки: обмеження права власності - це права третіх осіб на чужу річ, що встановлювалися законом або правочином з міркувань суспільного інтересу та в інтересах інших осіб (наприклад, сусідів власника нерухомості, земельного наділу). Суб'єкт такого права діставав можливість користуватися чужою річчю лише в обмежених масштабах. Правочини встановлювали обмеження права власності, що виникали в силу особливого юридичного акту та спиралися на волю власника або спадкодавця.

II. СЕРВІТУТИ: ПОНЯТТЯ І ВИДИ

Потреба в обслуговуванні однієї земельної ділянки іншою виникала часто. Наприклад, земельний наділ, який має всі необхідні зручності й переваги, після смерті власника перейшов до двох синів у спадщину. Він поділений між ними в такий спосіб, що один з них — Клавдій змушений добиратися до своєї ділянки через ділянку брата Тиція. Брати перебували у добрих стосунках між собою, тому проблем з дорогою не виникало. Але так могло продовжуватися до першої сутички між ними, після чого Тицій міг заборонити брату проїзд через свій наділ до ділянки Клавдія. Передбачаючи таке, батько перед смертю встановив у заповіті **земельний сервітут** на користь Клавдія на право проїзду через земельний наділ Тиція. Тепер уже право проїзду Клавдія не залежало від свавілля Тиція, навпаки, останній змушений був терпіти утискування своїх прав й інтересів, обмеження права власності за будь-яких обставин. Земельний наділ Тиція обслуговував ділянку Клавдія через надання проїзду. Наділ Клавдія стали називати *пануючим, оскільки його обслуговували*, а наділ Тиція — *обслуговуючим, бо він надавав послугу* — проїзд. Звідси, назва сервітуту, оскільки один земельний наділ обслуговував інший, надаючи вигоди, яких не мав останній. Сервітутні відносини виникали, як правило, між сусідами, між

сусідніми земельними наділами, тому сервітутне право часто називали ще *сусідським*.

Сервітут зберігався й тоді, коли власники змінювалися. Якщо Тицій продавав свій земельний наділ, право проїзду не тільки зберігалось за Клавдієм, а й зобов'язувало нового власника ділянки надавати проїзд. Не припинявся сервітут і при зміні власника земельного наділу Клавдія. Наприклад, якщо він продавав свою ділянку, то право проїзду по земельному наділу Тиція зберігалось і за новим власником землі.

Отже, суб'єктом сервітутного права був той, хто на даний момент був власником пануючого наділу (але не Клавдій як конкретна особа). Обтяжував сервітут не Тиція як такого, а власника, що обслуговував земельний наділ, ким би він не був. Не буде помилкою сказати, що сервітут обтяжував обслуговуючу ділянку.

Сервітут — це право користування чужою річчю в одному або кількох відносинах. За змістом сервітутне право було обмеженим. Воно регламентувало сусідські відносини між власниками земельних наділів детально і ретельно. Сервітути встановлювалися, як правило, на право користування чужою землею (або іншою річчю) лише щодо одних відносин (право проїзду, провозу вантажів, проходу пішки, прогону худоби, право взяти 20 відер води, напоїти 20 голів худоби тощо), саме в тому, нестачу чого відчуває пануючий земельний наділ (наприклад, нестачу або відсутність води, пасовища, дороги, інших необхідних у сільськогосподарському виробництві переваг).

Проте для надання переваг, яких позбавлений пануючий земельний наділ, власник обслуговуючої ділянки не зобов'язаний вчинювати якісь позитивні дії. Власник обслуговуючої ділянки зобов'язаний лише терпіти дії суб'єкта сервітутного права, не перешкоджати їхньому здійсненню, а в деяких випадках — навіть створювати сприятливі умови для цього.

Дане право (право сервітута), таким чином, носить речово-правовий характер і має силу проти будь-яких третіх осіб. Проте воно не зобов'язує власника наділу чи іншої нерухомості до вчинення певних позитивних дій: «Природа сервітутів не в тому, щоб хто-небудь що-небудь зробив, наприклад, зніс будівлю і цим забезпечив вид на красиву місцевість, або щоб ради цього він оздоблював стіни живописом, а в тому, щоб не чинити перешкод (перепон) чому-небудь що б не робилось» (Д. 8.1.15.1). Власник зобов'язаний лише терпіти певні дії, незручності з боку власника пануючої земельної ділянки або утримуватися від здійснення яких-небудь дій.

Тобто сервітут не зобов'язує власника обслуговуючої земельної ділянки до певної поведінки, на нього не покладаються обов'язки за зобов'язанням. Але він (сервітут) передбачає певне обмеження реального права власника обслуговуючої ділянки, визначає межі практичного здійснення правомочностей власника: «Право брати воду є право не людини, а маєтку...» (Д. 8.3.20.3). Отже, сервітут належить не особі, а ділянці і йде слідом за нею незалежно від зміни власників: «Коли на один маєток встановлений сервітут на користь іншого маєтку, то сервітути слідує за маєтком при його продажу. Таким же чином

існують сервітути будівель на користь маєтків і сервітути маєтків на користь будівель» (Павло, Д. 8.3.12).

Як уже зазначалося, задоволення зазначених потреб не могло бути здійснено шляхом укладення договору чи іншого зобов'язання, оскільки інтерес власника пануючої ділянки у перевагах обслуговуючої постійний, не тимчасовий і він повинен забезпечуватися таким же постійним, стабільним правовим засобом. Адже зобов'язання може бути припинено в будь-який момент. І тоді винайшли *речовий засіб — сервітут, який не міг бути припинений ні за яких умов власником обслуговуючої земельної ділянки, поки цього не забажає власник пануючої ділянки.*

Спочатку сервітути як право на чужу річ виникли з відносин землекористування. Потім, коли вони поширилися і на інші (окрім земель) речі, їх почали поділяти на земельні (предіальні) і особисті.

Головна особливість земельних сервітутів — те, що їхнім об'єктом була ділянка. По суті — це право користування чужою земельною ділянкою. Остання могла бути сільською або міською. Звідси поділ земельних сервітутів на сільські і міські. Якщо предметом сервітуту була ділянка сільськогосподарського призначення, то і сервітут був сільським. Якщо право користування чужою ділянкою було спрямоване на міську землю, то і сервітут був міським.

У земельних сервітутах обов'язково передбачається два наділи, безпосередньо сусідніх, в яких один обслуговує інший.

Земельний сервітут повинен:

а) забезпечувати інтереси і надавати переваги пануючому земельному наділу, бути корисним і обтяжувати обслуговуючий;

б) забезпечувати своїми зручностями, перевагами, природними ресурсами постійне (а не періодичне, випадкове, безсистемне) обслуговування пануючого наділу.

Сервітут існує доти, поки досягається дана постійна мета. Якщо ж в результаті якихось змін досягнення мети стає неможливим, сервітут припиняє існування.

Зміна суб'єктів сервітутного права не припиняла сервітутів, але могла призвести до поділу сервітутних прав. Наприклад, якщо пануючий земельний наділ переходив до кількох спадкоємців, то сервітутні права ділилися між ними, тобто якщо право напувати 30 голів худоби перейшло до трьох спадкоємців, то кожний з них мав право напувати 10 голів.

Земельні сервітути жодними строками не обмежувалися. Вони могли переходити в спадщину, відчужуватися будь-яким способом разом з наділом. Самостійним об'єктом правочинів вони не могли бути.

Основна мета земельних сервітутів — надолужувати недоліки однієї ділянки за рахунок іншої — сусідньої. Однак, майже кожний наділ (поряд з певними перевагами і зручностями) мав і певні недоліки, їх різноманітність породжує таку ж кількість земельних сільських і міських сервітутів. Усі

сусідські взаємовідносини власників, що впливали із землекористування, регулювалися сервітутами.

До *земельних сільських сервітутів* належали напрацьовані багатовіковою практикою *дорожні й водні сервітутути*. Серед них найпоширенішими були *найдавніші*: а) право проходу пішки; на коні або на ношах; б) право прогону худоби; в) право проїзду возом з вантажем; г) право проведення води.

Пізніше одержали розвиток *нові сільські сервітутути*: а) право брати воду; б) право прогону худоби на водопій; в) право випасати худобу. Сюди ж входили сервітутути на право випалювання вапна, добування піску тощо.

Однією з необхідних умов *встановлення земельного сервітуту* є його *корисність для сусідньої ділянки*. Наприклад, право випасати свою худобу на пасовищі сусіда може бути встановлено лише за умови і на користь того маєтку, який займається скотарством. Нерадій (юрист) пише, що ні право брати воду, ні право проганяти худобу на водопій, ні право добувати крейду чи випалювати вапно на чужій ділянці не можуть бути встановлені, крім тих випадків, коли особа має сусідню ділянку, тобто ці сервітутути можуть бути встановлені лише на користь сусідньої ділянки.

Сервітутути, що впливали із землекористування міською землею, називалися міськими. Найпоширенішими серед них були а) право робити собі дах або навіс, вторгаючись при цьому в повітряний простір сусіда, б) право спирати колоду на стіну чужої будівлі, в) право прибудовувати будівлю до чужої стіни або спирати на чужу опору. Ще пізніше серед міських сервітутів одержали розвиток *нові*: а) право стоку дощової води, б) право спуску води, в) право проведення каналу для нечистот, г) право вимагати усунення перешкод, які можуть зіпсувати вид, д) право вимагати, аби не були затулені іншими будівлями вікна, е) право зведення будови не вище встановленої висоти.

Здатність сервітутів усувати недоліки однієї земельної ділянки за рахунок іншої зробила їх невдовзі зручним і *ефективним засобом задоволення майнових потреб однієї особи за рахунок майна іншої*. Вони вийшли за межі землекористування, поширившись на інші речі.

Сервітутути на право користування чужою річчю або майном в інтересах конкретної фізичної особи (і юридичної) одержали назву особистих. Вони встановлювалися на рухоме і нерухоме майно довічно для фізичних осіб або на час існування юридичної особи. Могли бути обумовлені і коротші строки. Отже, *особисті сервітутути обмежувалися певними строками*.

Таким чином, особисті сервітутути відрізнялися від земельних за об'єктом, суб'єктом і строками. *Об'єкт* земельних сервітутів — земля, особистих — інші речі, суб'єкт — власник пануючого земельного наділу (незалежно від того, хто ним був), *суб'єкт особистого сервітуту* — саме та особа, на користь якої він встановлений. *Особисті сервітутути не підлягали відчужуванню*, оскільки встановлювалися в інтересах конкретної особи і нікого іншого. Земельні сервітутути не обмежувалися строками, а особисті, як правило, були довічними або встановлювалися на строк існування юридичної особи.

Узуфрукт — речове право певної особи користуватися і вилучати прибутки з чужої неспоживної речі без зміни її субстанції. Отже, узуфруктуарій мав право володіти і користуватися чужою річчю в повному обсязі, одержувати від неї плоди як природні, так і цивільні, надавати узуфрукт іншим особам за винагороду або без неї. Узуфрукт не міг відчужуватися і переходити в спадщину. Він припинявся зі смертю узуфруктуарія.

Узуфруктуарій був зобов'язаний користуватися річчю добросовісно і з належною турботою. Він не міг змінювати річ ні за яких обставин, навіть якщо б така зміна поліпшила, ніс відповідальність перед власником за навмисне або необережне пошкодження речей.

Узуфрукт найчастіше встановлювався за заповітом, яким батько, наприклад, призначав сина спадкоємцем маєтку, а на користь своєї дружини (матері спадкоємця) встановлював сервітут на його половину. Це означало, що після смерті батька власником маєтку ставав син, але його право власності обмежувалося наполовину на користь матері, яка мала право довічно (поки жива) одержувати половину прибутків від маєтку. Після смерті матері право власності сина поновлювалося в повному обсязі.

Узуфрукт, таким чином, є таким правом на чужу річ, якому притаманний *персональний характер*. Це — *право користування і вилучення плодів встановлюється на користь конкретної особи і не може бути відчужене, передане у спадщину та є строковим*. Його тривалість обмежена, принаймні, життям узуфруктуарія (вигодонабувача).

Виникнення узуфруктів зумовлено характером сімейно-правових відносин. Це право мало на меті забезпечити аліментами вдову, яка не потрапляла під владу чоловіка. Він створював для неї можливість довічного користування плодами якоїсь речі з умовою, що власність на останню залишалася у членів родини. *Як правило, узуфрукт встановлювався шляхом спеціального заповідального відказу*. Його об'єктом могла бути тільки плодоносна і неспоживна річ.

Узуфруктуарій привласнював плоди від останньої і мав право користуватися цією річчю, але не мав права її змінювати. Павло так визначав узуфрукт: «Узуфрукт — це право користування і вилучення плодів з чужих речей, але не на субстанцію речей» (Д. 7.1.1). З цього тексту випливає, що узуфруктуарій не мав права на саму річ. Він не мав права використовувати річ не за призначенням. Ульпіан вважав використання речі не за призначенням зловживанням: «Не повинно бути зловживання встановленим легатом узуфрукта на рабів, але ними варто користуватися відповідно до їх становища, бо якщо переписувача книг відправити в село і примусити носити кошики і вапно, актора зробити банщиком або музиканта — сторожем, або на гімнаста покласти вичищення вбиралень, то це варто розглядати як зловживання власністю» (Д. 7.1.15.1).

Узуфруктуарій не мав права здійснювати навіть поліпшення речі, тим більше погіршувати її. За заподіяння речі будь-якої шкоди узуфруктуарій відповідав за законом Аквілія.

За загальним правилом, *об'єктом узуфрукта могли бути тільки неспоживні речі*. Проте вже на початку періоду імперії встановлено, що об'єктом користування за останнім могла бути не тільки окрема неспоживна річ, а й *майно, до складу якого могли входити і споживні речі*. Таке користування чужим майном почали називати **квазіузуфруктом**. У цьому разі користувач ставав власником об'єкта узуфрукта. Але повинен був під забезпечення гарантувати, що після припинення користування сплатить вартість прийнятого.

Узус — *право користування чужою річчю без вилучення плодів від неї*. Воно також було суто *персонального характеру*, тобто встановлювалося на користь конкретно визначеної особи, яка не мала права його відчужувати будь-яким чином, передавати користування іншим особам, здавати в оренду тощо. Проте користувач — *узуарій* — міг користуватися плодами, але лише для задоволення своїх власних потреб. При цьому узуарій не міг перешкоджати власнику речі користуватися нею. Якщо предметом користування був раб чи тварина, то узуарій міг лише повертати у свою власність їхню робочу силу, але не плоди.

Римське право знало кілька *видів користування чужою річчю без вилучення плодів*, хоча таких користувачів інколи називали суміжними фігурами, оскільки за своїм змістом вони були близькі. Такими видами були:

- а) *право користування чужим житлом*;
- б) *право користування робочою силою рабів чи худоби*.

Взагалі *об'єктом цього права* могли бути будь-які речі, не вилучені з цивільного обороту і *неспоживні*.

Право особистого користування чужим житлом одержало визнання як одне з речових прав користування в період республіки. Це право також було суто *персонального характеру*, ним міг користуватися лише той, на користь кого воно встановлено. Суб'єкт цього права не міг його передати третім особам і, навіть, підселяти до себе кого-небудь. Право користування чужим житлом за Юстиніана стає самостійним речовим правом, але при цьому особливої різниці між правом користування чужою річчю без вилучення плодів і правом користування чужим житлом в їхньому правовому статусі не помітно. Щоправда, Юстиніан дозволяв таке житло здавати в оренду за плату. Отже, саме цим узус (право користування чужою річчю без вилучення плодів) відрізняється від права користування чужим житлом.

Ще одним різновидом користування чужою річчю було *право особистого користування робочою силою* — чужими рабами, яке в класичний період також вважалося узусом. Предметом даного права могли бути й домашні тварини. Це право було довічним. Правомочна особа могла сама користуватися рабами чи тваринами, а могла раба здавати в найом.

Сервітuti встановлювалися різними способами. За цивільним правом найпоширенішим було встановлення сервітутів *легатами, уступкою права* тощо. Шляхом *цесії* встановлювалися всі види сервітутів, а сільські можна було встановити і *манципацією*. Гай з цього приводу писав, що міські сервітuti

можна переуступати перед магістратом, а сільські могли бути предметом манципації (Гай, 2. 29). Далі він продовжував, що земельний власник — відчужувач — міг при цьому за додатковою угодою залишити за собою певне право користування наділом, тобто встановити той чи інший сервітут на свою користь за рахунок того наділу, який він відчужив. Це називалося *відрахування сервітуту*. В такому разі набувач набував ділянку, обмежену сервітутом.

Ще на початку існування республіки був відомий спосіб *набуття сервітуту за давністю*. Якщо сервітутом користувалися протягом двох років, він ставав речовим правом користувача.

Спільна власність на земельну ділянку часто призводила до конфліктних ситуацій, які змушували звертатися до суду. При поділі цієї власності суддя міг для досягнення пропорційності часток поділу встановити сервітут на користь одного чи кількох колишніх співвласників. Таким чином, останній міг бути *встановлений судовим рішенням*.

Безперечно, сервітут міг бути встановлений *заповітом*. Уявімо таку ситуацію. Власник однієї ділянки на випадок своєї смерті склав заповіт на користь двох синів, поділивши земельну ділянку на дві частини, з яких одна має зручності, яких не має інша. Заповідач, знаючи про це, встановив у заповіті сервітут на користь того спадкоємця, який одержав ділянку без зручностей.

Спеціальні способи встановлення сервітутів були створені на провінційні землі. Вони встановлювалися *шляхом укладення пактів*. Перегрини встановлювали сервітути на користь своїх ділянок відповідно до права народів: «Ти проводиш воду через ділянки багатьох (осіб), встановивши сервітут будь-яким способом. Адже *шляхом угоди чи стипуляції*, як правило, встановлюється і це (брати воду з річки), хоча ніяка ділянка не може служити сама собі, ні встановлювати користування плодами сервітуту» (Д. 8.3.33.1).

Згодом претори допустили можливість *передачі сервітутів шляхом традиції*. Вони ж надавали захист тривалому володінню сервітутами, що призводило до *встановлення преторської давності для їх набуття*. Ульпіан так визначав цей спосіб набуття: «Якщо хто-небудь набував внаслідок тривалого користування і тривалого квазіволодіння право проведення води, то для нього не є необхідним доводити, завдяки якому праву зроблений водопровід, тобто через легат чи інші підстави, але він має позов для доведення того, що протягом року користувався не насильно, не таємно, не в порядку прекарія» (Д. 8.5.10 пр).

У праві Юстиніана уже були вилучені манципація і процесуальна цесія, вони були витіснені наведеними вище преторськими способами встановлення сервітутів.

Підсумовуючи сказане, можна зробити висновок, що *сервітути встановлювалися цесією, манципацією, традицією, судовим рішенням, заповітом, а також преторськими едиктами та за давністю*.

Припинення сервітутів позбавляло права користувача на користування тими зручностями, заради яких сервітут був установлений. У той же час припинення останнього призводило до повного поновлення права власності, раніше обтяженого сервітутом. Передусім його користувач мав право

відмовитися від користування. Сервітут може бути втрачений також через *тривалість його невикористання*. Особисті сервітути на нерухомість втрачали силу, якщо не використовувалися протягом двох років, а на рухомість — одного року.

Предіальні сільські сервітути втрачали чинність в разі їх невикористання протягом двох років. Сервітути припинялися також *при поєднанні в одній особі і власника пануючої, і власника обслуговуючої ділянки*. Це мало місце в тих випадках, коли власник обтяженої сервітутом ділянки її продавав, а користувач її купував.

Особисті сервітути припинялися в разі *смерті особи*, на користь якої він був встановлений, або *через закінчення строку*, на який він був установлений.

Міські сервітути могли бути припинені, якщо їх даліше використання буде *перешкоджати власнику обтяженого сервітутом земельного наділу*.

Сервітути припинялися і *в разі фізичної загибелі об'єкта сервітуту* (наприклад, згорів будинок, помер раб тощо).

Своєрідним способом припинення сервітутів було *зменшення обсягу правоздатності*. Наприклад, особа свого права перетворювалася на особу чужого права. В такому разі вона втрачала сервітутне право, оскільки була обмежена в своїй правоздатності. І лише в праві Юстиніана було визнано, що найменше обмеження правоздатності уже не було підставою для припинення узуфрукта. В класичну епоху будь-яке обмеження правоздатності призводило до втрати сервітуту.

Суб'єкти сервітутних прав наділялися можливістю їх захисту. Вони захищалися від реальних та тих, що могли статися в майбутньому, порушень їхніх прав. Наприклад, користувачі мали *право вимагати повернення сервітутів*, втрачених ними внаслідок насильства з боку третіх осіб, а також в разі зайвого заволодіння сервітутом тими ж третіми особами. Вони мали *право вимагати усунення інших порушень*, не пов'язаних з втратою володіння сервітутом. Позов для захисту сервітутів спочатку так і називався *віндикація сервітутів*, згодом його почали називати **конфесорним позовом**.

Зазначений позов був ще більше удосконалений у праві Юстиніана. Він надавався будь-якому суб'єкту сервітуту, права якого тим чи іншим чином порушувалися. При цьому конфесорний позов надавався проти будь-якого порушника незалежно від того, чи є він власником речі, обтяженої сервітутом, чи іншою третьою особою. Інакше кажучи, названий позов надавався і проти власника обслуговуючої речі.

За юридичною природою, конфесорний позов наближався до негаторного. Вимога за конфесорним позовом спрямовувалася на поновлення стану, який відповідав змісту предіального чи особистого сервітуту, на надання забезпечення від порушень у майбутньому, а також на відшкодування заподіяних ними збитків. Позивач зобов'язаний був довести підстави і способи встановлення сервітутів.

Для захисту сервітутних прав були розроблені й *інші засоби їх захисту*. Для цього використовувалися **спеціальні інтердикти**, створені претором

(наприклад, водні, водопійні, дорожні та ін.). Для захисту сервітутів використовувався і *публіціанський позов*. Ульпіан підкреслював, якщо позов закладений про переданий узуфрукт, то надається публіціанський позов (Д. 6.2.11.1).

ВИСНОВКИ ДО ДРУГОГО ПИТАННЯ

Таким чином, необхідно зробити наступні висновки. Виникнення сервітуту пов'язане з необхідністю користування чужим майном. Сервітутне право є речовим правом, абсолютним. Спочатку сервітутне право встановлюється на річ і таке право слідувало за річчю, незалежно від того хто є власником речі; пізніше, сервітут встановлювався й на користь конкретної особи, і відповідно припинявся зі смертю особи на користь якої встановлено сервітут, загибелі речі. Суб'єкти сервітутних прав мали можливість захищатися від реальних та тих, що могли статися в майбутньому, порушень їхніх прав за допомогою позовів.

III. ЕМФІТЕВЗИС І СУПЕРФІЦІЙ

Остаточне усталення *інституту емфітевзису* в римському праві було обумовлено прагненням перетворити необроблювані величезні наділи на продуктивні сільськогосподарські землі. Він мав на собі відбиток італійського і східного емфітевзису і *вважався довічною орендою, яка давала право на річ, що захищалось спеціальним позовом*. Таким чином, *емфітевзис* можна визначити як *довгострокове, відчужуване і успадковуване право користування чужою землею сільськогосподарського призначення*. Це право не було обмежене ніякими строками, тому його називали *вічним*. Проте в джерелах зустрічаються висловлювання, що емфітевзис не може бути встановлено на строк більше двох тисяч років. *Встановлювався він все ж договором та іншими правочинами*. Так, між римськими юристами відбувалися суперечки про те, є емфітевзис договором купівлі-продажу чи найму. В імператорський період прийшли до висновку, що *це особливі відносини, які встановлювалися спеціальним договором — емфітевзисним контрактом*.

Проте внаслідок укладення названого вище контракту *виникали не договірні відносини, а речові*. Особа, яка через цей договір набувала право тривалого, відчужуваного і успадковуваного користування чужою землею — *емфітевта*, — одержувала право користування, засноване не на договорі, а на речовому праві. *Договором встановлювалося речове право користування чужою землею*.

Емфітевзис справді близький до оренди, але між ними є принципова й *істотна відмінність*. Договір оренди, незалежно від строку його чинності, породжував лише відносини між власником земельного наділу і орендарем. Це означало, що правові відносини виникали тільки між власником ділянки і орендарем, тобто вони були відносні. Останні могли бути припинені (розірвані) в будь-який час з ініціативи тієї чи іншої сторони. Отже, договір оренди не зумовлював необхідної стабільності відносин між власником і орендарем. Останній міг очікувати розірвання договору в будь-який час. Безперечно, таке

одностороннє розірвання тягло за собою певну відповідальність, яка все ж не могла повністю компенсувати заподіяні одностороннім розірванням договору збитки. Орендар був зацікавлений в більшій гарантії усталеності відносин з орендодавцем.

З цієї точки зору *емфітевзис* набагато вигідніший для землекористувача. Він породжував речове право. Це означало, що дане право одностороннім волевиявленням власника земельного наділу не могло бути припинене, — емфітевта мав таке ж речове право як і власник. Більш того, він істотно обмежував власника і користувався усіма його правомочностями. Відносини емфітевзису могли бути припинені лише за наявності певних умов, однією з яких була відмова емфітевти продовжувати користування наділом власника.

Відносини емфітевзису були абсолютні (як речові), тобто він мав право захисту від будь-яких порушень, в тому числі і від власника. Всі, хто оточував землекористувача, зобов'язані були поважати і не порушувати його права.

Спочатку емфітевзис встановлювався у формі «*емфітевтичного продажу*», за яким наймачу передавалося право користування землею. Останній сплачував помірну ціну і зобов'язувався щорічно виплачувати орендну плату грошима або натурою. Емфітевзис міг встановлюватися також й іншими правочинами.

Суб'єкт емфітевзису (*емфітевта*) мав широкі права. Формально він не був власником землі, мав тільки право користування нею, а фактично здійснював всі правомочності власника (володіння, користування і розпорядження в повному обсязі) в межах повного сільськогосподарського виробництва, тобто не був обмеженим у своїх діях. Емфітевта міг змінювати господарське призначення землі (тільки не погіршувати), встановлювати на неї заклад і сервітут. Як володілець він міг користуватися володільницьким захистом, тобто володільницькими інтердиктами, і одночасно як уповноважений власником міг користуватися петиторними позовами.

Права емфітевта переходили в спадщину як за заповітом, так і за законом. Емфітевзис міг бути подарований будь-якій третій особі. Але емфітевта повинен був повідомити про це власника землі, оскільки останньому належало переважне право на купівлю емфітевзису. Якщо ж власник відмовляється від свого переважного права, то емфітевта міг продати свої правомочності будь-якій третій особі, але 2% ціни передати власнику землі.

Обов'язки емфітевти полягали в добросовісному і сумлінному веденні господарства, належному обробітку землі. Він зобов'язаний був платити податки, виконувати інші державні і громадські повинності. Основний обов'язок емфітевти — виплата щорічної ренти (грошима або натурою), яка, як правило, була нижчою від плати за наймом.

Емфітевзис міг бути припинений, якщо емфітевта істотно погіршував земельний наділ, протягом трьох років не сплачував ренти та публічних податків.

Для захисту своїх прав емфітевта мав спеціальний **вектигальний позов**. Власник землі також мав **позов проти емфітевти**.

За загальним правилом все пов'язане із землею належить її власнику. Будівлі та інші споруди, зведеш на чужій землі, належали власнику ділянки. Між тим, розширення міст вимагало нового будівництва, для якого вільних земель не вистачало. Для розв'язання цієї суперечності римляни пішли вже знайомою дорогою — за аналогією з емфітевзисом міські й державні, а потім і приватні землі почали передавати в довготривалу оренду для забудови. В законодавстві Юстиніана **суперфіцій** — *довготривале, відчужуване і успадковуване право користування чужою землею для забудови*. Право власності на споруджену будівлю належало власнику земельної ділянки за правилом будівля слідує за землею. *Суперфіціарію* належало право володіння, користування і розпорядження зведеними на чужій землі будинком чи іншою спорудою. Він міг розпоряджатися ними на свій розсуд: право продавати, дарувати, обмінювати, здавати в найом тощо переходило в спадщину і ніякими строками не обмежувалось.

Суперфіціарій зобов'язаний був виплачувати власнику *поземельну ренту*, а в державну скарбницю — встановлені *податки та інші платежі*.

Суперфіцій припинявся в такий спосіб як і емфітевзис. Захищалось право суперфіція всіма засобами захисту прав власника, окрім того, був створений ще й **спеціальний інтердикт** для такого захисту.

Суперфіцій як речове право на чужу земельну ділянку, що надавалося для забудови, був двома видами відносин між власником ділянки і суперфіціарієм. Історично суперфіцій склався щодо земель, які належали державі або містам, що були вилучені з цивільного обороту. За надану для забудови ділянку наймачі вносили відповідну плату державі. Пізніше практику здавати земельні наділи на тривалий строк за певну плату запозичили й приватні особи і, таким чином, ці відносини перейшли в сферу приватного права. Поступово вони із зобов'язальних перетворилися на речові і суперфіцій почали розглядати як річ юридично відділену від поверхні землі, що мала свій правовий статус.

Отже, в такий спосіб виникли *речові відносини між власником земельної ділянки і землекористувачем, зміст яких зводився до надання її під забудову*.

З іншого боку, все, що було збудоване на чужій землі, ставало власністю власника ділянки. Отже, особа, яка одержала земельний наділ для забудови і звела на ньому певні будівлі, споруди тощо, їх власником не ставала. Вони були власністю власника земельної ділянки. *Забудовнику належало право суперфіцію на зазначені будівлі чи споруди*. Це означало, що *суперфіціарій мав право користуватися ними протягом визначеного строку, міг відчужувати їх і передавати в спадщину*. У цьому разі відносини між власником земельної ділянки і власником будівель чи споруд та їх користувачем склалися з періоду користування останніми.

ВИСНОВКИ ДО ТРЕТЬОГО ПИТАННЯ

Таким чином, необхідно зробити наступні висновки.

В залежності від того, з якою метою передавалась земельна ділянка у володіння та користування виникли суперфіцій — довготривале, відчужуване і

успадковуване право користування чужою землею для забудови, та емфітевзис - довгострокове, відчужуване і успадковуване право користування чужою землею сільськогосподарського призначення. Суперфіцій та емфітевзис подібні до оренди, проте це різні правовідносини.

IV. ПРАВО ЗАСТАВИ (ЗАСТАВНЕ ПРАВО)

Заставне право почало формуватися у ранній республіканський період для забезпечення виконання зобов'язань. Застава при цьому виконувала допоміжну роль. Договір застави, що був підставою виникнення заставного права, укладався паралельно з будь-яким основним договором як доповнення до нього. Акцесорний (додатковий) характер договору застави полягав у тому, що він вступав в дію лише за певної умови – невиконання основного зобов'язання. Це був договір з відкладальною умовою – якщо умова не наставала – договір не діяв. Так, сторонни при укладанні основного договору одночасно укладали додатковий (акцесорний) договір, яким встановлювалося право кредитора на певну річ боржника в разі невиконання ним зобов'язання.

Отже, *застава* – це засіб забезпечення виконання зобов'язання, який встановлює речове право заставодержателя на предмет застави. При цьому речове право заставодержателя полягало не в користуванні чужою річчю, як це має місце в інших правах на чужі речі, а в праві розпоряджатися заставною річчю відповідно до закону.

Право розпорядження заставодержателя було обмежено лише правом продажу (Д. 13.7.4). У деяких формах застави кредитору належало право володіння предметом застави, інколи – право на присудження власності, користування і одержання прибутків.

Заставне право встановлювалося передачею *боржником-заставадавцем* заздалегідь обумовленої речі (предмета застави) *кредитору-заставодержателю*.

Зміст цього права включав такі правомочності:

1. У разі невиконання боржником у встановлений строк основного зобов'язання, забезпеченого заставою, кредитор діставав *право звернути стягнення (продажу) на заздалегідь обумовлену річ*. Якщо виручка від продажу була більшою від суми боргу, кредитор зобов'язаний був повернути різницю боржнику, а якщо менше, то він мав право звернути стягнення в розмірі непогашеної частини боргу на інше майно боржника на загальних умовах. У деяких випадках кредитор мав право вимагати присудження йому права власності на заставлену річ.

2. *Право продажу застави в разі невиконання боржником зобов'язання зберігалося за кредитором і у випадку зміни власника предмета застави, незалежно від того, де і в кого була заставна річ*. Право кредитора на заставну річ мало речовий характер. Він міг скористатися ним у будь-якому разі.

3. *Право застави сильніше від інших вимог*, тобто вимога, забезпечена заставою, задовольнялась передусім і в повному обсязі, а з іншого майна, що залишалося, задовольнялися всі інші вимоги.

Отже, **право заставодержателя** – це право кредитора в разі невиконання боржником зобов'язання звернути стягнення на раніше визначену річ, незалежно від того, у кого вона знаходиться. Воно переважає інші вимоги.

Римське заставне право пройшло тривалий шлях свого розвитку. Відомі три форми застави: *fiducia cum creditore* (фидуційна угода), *pignus* (ручна застава), *hypotheca* (іпотека).

Fiducia cum creditore (фидуційна угода) – найраніше форма застави. Сутність полягає в тому, що боржник передавав кредитору (заставодержателю) замість одержаних у позику грошей будь-яку річ (предмет застави) у власність. Якщо боржник не міг вчасно погасити борг, то предмет застави залишався у власності кредитора. При виплаті боргу обов'язок кредитора повернути заставу боржнику був лише моральним, а не правовим. Повернення застави при виконанні в строк зобов'язання боржником було справою совісті кредитора. Звідси і назва цієї форми: угода з кредитором, що ґрунтується на совісті, довірі.

Умови цієї застави були дуже обтяжливими для боржника. Якщо кредитор продавав предмет застави третій особі, то боржник, навіть виконавши зобов'язання, позбавлявся права на річ.

Pignus (ручна застава) – більше відповідала вимогам цивільного обороту. При цій заставі власником предмета застави лишався заставодавець (боржник). Якщо він виконував своє зобов'язання, то заставодержатель (кредитор) юридично був зобов'язаний повернути заставу її власникові, тобто боржникові. Заставодержатель для захисту свого інтересу мав **посесійний інтердикт**. Заставодержатель позбавлявся можливості користуватися переданою йому в заставу річчю. Він міг зберігати її, хоч у деяких випадках користування допускалось на засадах прекарію або найму (Д. 13.7.35.1).

Hypotheca – наступний етап розвитку заставного права, коли встановлювалося правило, за яким предмет застави взагалі не передавався у власність або володіння кредитора, а залишався у власності, володінні і користуванні самого боржника. Іпотека полягала в тому, що заставодатель взагалі не передавав заставодержателю предмет застави. Боржник-заставодавець зберігав за собою можливість володіти, користуватися, отримувати з речі доходи. Предмет застави (земельна ділянка, раби, робоча худоба та інші засоби виробництва) залишалися в його необмеженій власності.

Боржник мав можливість одну і ту саму річ заставляти кілька разів. Власник мав також реальну можливість продати предмет застави ще до настання строку платежу, вибравши найбільш вдалий час і вигідного покупця, і розрахуватися з боргами (при цьому застава переносилась на нового власника).

Застава встановлювалась: договором, заповітом, судовим рішенням або на підставі закону.

Заставне право припинялося: а) загибеллю предмета застави; б) поєднанням в одній особі заставодержателя і заставодавця; в) припиненням зобов'язання, для забезпечення якого було встановлено заставу.

ВИСНОВКИ ДО ЧЕТВЕРТОГО ПИТАННЯ

Таким чином, необхідно зробити наступні висновки. Заставне право також належить до категорії прав на чужі речі. В заставному праві чітко простежується особливості речового права як право слідування та право переваги. Отже, *застава* – це засіб забезпечення виконання зобов'язання, який встановлює речове право заставодержателя на предмет застави. При цьому речове право заставодержателя полягало не в користуванні чужою річчю, як це має місце в інших правах на чужі речі, а в праві розпоряджатися заставною річчю відповідно до закону.

Право розпорядження заставодержателя було обмежено лише правом продажу (Д. 13.7.4). У деяких формах застави кредитуру належало право володіння предметом застави, інколи – право на присудження власності, користування і одержання прибутків.

Заставне право встановлювалося передачею *боржником-заставодавцем* заздалегідь обумовленої речі (предмета застави) *кредитору-заставодержателю*.

ВИСНОВКИ З ТЕМИ

Таким чином, необхідно підвести загальний висновок. Вивчення даної теми, зокрема інститутів права на чужі речі в римському приватному праві, має теоретичне і практичне значення для майбутнього юриста, оскільки не тільки формує професійний світогляд, а й з'ясовує історично виважені теоретичні підвалини сучасного цивільного права. Заставне право також належить до категорії прав на чужі речі. В заставному праві чітко простежується особливості речового права як право слідування та право переваги. Отже, *застава* – це засіб забезпечення виконання зобов'язання, який встановлює речове право заставодержателя на предмет застави. При цьому речове право заставодержателя полягало не в користуванні чужою річчю, як це має місце в інших правах на чужі речі, а в праві розпоряджатися заставною річчю відповідно до закону.

Право розпорядження заставодержателя було обмежено лише правом продажу (Д. 13.7.4). У деяких формах застави кредитуру належало право володіння предметом застави, інколи – право на присудження власності, користування і одержання прибутків.

Заставне право встановлювалося передачею *боржником-заставодавцем* заздалегідь обумовленої речі (предмета застави) *кредитору-заставодержателю*.

В залежності від того, з якою метою передавалась земельна ділянка у володіння та користування виникли суперфіцій — довготривале, відчужуване і

успадкокуване право користування чужою землею для забудови, та емфітевзис - довгострокове, відчужуване і успадкокуване право користування чужою землею сільськогосподарського призначення. Суперфіцій та емфітевзис подібні до оренди, проте це різні правовідносини.

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ЩОДО ПІДГОТОВКИ ДО ДАНОЇ ТЕМИ

Для більш ґрунтовного опанування даної теми, необхідно відповісти, на наступні запитання:

1. Що таке обмеження права власності?
2. Що таке сервітут?
3. Вкажіть види сервітутів.
4. Надайте визначення узуфрукту, узусу.
5. Що таке емфітевзис і суперфіцій?
6. Що таке заставне право?
7. Що таке фідучіарний правочин?
8. В чому полягає зміст ручної застави?
9. Що є підставами виникнення різних видів сервітутів?
10. Що є підставами припинення різних видів сервітутів?
11. Якими позовами захищається сервітутне право?
12. В чому полягає суть право слідування та право переваги?

ТЕМА № 6 ЗОБОВ'ЯЗАЛЬНЕ ПРАВО: ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

(2 години)

ПЛАН ЛЕКЦІЙ:

1. Підстави виникнення зобов'язань.....	79
2. Сторони у зобов'язанні.....	82
3. Принципи виконання зобов'язань.....	84
4. Припинення зобов'язання.....	91
5. Поняття та умови дійсності договорів.....	94

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Підопригора, О. А. Римське право [Електронний ресурс] : підручник / О. А. Підопригора, Є. О. Харитонов. - К. : Юрінком Інтер, 2006. - 512 с.
2. Основи римського приватного права: Підручник / В.І. Борисова, Л.М.Баранова, М.В. Домашенко та ін.; За заг. ред. В.І.Юорисової та Л.М.Баранової. – Х.: Право, 2008. – 224с.
3. Омельченко, О. А. Римское право [Електронний ресурс] : учебник / О. А. Омельченко. - 3-е изд., испр. и доп.. - М. : Эксмо, 2005. - 224 с.. - (Российское юридическое образование)
4. Римське право : підруч. / Підопригора О.А., Харитонов Є.О. – 2-ге вид. – К.: Хрінком Інтер, 2009. – 528 с.
5. Институции Юстиниана. Перевод с латинского Д. Расснера. Под ред. Л.Л. Кофанова, В.А. Томсинова. (серия «Памятники римского права») – М.: Зерцало, 1998.
6. Калюжний Р.А. Римське приватне право: Курс лекцій. – К.: Істина, 2005. – 144 с.
7. Крестовська Н.М., Канзафарова В.С. Основи римського приватного права: Навчально-методичний посібник. - Одеса: Фенікс, 2006. – 160 с.
8. Латинские юридические изречения / Составитель и автор предисловия проф. Е.И. Темнов. – М. : Издательство «Экзамен», Право и закон, 2003. – 384 с.
9. Макарчук В.С. Основи римського приватного права. Навчальний посібник. – К.: Атіка, 2000.
10. Орач Є.М., Тищик Б.Й. Основи римського приватного права: Курс лекцій. – К.: Юрінком Інтер, 2000.
11. Памятники римского права: Законы XII таблиц. Институции Гая. Дигесты Юстиниана. - М.: Зерцало, 1997.
12. Подопригора А.А. Основы римского гражданского права: Учеб. пособие для студентов юрид вузов и факультетов. – 2-е изд., перераб. – К. :Вентури, 2002. – 288с.
13. Римське приватне право (Конспект лекцій. Практикум).- Х.: “Одіссей”, 2000.
14. Сліпченко С.О., Шишка Р.Б. Римське приватне право в таблицях: Навч. посібник. - Харків: Нац. ун-т внутр. справ, 2001.
15. Трофанчук Г.І. Римське приватне право: Навчальний посібник. – К.: Атіка, 2006. – 248 с.

16. Пашаева, О. М. Римское право [Електронний ресурс] : конспект лекцій / О. М. Пашаева, Т. Г. Васильева. - М. : Юрайт : Высшее образование, 2009

17. Орлянская, А. В. Шпаргалка по римскому праву [Електронний ресурс] / А. В. Орлянская. - М. : ТК Велби, 2005. - 32 с.

18. Підпригора, О. А. Римське право [Електронний ресурс] : підручник / О. А. Підпригора, Є. О. Харитонов. - К. : Юрінком Інтер, 2006. - 512 с.

МЕТА ЛЕКЦІЇ:

Сформувати розуміння зобов'язального права, зобов'язання, сторін зобов'язання, юридично значимих дій; з'ясувати предмет зобов'язального права і предмет зобов'язання.

Сформувати розуміння понять: кредитор, боржник, зобов'язання, особисте право, юридичні факти, множинність осіб у зобов'язанні, договір, правочин, контрагент, оферта, акцепт, цесія, новація, переведення боргу, завдаток, застава, порука, синалагматичний договір; з'ясувати їх зміст.

ВСТУП

Зобов'язальне право є основним розділом римського (і будь-якого іншого) приватного права. Воно регулює майнові відносини в сфері виробництва і цивільного обороту. **Предметом зобов'язального права** є певна поведінка зобов'язаної особи, її позитивні чи негативні дії.

У джерелах римського права зобов'язання визначається так:

1. Зобов'язання — правові ланцюги, що змушують нас щось виконувати відповідно до законів нашої держави.

2. Сутність зобов'язання полягає не в тому, щоб зробити нашим якийсь тілесний предмет або який-небудь сервітут, а щоб пов'язати іншого таким чином, щоб він нам що-небудь дав, зробив або надав.

Отже, **зобов'язання (obligatio)** — це правове відношення, внаслідок якого одна сторона (кредитор) має право вимагати, щоб друга сторона (боржник) що-небудь зробила, або надала. Боржник зобов'язаний виконати вимогу кредитора.

Зобов'язання — це складне юридичне поняття, правовідношення, в якому сторонами є кредитор і боржник, а змістом — права і обов'язки сторін. Сторона, що має право вимагати, називається **кредитором**, а сторона, зобов'язана виконати його вимогу, — **боржником**.

Змістом вимоги кредитора є його право на певну поведінку боржника, яка може виявлятися в позитивній чи негативній дії. Отже, **предметом зобов'язання** завжди є дія, що має юридичне значення і породжує правові наслідки. Якщо дія не носить правового характеру, то вона не може породжувати юридично значимого зобов'язання.

Дії у їх різноманітності римляни об'єднали в три групи: **дати (dare)**, **надати (praestare)** і **зробити (facere)**. Цією тріадою і визначається зміст

зобов'язання (порівняйте: зміст права власності також визначається тріадою — володіння, користування і розпорядження). Будь-яка дія боржника охоплюється однією із вимог кредитора: дати, надати або зробити.

І. ПІДСТАВИ ВИНИКНЕННЯ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ

Важливо усвідомити, як склалися правовідносини, внаслідок яких один (кредитор) мав право, а інший (боржник) — обов'язки, іншими словами, з чого виникали зобов'язання. Відповісти на це можна коротко — вони виникали з юридичних фактів.

Факт (factum) — означає дійсну, не вигадану, реальну подію або дію: землетрус, народження людини, укладення договору, вчинення злочину або проступку, шлюб, прогулянка в лісі тощо. Це дії чи події, що мали місце в дійсності. Проте одні з них мають правове значення, а інші — ні.

Факти, що мають правове значення, які породжують певні правові наслідки, називаються **юридичними фактами** (народження людини, вчинення злочину чи проступку та ін.). Факти, що не породжують правових наслідків, не належать до юридичних (прогулянка в лісі, відвідування родичів тощо).

Юридичні факти поділяються на **події** та **дії**. Ті з них, які настають незалежно від волі людини, називаються подіями (смерть, народження людини, землетрус та інші стихійні дії сил природи). Такі події, як смерть, народження та інші, завжди мають правове значення, відповідно вони завжди є юридичними фактами. Землетрус, ураган, повінь та інші дії стихійних сил природи не завжди мають правове значення, а тому не завжди є юридичними фактами. Наприклад, землетрус зруйнував будинок, який був застрахований. Цей факт дає власнику будинку право вимагати відшкодування заподіяних збитків, отже, він юридичний. Якщо ж землетрус не спричинив ніякої шкоди певній особі, то для неї цей факт землетрусу не мав юридичного значення.

Дії — це факти, які настають за волею людей. Вони можуть мати протиправний або правомірний характер: перші порушують чинний закон, інші відповідають йому. Дії, які здійснюються відповідно до чинного законодавства, називаються **правомірними**, а ті, що порушують його, — **неправомірними**.

Правомірні дії, спрямовані на досягнення певного правового результату (на виникнення, зміну або припинення прав і обов'язків), називаються **правочинами** (наприклад, продати, купити, обміняти, подарувати, здати в оренду, заповісти, взяти шлюб тощо).

Як правило, встановлення, зміна або припинення прав і обов'язків для певних осіб настає за їхньою згодою, за їхнім бажанням, тобто за їхньою волею (волевиявленням). Такі правочини називаються **двосторонніми**, оскільки для їх виникнення необхідне волевиявлення двох сторін, наприклад, договори, пакти. Без згоди другої сторони не можна укласти договір, а якщо він все ж буде укладений попри волю будь-якої із сторін, то такий договір буде недійсним.

Коли права і обов'язки виникають, змінюються або припиняються за волевиявленням однієї сторони, правочин називається **одностороннім** (наприклад, заповіт, ведення чужої справи без доручення та ін.).

Двосторонні правочини — це і є договори. Проте не варто змішувати поняття односторонніх правочинів, односторонніх зобов'язань і односторонніх договорів, так само як і двосторонніх правочинів, двосторонніх зобов'язань і двосторонніх договорів.

Двостороннім називається *договір* (зобов'язання), в якому кожна із сторін має права і обов'язки, наприклад, договір купівлі-продажу. *Одностороннім* називається *договір* (зобов'язання), в якому одна сторона має тільки права (і ніяких обов'язків), а друга несе тільки обов'язки (і ніяких прав), наприклад, договір позики. Отже, критерієм розмежування дво- і односторонніх договорів (зобов'язань) є розподіл прав і обов'язків між сторонами.

Двостороннім є *правочин*, що виникає за волевиявленням двох сторін (договір). *Одностороннім* є *правочин*, що виникає за волевиявленням однієї сторони (заповіт). Критерієм розмежування двосторонніх і односторонніх правочинів є кількість сторін, що висловлюють свою волю на їх виникнення.

Неправомірні дії поділяють на три види: а) *цивільні правопорушення*; б) *проступки*; в) *злочини*.

Нас цікавлять саме *цивільні правопорушення*, тобто дії, що порушують цивільний закон або договір.

Цивільне правопорушення, яке порушує договір, називається договірним цивільним правопорушенням (наприклад, відмова від сплати купівельної ціни, орендної плати, заподіяння шкоди майну, взятому в найм).

Цивільне правопорушення, що зачіпає права чи інтереси особи, з якою порушник не перебуває в будь-яких договірних відносинах, називається позадоговірним, або деліктом. Наприклад, Тицій підпалив будинок Люція, вбив його раба чи заподіяв будь-яку іншу майнову шкоду. Тицій і Люцій ні в яких договірних відносинах між собою не знаходились, але Тицій порушив права Люція — це і є позадоговірне правопорушення, або делікт.

Підставою виникнення зобов'язань є юридичні факти. Наприклад, договір як двосторонній правочин є юридичним фактом, з якого виникає зобов'язання. Сторони домовилися, наприклад, про спорудження будинку. Підрядчик зобов'язується побудувати будинок і передати його замовнику. Замовник, в свою чергу, зобов'язується прийняти збудований будинок і оплатити всі будівельні роботи. Він має право вимагати від підрядчика виконання будівельних робіт, останній зобов'язаний виконати вимогу замовника — це і є зобов'язання.

Так само виникають зобов'язання і з односторонніх правочинів, деліктів та інших позадоговірних правопорушень.

Численні *юридичні факти, які служать підставою виникнення зобов'язань*, римляни згрупували в чотири групи:

- а) *договори* (зобов'язання **ex contractu**);
- б) *ніби договори* (зобов'язання **quasi ex contractu**);
- в) *делікти* (зобов'язання **ex delicto**);
- г) *ніби делікти* (зобов'язання **quasi ex delicto**).

Таким чином, *зобов'язання виникають*:

- а) з договорів;
- б) ніби з договорів;
- в) з деліктів;
- г) ніби з деліктів.

Звідси **основний поділ зобов'язань**:

- 1) ті, що виникають з договорів, — **договірні**;
- 2) ті, що виникають ніби з договору, делікту і ніби з делікту — **позадоговірні**.

Необхідно чітко усвідомити зміст наведених категорій з теорії зобов'язального права, аби вільно ними володіти. **Договір** — це акт, з якого виникає зобов'язання, правочин (двосторонній), а **зобов'язання** — це правовідношення. З будь-якого договору виникає зобов'язання, проте не всяке зобов'язання є договірним, оскільки воно може виникати з деліктів і ніби деліктів, а також ніби з договорів. На практиці інколи договори і зобов'язання вживають як поняття однозначні. Це неправильно.

Відмінність між правочином і договором в тому, що правочин — поняття ширше, ніж договір. Воно включає в себе договори (двосторонні правочини) і односторонні правочини. Із двосторонніх правочинів (договорів) завжди виникають зобов'язання, а з односторонніх — не завжди (наприклад, із заповіту зобов'язання не виникає). Правочин — дія правомірна, а делікт — неправомірна.

ВИСНОВКИ ДО ПЕРШОГО ПИТАННЯ

Підставою виникнення зобов'язань є юридичні факти. Юридичні факти поділяються на події та дії. Дії бувають правомірними або неправомірними. Правомірні дії, що спрямовані на виникнення, зміну або припинення прав і обов'язків, називаються право чинами. Існує різна класифікація правочинів: в залежності від кількості сторін — односторонні, двосторонні, багатосторонні (вони мають назву договір); в залежності від наявності прав і обов'язків у кожної сторони — односторонні та двосторонні. Серед неправомірних дій, для цивільного права має значення цивільно-правове правопорушення — делікт, квазіделікт — у сфері недоговірних відносин.

II. СТОРОНИ У ЗОБОВ'ЯЗАННІ

Первісно зобов'язання мало суворо особистий, персональний, характер. Це був особистий зв'язок між кредитором і боржником, який не поширювався на третіх осіб. Зобов'язання було *невідчужуваним*, тобто

кредитор не міг передати свої права, а боржник перевести свої обов'язки на інших осіб. У зв'язку з суворо особистим характером зобов'язання в нього не можна було вступити через представника.

Проте іноді виникали *зобов'язання багатосторонні*, в яких брали участь більше двох осіб (наприклад, договір про сумісну діяльність). Однак переважали двосторонні зобов'язання.

На стороні кредитора чи боржника могла виникнути *множинність осіб*. Наприклад, кредитор дає позику трьом братам (один кредитор і кілька боржників – це *пасивне* зобов'язання). Або кілька осіб на стороні кредитора, а на стороні боржника – одна особа (*активне* зобов'язання). Або множинність осіб на стороні кредитора і боржника.

У таких зобов'язаннях становище боржників і кредиторів не завжди було однаковим. Розрізняють *головного і додаткового боржника*. Наприклад, договір позики, забезпечений порукою: позичальник – головний боржник, а поручник – додатковий, на випадок невиконання зобов'язання головним боржником. Такі зобов'язання з додатковим боржником (іноді міг бути і додатковий кредитор) називали *субсидіарними* або *субсідарними*.

Зобов'язання з множинністю осіб на тій чи іншій стороні поділяються на *часткові і солідарні*.

У *частковому (дольовому) зобов'язанні* за наявності кількох кредиторів кожен з них має право вимагати від боржника виконання лише своєї частки, а за наявності кількох боржників кожен з них має виконати зобов'язання тільки у своїй частині.

У деяких випадках кожен із боржників зобов'язаний виконати зобов'язання у повному розмірі. Наприклад, з метою посилення відповідальності за групову крадіжку було встановлено, що кожний із злодіїв зобов'язаний сплатити кредитуру штраф у повному розмірі, причому сплата одним із боржників-злодіїв не звільняла від цієї відповідальності інших. Кредитор отримував суму штрафу стільки разів, скільки було злодіїв.

Часткові зобов'язання можливі тільки при подільному предметі зобов'язання (гроші, зерно тощо).

Солідарним називається зобов'язання, за яким кредитор має право вимагати від будь-кого із боржників його виконання в повному обсязі. Воно також може бути і активним і пасивним.

Солідарне активне зобов'язання – коли кожний із кількох кредиторів має право вимагати від боржника (боржників) виконання зобов'язання в повному обсязі. При цьому витребування одним із кількох кредиторів повного виконання зобов'язання на свою користь позбавляло права інших кредиторів вимагати виконання самого зобов'язання ще раз (кредитор, який стягував з боржника всю суму боргу, потім розраховувався з іншими кредиторами відповідно до їх частки). Так само виконання зобов'язання в повному обсязі одним із кількох боржників (*пасивне солідарне зобов'язання*) звільняє інших від обов'язку виконувати його. Боржник, який виконав зобов'язання в повному

обсязі, має право вимагати від інших боржників відшкодування в тих частинах, в яких він виконав зобов'язання за них (*право регресу*).

Часткове зобов'язання було вигіднішим для боржників, оскільки кожний із них відповідав тільки у своїй частці, а солідарні, навпаки, - для кредиторів, бо вони Мали право вимагати повного виконання зобов'язання від будь-кого із кількох боржників (як правило, найбільш платоспроможного).

Практика визначила, що зобов'язання вважається солідарним лише у тому випадку, коли це спеціально встановлено договором або законом, в усіх інших випадках це було часткове (дольове) зобов'язання.

Солідарними в силу закону вважалися усі неподільні зобов'язання (збудувати будинок, вирити канал тощо), дольовими – подільні (сплата грошового боргу тощо).

Зміна сторін у зобов'язанні спочатку не допускалась, хоча здавна римське право допускало перехід більшості зобов'язань у спадщину. Виняток становили тільки зобов'язання, тісно пов'язані з особою кредитора або боржника (обов'язок скульптора створити скульптурну композицію тощо).

Основою заміни осіб у зобов'язанні стала **новація** (оновлення зобов'язання), на підставі якої *кредитор міг передати своє право вимоги іншій особі*. З цією метою зі згоди боржника кредитор укладав з третьою особою, якій хотів передати своє право вимоги до боржника, новий договір того самого змісту, який був у першому зобов'язанні. Новий договір відміняв старий, встановлюючи зобов'язально-правові відносини між тим самим боржником і новим кредитором. При цьому для новації вимагалась, по-перше, згода боржника; по-друге, укладення нового договору не лише відміняло старий, а й припиняло різні форми забезпечення, встановлені для нього, що ускладнювало становище нового кредитора.

На зміну новації прийшли нові форми. З утвердження формулярного процесу почали застосовувати особливу форму передачі зобов'язання, яка дістала назву **cessio (цесія)** – *уступка права вимоги*. Суть її полягала в тому, що *кредитор (цедент), який бажав передати своє право вимоги іншій особі (цесіонарію), призначав їй своїм представником щодо стягнення боргу з боржника і передавав їй своє право*. Згодом цесія стала самостійною формою перенесення права від попереднього кредитора до другої особи. Переваги: для цесії не треба було згоди боржника, його належало лише повідомити про зміну кредитора. Крім того, цесія не скасовувала форм забезпечення зобов'язання, що існували раніше, тобто з правом вимоги до нового кредитора переходило і забезпечення зобов'язання.

Цесію укладали: а) за волею кредитора, б) за судовим рішенням, в) на вимогу закону.

Не допускалася цесія, якщо: а) вимога мала чисто особистий характер, б) при спірних вимогах (боржник оспорує борг), в) при передачі вимоги бульш впливовій особі; г) опікуваному – на опікуна.

Разом з уступкою вимоги допускалося **переведення боргу** (цессія) на іншу особу. Переведення боргу могло здійснюватися і з ініціативи боржника, який

міг самостійно підшукати платоспроможну особу, що погоджувалася перебрати на себе цей борг. Переведення боргу мало місце лише за згодою кредитора. Здійснювалося у формі новації, тобто укладення нового договору між кредитором і новим боржником, який припиняв дію старого договору, що існував між кредитором і старим боржником.

Для переведення боргу необхідними були умови: а) добровільне прийняття чужого боргу, б) той, хто приймає борг повинен бути стороннім (не родич чи патрон кредитора), в) належне оформлення (юридично оформлений договір).

ВИСНОВКИ ДО ДРУГОГО ПИТАННЯ

Спочатку зобов'язання мало суворо особистий, персональний, характер у зв'язку з чим в ньому не можна було вступити через представника. Проте, оскільки в цивільні відносини приймали учать одночасно декілька осіб як з боку кредитора, так із боку боржника з'являється така правова категорія як множинність осіб в зобов'язанні. Зобов'язання з множинністю осіб на тій чи іншій стороні поділяються на часткові і солідарні. Солідарним називається зобов'язання, за яким кредитор має право вимагати від будь-кого із боржників його виконання в повному обсязі.

Зміна сторін у зобов'язанні здійснювалося шляхом новації (оновлення зобов'язання), цесії (уступка права вимоги), переведення боргу (цессія) на іншу особу.

ІІІ. ПРИНЦИПИ ВИКОНАННЯ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ.

НАСЛІДКИ НЕВИКОНАННЯ ЗОБОВ'ЯЗАННЯ.

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗОБОВ'ЯЗАННЯ.

Головною метою зобов'язання є задоволення вимог кредиторів — певних потреб або відшкодування заподіяних збитків. Будь-яке зобов'язання розраховано, насамперед, на його реалізацію.

Виконання зобов'язання полягає в здійсненні зобов'язаною особою (боржником) дій, що становлять його зміст (передача речі, надання її в тимчасове користування, виконання якоїсь роботи).

Предметом виконання зобов'язання за загальним правилом є об'єкт зобов'язання, який без згоди кредитора не може бути замінений іншим предметом.

Саме по собі виконання має багато різних відтінків, нюансів, елементів, вимог тощо. У практиці нерідко виникають спори про характер виконання, його повноту, відповідність умовам договору. Те, що, на думку боржника, вважається виконанням, на погляд кредитора не відповідає умовам договору і не може бути визнано як виконання. З метою уникнення подібних спорів римські юристи розробили ряд чітких критеріїв, яким повинно було відповідати виконання зобов'язання. Невідповідність хоча б одному з них спричинює певні негативні наслідки, аж до визнання зобов'язання невиконаним.

Будь-яке зобов'язання — це тимчасове правове відношення.

За грошовими зобов'язаннями виконання називалось **платежем**. Нормальний спосіб його припинення — це виконання, тобто платіж. До виконання боржник певним чином пов'язаний зобов'язанням, певною мірою обмежений у своїй правовій свободі. Обмеженість, пов'язаність боржника припиняються виконанням зобов'язання.

Для **звільнення від зобов'язання** необхідне виконання наступних умов.

1. *Зобов'язання повинно бути виконано в інтересах кредитора.* За загальним правилом, воно визнається виконаним за умови, що а) виконання прийняв сам кредитор; б) кредитор має бути здатним до прийняття виконання, тобто бути дієздатним; в) виконання зобов'язання на користь інших осіб без згоди на те кредитора не допускалося і не визнавалося виконаним з усіма наслідками, що з цього випливали.

Із загального правила було встановлено ряд *винятків*: а) кредитор міг уступити своє право вимоги іншим особам за цессією; б) якщо кредитор був недієздатним або став таким, то виконання приймав його законний представник (опікун, повірений); в) кредитор і при доброму здоров'ї міг доручити третій особі прийняти виконання зобов'язання; г) після смерті кредитора виконання зобов'язання мали право прийняти його спадкоємці.

2. *Зобов'язання виконує боржник.* Для кредитора не завжди мала значення особа боржника. Не так вже й важливо, хто поверне борг за позикою: сам боржник, чи його син. Проте в зобов'язаннях, що були пов'язані з особистістю боржника, кредитор мав право вимагати виконання саме боржником (наприклад, художник зобов'язався написати портрет кредитора, а доручив це зробити своєму сину). Якщо ж особистість боржника для кредитора не мала особливого значення, то зобов'язання могло бути виконано будь-якою третьою особою за дорученням боржника. При цьому в усіх випадках належить дотримуватися правила — боржник повинен бути здатним до виконання, розпоряджатися своїм майном, тобто бути дієздатним. У разі недієздатності останнього виконання зобов'язання повинен здійснити його законний представник.

3. *Місце виконання зобов'язання має важливе практичне значення* (для визначення ціни, суми боргу, розміру шкоди тощо). За умов розвинутого обороту широко застосовувалися договори, контрагенти яких знаходились у різних місцях (наприклад, продавець — в Африці, а покупець — в Римі). Якщо місцем виконання буде визначено склад покупця в Римі, то обов'язок доставити туди товар покладали на продавця, який у свою чергу встановлював ціну, здатну відшкодувати витрати на транспортування.

Місце виконання зобов'язання також зумовлює момент переходу права власності на куплений товар, несення ризику випадкової загибелі під час його транспортування. У зв'язку з цим місце виконання зобов'язання обумовлювалося в договорі, в інших випадках діяли за загальними правилами. Якщо предметом зобов'язання була нерухомість, то місцем його виконання було місце знаходження майна. Коли місце виконання визначалося альтернативне, то право вибору належало боржнику. В інших випадках місце

виконання визначалося місцем можливого закладання позову з даного зобов'язання. Таким місцем за загальним правилом вважалося місце проживання боржника або Рим за принципом: Рим — наша спільна батьківщина (Д. 50.1.33).

4. *Час виконання.* Серед вимог до виконання, мабуть, найбільше значення має строк платежу, який зумовлює усталеність цивільного обороту. В господарському житті строк як правову категорію важко переоцінити. Саме строки визначають нормальний ритм господарського життя. Тому правовому значенню строків виконання зобов'язань римські юристи приділяли належну увагу.

Строк виконання зобов'язань, як правило, встановлювався сторонами в договорі. В позадоговірних зобов'язаннях він у більшості випадків визначався законом. Важче було, коли строк платежу (виконання) не зазначався ні в договорі, ні в законі. Тоді діяло правило: «В усіх зобов'язаннях, в яких строк не передбачений, борг виникає негайно» (Д. 50.17.14), а також: «Якщо договір укладено без строку і умови, то момент виникнення зобов'язання і строк виконання збігаються» (Д. 50.16.213). При настанні строку платежу (виконання), зазначеного в договорі або визначеного іншим шляхом, боржник повинен виконати зобов'язання. В іншому випадку він порушує строк платежу, отже, опиняється в простроченні.

Для визнання боржника таким, що прострочив, вимагалися наступні умови:

- а) наявність зобов'язання, що захищається позовом;
- б) настання строку платежу (виконання);
- в) наявність вини боржника в порушенні строку;
- г) нагадування кредитором про настання строку платежу.

У більш розвиненому римському праві допускалися випадки, коли прострочення наставало незалежно від нагадування кредитора. Законодавством Юстиніана було встановлено, якщо зобов'язання містить точний строк виконання, то він ніби нагадує боржнику про необхідність платежу (виконання), тобто строк нагадує замість людини. При цьому порушення завжди вважається в простроченні.

Прострочення виконання тягло негативні для боржника наслідки:

а) кредитор мав право вимагати відшкодування всіх заподіяних простроченням збитків;

б) ризик випадкової загибелі предмета зобов'язання переходив на винну в простроченні сторону. Наприклад, раб був переданий у найм на 5 днів. За спливом зазначеного строку боржник раба не повернув, а на шостий день раб помер без вини боржника. За загальним правилом останній не повинен був би нести відповідальність за смерть раба, але оскільки він прострочив, то збитки від випадкової загибелі предмета зобов'язання (смерть раба) падають на боржника;

в) кредитор міг відмовитися від прийняття виконання, якщо воно втратило для нього інтерес.

У порушенні строку виконання зобов'язання може бути винним і кредитор (наприклад, відмовився прийняти виконання без поважної причини). В такому разі для кредитора також настають негативні наслідки. Він зобов'язаний відшкодувати заподіяні цим збитки. Після прострочення кредитора боржник відповідає тільки за навмисно заподіяні збитки, а не за просту вину (Д. 18.6.18). Ризик випадкової загибелі речі також переходить на кредитора, що прострочив.

5. *Виконання має точно відповідати змісту зобов'язання.* Воно повинно бути виконано відповідно до умов договору. Без згоди кредитора зобов'язання не може виконуватися частинами (якщо це не передбачено договором), достроково, а також не допускається заміна предмета зобов'язання. Будь-які відхилення від змісту зобов'язання допускалися лише зі згоди кредитора.

У зв'язку із зростанням ролі зобов'язань у цивільному обороті і господарському житті країни приділяється більше уваги фактам їх порушення. Будь-яке порушення умов договору чи іншого зобов'язання зумовлює певне порушення ритму господарського життя, дезорганізує цивільний оборот. Тому наслідки невиконання зобов'язань ретельно регламентувалися римським правом.

Невиконанням або неналежним виконанням зобов'язання визнавалося відступлення від умов договору, порушення однієї із наведених вище вимог до виконання. Наприклад, якщо договір не виконаний в обумовлений строк — це невиконання, якщо ж виконаний з простроченням — неналежне виконання. *Наслідки* в обох випадках наставали однакові, їх могло бути два — або відповідальність боржника, або звільнення його від такої.

Відповідальність боржника за невиконання або неналежне виконання зобов'язання наставала лише за наявності спеціальних умов — *вини і наявності збитків*. При відсутності хоча б однієї з цих двох умов відповідальність не наставала.

Вина. Відповідальність у римському праві ґрунтувалася на принципі вини: є вина — є відповідальність, немає вини — немає відповідальності. Отже, відповідальність боржника за невиконання або неналежне виконання зобов'язання наставала лише за наявності вини з його боку. Якщо зобов'язання не було виконано або виконано неналежне, проте в цьому не було вини боржника, він відповідальності не ніс.

Римські юристи розуміли вину як недотримання поведінки, що вимагається правом. Юрист Павло писав: «Якщо особа дотримувалась всього, що треба..., то вина відсутня» (Д. 9.2.30.3). Іншими словами, *вина трактувалась як протиправна поведінка*. Сучасна теорія розрізняє власне вину і протиправну поведінку.

Римське право знало **дві форми вини**:

а) *умисел*, коли боржник передбачає настання результатів своєї поведінки і бажає їх настання;

б) *необережність, необачність*, коли боржник не передбачав результатів своєї поведінки, проте мав би передбачити їх. За словами Павла: «Вина наявна

тоді, коли не було передбачено те, що могло бути передбачено уважною людиною» (Д. 9.2.31).

Необережність буває різного ступеня — груба і легка.

Груба необережність — це невияв тієї міри турботи, уваги, дбайливості, обережності, яку звичайно виявляють нормальні люди. Ульпіан писав: «Груба вина — це надзвичайна недбайливість, тобто нерозуміння того, що всі розуміють» (Д. 50.16.213.2). За своїм значенням груба вина прирівнювалася до умислу. Юрист Нерва стверджував, що «надміру груба вина є умислом» (Д. 16.3.32).

Легка необережність (вина) визначається порівнянням поведінки якого-небудь «хорошого», дбайливого, доброго господаря з поведінкою боржника. Якщо поведінка останнього поступалася дбайливості господаря, вона була винною, але легкою виною. Римські юристи розробили модель такого доброго, турботливого, дбайливого господаря, поведінка якого була еталоном для визначення вини боржника. Таку вину називали ще — виною за абстрактним критерієм, тобто мірою для порівняння слугувала якась абстракція, невизначеність.

Римське право знало ще один ступінь вини — *конкретну*, її визначали порівнянням ставлення особи до власних і до чужих справ (речей). Якщо боржник до чужих справ (речей) ставився гірше, ніж до своїх, то наявна конкретна вина. Як приклад такої вини в джерелах наводяться відносини товаришів між собою. Якщо товариш ставився до справ товариства як до власних, його поведінка була бездоганною, якщо гірше — винною (Д. 17.2.72).

У договорах, що були укладені в інтересах кредитора, з яких боржник ніякої вигоди не мав, відповідальність наставала лише за грубу вину. Наприклад, в договорі схову хранитель ніякої вигоди не мав, оскільки цей договір в римському праві був безоплатним. Отже, якщо псування або загибель речі, переданої на схов боржнику, наставали не внаслідок його умислу або грубої вини, — він відповідальності не ніс.

При рівній вигоді сторін, їхньому взаємному інтересі відповідальність боржника наставала за будь-яку вину.

Із загального правила про відповідальність за вину в римському праві були винятки. Власники заїжджих дворів, готелів і кораблів несли підвищену відповідальність за пропажу, загибель речей, переданих їм на схов. Вони відповідали без вини, тобто за випадкову загибель — *безвинна відповідальність*. Претор поклав на цих осіб підвищену відповідальність у зв'язку з грабіжництвом, розбоєм і піратськими нападами, що почастишали, бо нерідко в них співучасниками, організаторами або навідниками виступали зазначені особи.

Майнова шкода (збитки) — це обчислене в грошовій сумі будь-яке зменшення наявного майна та інше ущемлення майнового інтересу однієї особи, заподіяне протиправними діями іншої особи.

Поняття шкоди в римському праві складалося з двох елементів:

а) позитивна втрата;

б) втрачена вигода. Ульпіан вчив враховувати не тільки позитивну втрату, а й втрачену вигоду (Д. 13.4.2.8).

Позитивна втрата — будь-яке зменшення наявного майна. *Втрачена вигода* — неодержання передбачуваного прибутку, наприклад, вбитий раб-співак, раб-художник. Зменшення майна рабовласника на вартість одного раба — позитивна втрата, однак раб приносив власнику певну вигоду своїм талантом, якого рабовласник позбавився — це втрачена вигода.

Розмір шкоди визначався в грошах з урахуванням конкретних обставин, часу і ринкової кон'юнктури. Боржник ніс відповідальність в обсязі заподіяної шкоди.

У приватному праві на визначення обсягу відповідальності боржника не впливає ступінь його вини. Вона має значення лише для встановлення відповідальності боржника або звільнення його від такої. Наявність легкої вини дає підставу притягти до відповідальності позичальника за договором позики, але звільняє від відповідальності хранителя. Обсяг встановленої відповідальності боржника не залежить від ступеня вини. Він однаково відповідає за умисел, грубу і легку вину.

Теорія відповідальності за невиконання або неналежне виконання зобов'язання та інше протиправне заподіяння шкоди чужому майну, розроблена римськими юристами, виявилась настільки життєздатною, що збереглася в своїй основі і в сучасному праві.

Підстави звільнення боржника від відповідальності. Римське приватне право знало *дві підстави звільнення боржника від відповідальності* за невиконання або неналежне виконання зобов'язання: *випадок і нездоланна сила*.

Випадок — це спеціальний правовий термін для позначення загибелі речі або іншої неможливості виконати зобов'язання без вини боржника. Іншими словами, це збіг обставин, за яких немає вини боржника, проте виконати зобов'язання стало неможливим.

За загальним правилом, за випадок боржник відповідальності не несе (за винятком капітанів кораблів, господарів заїжджих дворів і готелів). Джерела стверджують: за випадок ніхто не відповідає.

Нездоланна (непереборна) сила — дії стихійних сил природи, які неможливо ні передбачити, ні усунути. Загибель речі або інша неможливість виконання зобов'язання, що настала внаслідок дії нездоланної сили, звільняє боржника від відповідальності.

Забезпечення зобов'язань. Кредитор завжди зацікавлений в тому, щоб зобов'язання було виконане реально і в установлений строк. У разі його невиконання боржником кредитор має право звернути стягнення на його майно. Проте кредитор воліє бути впевненим як у реальному і своєчасному виконанні самого зобов'язання, так і в реальній можливості відшкодувати збитки, заподіяні його невиконанням. Нарешті, зовсім непогано мати правові засоби, які змушували б боржника до добровільного і своєчасного виконання зобов'язання настанням негативних для нього наслідків.

Римляни розробили досить широку систему правових засобів забезпечення зобов'язань, основними з яких є: завдаток, неустойка, поручительство і застава.

Завдаток — грошова сума або інша цінна річ, яку одна сторона — боржник (найчастіше покупець) вручає другій стороні — кредитору (продавцю) в момент укладення договору.

Штраф або неустойка — визначена в договорі грошова сума, яку боржник зобов'язаний виплатити кредитору в разі невиконання або неналежного виконання зобов'язання. Вона укладалась у формі стипуляції і мала характер акцесорного (додаткового) договору. Тому, якщо основний договір з будь-яких причин виявлявся недійсним, визнавалася недійсною і неустойка.

У разі невиконання зобов'язання кредитор мав право вимагати або його виконання, або виплати неустойки. Вимога виконання зобов'язання і виплати неустойки допускалася лише у вигляді винятку (так звана кумулятивна неустойка).

Поручительство (порука) — ефективна форма забезпечення зобов'язання шляхом залучення додаткового боржника. Здійснювалася у формі стипуляції.

Застава — право на чужу річ.

ВИСНОВКИ ДО ТРЕТЬОГО ПИТАННЯ

Виконання зобов'язання полягає в здійсненні зобов'язаною особою (боржником) дій, що становлять його зміст (передача речі, надання її в тимчасове користування, виконання якоїсь роботи). Крім того, виконання зобов'язання повинно бути належним, тобто відповідати таким принципам: 1) зобов'язання повинно бути виконано в інтересах кредитора; 2) зобов'язання виконує боржник; 3) зобов'язання виконується в належному місці; 4) своєчасно; 5) виконання має точно відповідати змісту зобов'язання.

Невиконанням або неналежним виконанням зобов'язання визнавалося відступлення від умов договору, порушення однієї із наведених вище вимог до виконання. Відповідальність боржника за невиконання або неналежне виконання зобов'язання наставала лише за наявності спеціальних умов — вини і наявності збитків. При відсутності хоча б однієї з цих двох умов відповідальність не наставала. Підстави звільнення боржника від відповідальності. Римське приватне право знало дві підстави звільнення боржника від відповідальності за невиконання або неналежне виконання зобов'язання: випадок і нездоланна сила.

Римляни розробили досить широку систему правових засобів забезпечення зобов'язань, основними з яких є: завдаток, неустойка, поручительство і застава.

IV. ПРИПИНЕННЯ ЗОБОВ'ЯЗАННЯ

Припинення зобов'язань могло статися різними способами, але найпоширенішим і по суті нормальним способом припинення зобов'язань було

їхнє виконання. Воно полягало в здійсненні боржником тих дій, які були передбачені зобов'язанням або, іншими словами, в задоволенні вимог кредитора.

Отже, **зобов'язання припинялося:**

- а) виконанням,
- б) заміною виконання,
- в) прощенням боргу,
- г) новацією,
- д) заліком,
- ж) злиттям.

Окремі зобов'язання могли припинятися смертю однієї із сторін.

Заміна виконання. В житті часто трапляється ситуація, коли боржник не може виконати зобов'язання в натурі, наприклад, повернути позичені гроші. Але в нього є інше майно і він може замість грошей виконати зобов'язання наданням кредитору певної рівноцінної речі. Це й буде заміна виконання, але вона може мати місце лише зі згоди кредитора.

Гай з цього приводу писав: «Зобов'язання погашається переважно платежем заборгованого (боргу); ось чому питають, якщо хтось зі згоди кредитора заплатить борг не тим, чим було визначено першим договором, то чи припиняється зобов'язання саме собою, як вважають наші вчителі, чи боржник по праву залишається зобов'язаним, але може захищатися проти кредитора запереченням злого умислу, як це прийнято вчителями протилежної школи» (Гай, 3.168).

Вище зазначалося, що *заміна виконання може мати місце лише зі згоди кредитора*. Проте цивільний оборот зумовив необхідність допустити заміну виконання в окремих випадках і проти волі кредитора. Так, складне і запутане законодавство про земельне кредитування спричинило значне розорення землеволодільців. Вони часто не мали можливості погасити взяті ними кредити грошима, яких катастрофічне не вистачало. Тому Юстиніан змушений був прийняти закон, в силу якого кредитор зобов'язаний був прийняти в оплату боргу нерухоме майно, насамперед, земельні наділи. З цього зробили висновок: хто одержує в оплату річ замість грошей, той прирівнюється до покупця.

Прощення боргу. Припинення зобов'язання могло статися також відмовою кредитора від своїх вимог.

Римське право знало *дві форми прощення боргу:*

- а) сторони домовлялися про непред'явлення вимог;
- б) укладали мирову угоду.

В першому випадку *укладався пакт про непред'явлення вимог*. Пакт, як відомо, не користувався позовним захистом, але давав можливість у судовому процесі висунути проти позивача ексцепцію про домовленість не заявляти претензій один до одного.

Мирова угода — це угода про взаємні уступки, до яких вдавалися, коли сторони мали труднощі в доведенні своїх вимог. Ульпіан стверджував: «Хто

укладає мирову угоду, той вступає в угоду про сумнівну справу і про незакінчений спір, що знаходиться у невизначеному стані» (Д. 2.15.1).

Така невизначеність у спорі могла спричинити його затягування, що в умовах цивільного обороту було невигідно для обох сторін. Мирова угода в такому разі могла хоча б частково задовольнити вимоги кредитора.

Класичні юристи визнали мирову угоду окремим джерелом виникнення зобов'язань.

Зобов'язання могло припинитися також **поєднанням в одній особі кредитора і боржника**. Найчастіше таке поєднання мало місце при спадкуванні, коли спадкоємець-боржник приймав спадщину кредитора. Іншим прикладом може бути, коли чужий раб або чужий підвладний син заподіяв комусь певну шкоду. В такому разі наставала відповідальність господаря раба або батька підвладного за так званим *ноксальним позовом*. Припустимо, що підвладний син потрапив під батьківську владу потерпілого або раб, що вчинив шкоду, був придбаний потерпілим. Зрозуміло, що відповідальність у цьому разі не настає, оскільки потерпілий, з одного боку, і особа, яка мала відповідати за ноксальним позовом за раба чи підвладного, з другого, збіглися в одній особі.

Зобов'язання припинялося ще за однією підставою — **конкуренцією підстав**. Якщо кредитор за зобов'язанням мав право вимагати від боржника передачі йому певної речі, а одержував її на іншій підставі, то зобов'язання припинялося в силу права, оскільки виконання стає неможливим. Проте, якщо кредитор одержав цю річ за плату, то за ним залишається право вимагати від боржника відповідної компенсації. При конкуренції платного і безоплатного способів набуття речі зобов'язання не припинялося. Джерела щодо цього залишили нам цікаві міркування. Так, «якщо мені було відмовлено за заповітом те, що народиться від рабині Памфіли, і я куплю Памфілу, і вона народить в мене, то була дана дуже розумна відповідь, що дитина не вважається набутою мною за сплатною підставою і тому мені належить за заповітом витребувати те, що я заплатив» (Д. 31.73).

Зобов'язання припинялося **внесенням його предмета на зберігання іншій особі**. Трапляються випадки, коли зобов'язання не може бути виконане з вини самого кредитора. Він з тих чи інших причин відмовлявся прийняти виконання через відсутність в місці виконання, або з інших причин. У такому разі відповідно до закону боржник міг свій платіж у грошовій сумі в присутності свідків покласти в конверт і передати для вручення кредитору (депонувати) в скарбницю. Наростання процентів у цьому разі припиняється, а зобов'язання вважається виконаним. Депонувати можна було і в касу храму.

Новація — це договір, який відміняв дію раніше укладеного договору і породжував нове зобов'язання.

Новація погашала дію раніше існуючого зобов'язання за умови, що:

а) укладалася саме з цією метою — погасити попереднє зобов'язання;

б) в зобов'язанні є новий елемент порівняно з попереднім. Цей новий елемент міг виразитися в зміні підстав (наприклад, борг із позики

перетворювався на борг із купівлі-продажу), змісту (замість передавання речі в найм вона вважалася переданою в позику) тощо.

Якщо ж змінювалися сторони в зобов'язанні, то це вже була уступка вимоги або переведення боргу.

Залік. У господарському житті інколи складалося так, що між одними і тими ж суб'єктами виникало кілька зобов'язань і при цьому деякі з них були зустрічними. Наприклад, Тицій продав Люцію земельну ділянку за 2 тис. динарій з відстрочкою платежу на рік. Протягом цього року у Тиція виникла гостра потреба в грошах. Вимагати від Люція сплати боргу він не міг, оскільки строк платежу ще не настав. Тицій попросив у Люція 1 тис. динарій в борг на півроку. Договір було укладено. Отже, між суб'єктами виникло два зобов'язання, обидва грошові, обидва «спілі» — строк платежу наставав за обома зобов'язаннями приблизно одночасно.

Обидва вони зустрічні, бо права вимоги, що впливають з них, взаємні — кредитор за першим зобов'язанням має право вимоги до боржника, а за другим боржник має право вимоги до кредитора.

При остаточному розрахунку за такими зобов'язаннями застосовувався взаємний залік. Люцій заборгував Тицію 2 тис. динарій, але в свою чергу Тицій заборгував Люцію 1 тис. динарій. Тому немає потреби провадити повні розрахунки за обома зобов'язаннями, можна скористатися заліком. Люцій сплачував Тицію тільки 1 тис. динарій, оскільки мав право вимагати сплати ще 2 тис., але з урахуванням і свого боргу. Таким чином, обидва зобов'язання погашалися одночасно і припинялися невиконанням.

Для застосування заліку необхідно дотримуватися встановлених *правил*: а) вимоги зустрічні; б) дійсні; в) однорідні (гроші на гроші, зерно на зерно тощо); г) «спілі», тобто за обома зобов'язаннями настав строк платежу; д) безспірні.

За загальним правилом смерть однієї із сторін не припиняє зобов'язання, оскільки на спадкоємців переходять як права, так і борги. Проте у випадках, де особистість боржника має особливе значення (наприклад, аліментні зобов'язання), *смерть аліментозобов'язаної особи (аліментоправомочної) припиняє зобов'язання*. Крім того, слід зауважити, що борги, які впливали з деліктів, також не переходили в спадщину. Проте, якщо внаслідок делікту спадкоємці збагатилися, збагачення підлягало вилученню, до складу спадщини воно не повинно було входити. Хоча за сам делікт спадкоємці відповідальності не несли (Д. 3.6.5).

Зобов'язання також припинялося, крім виконання, **якщо наставала випадкова неможливість виконання**. Вона могла бути фізичною і юридичною. *Фізична* наставала в тих випадках, коли предмет зобов'язання випадково гинув, а *юридична* — коли предмет зобов'язання вилучався з обігу. Наприклад, укладено договір про продаж раба, але після його укладення раба викупили на волю. Наставала юридична неможливість виконання, оскільки проданий раб став вільним, а вільна людина не може бути предметом обігу.

ВИСНОВКИ ДО ЧЕТВЕРТОГО ПИТАННЯ

Припинення зобов'язань могло статися різними способами, але найпоширенішим і по суті нормальним способом припинення зобов'язань було їхнє виконання. Воно полягало в здійсненні боржником тих дій, які були передбачені зобов'язанням або, іншими словами, в задоволенні вимог кредитора. Крім виконання, зобов'язання припинялося заміною виконання, прощенням боргу, новацією, заліком, злиттям. Окремі зобов'язання могли припинятися смертю однієї із сторін.

V. ПОНЯТТЯ ТА УМОВИ ДІЙСНОСТІ ДОГОВОРІВ

***Договір** — двостороння угода, в якій виражена воля двох сторін, спрямована на досягнення певного правового результату — виникнення, зміни або припинення прав і обов'язків.* Проте, якщо в договорі виражена воля двох сторін, то вона може бути тільки проявом взаємної згоди. Отже, договір є угодою двох або кількох осіб про здійснення якої-небудь правової дії або про утримання від її здійснення.

Більшість договорів — двосторонні угоди, в яких сторони — контрагенти. Можуть бути також тристоронні та багатосторонні договори, але в римському праві вони зустрічалися рідко.

***Предмет договору** — яка-небудь дія, бездіяльність або відмова від здійснення дії.* Наприклад, сусіди домовилися, що один з них не буде перед вікнами будинку другого зводити будівлю, аби не закривати світло в його вікнах.

Римська договірна система, будучи досить розгалуженою і багатоланковою, охоплювала всі господарські відносини. Вона розрізняла ***два види угод*** — *контракти* і *пакти*, які істотно різнилися між собою.

Контракти як угода формально визнавалися приватним правом і забезпечувалися позовним захистом. Система контрактів була замкнутою, до неї не допускалися будь-які інші угоди, не визнані приватним правом. Інші угоди (за межами кола контрактів) спочатку взагалі не мали юридичного значення. Але під тиском обігу, що швидко розвивався, торгівлі класичне і післякласичне право все ж допускає деякі відступи.

***Пакти** — неформальні угоди, тобто саме ті, які породжували ділове життя за межами кола контрактів.* Вони не користувалися позовним захистом, не мали юридичного значення, покладаючись лише на совість контрагентів, на їхні моральні засади, але не на право. Невиконання пакту не тягло юридичної відповідальності. Проте з розвитком ремесел, торгівлі, сільського господарства цивільний оборот не міг вже задовольнятися замкнутим колом контрактів. Нові відносини вимагали нових договірних форм. Римляни змушені були визнати за деякими пактами силу контрактів, надавши їм позовного захисту.

Контракти, в свою чергу, поділялись на види. Критерієм поділу були підстави виникнення зобов'язань, що впливали з контрактів.

Ще в II ст. Гай розрізняв *чотири види зобов'язань, що впливали з контрактів* шляхом:

- а) *передачі речі;*
- б) *проголошення певних слів;*
- в) *написання певних слів;*
- г) *досягнення угоди.*

Зазначене є *підставами виникнення зобов'язань з контрактів*. Вони слугують критерієм розмежування окремих *видів контрактів*:

*реальні,
вербальні,
літеральні,
консенсуальні.*

Відмінність між реальними і консенсуальними контрактами полягала в тому, що реальні виникають з моменту фактичної передачі речі. Жодна усна угода цього зобов'язання не породжувала і юридичного значення не мала. Консенсуальні контракти, навпаки, виникали саме з моменту досягнення згоди (усної чи письмової), хоча річ може бути передана пізніше угоди (якщо договір спрямований на передачу такої речі). Практичне значення цієї відмінності полягає в тому, що в консенсуальному договорі боржник несе відповідальність за невиконання, якщо було досягнуто згоди. В реальному — згода без фактичної передачі речі зобов'язання не породжує, отже, його невиконання не тягне відповідальності.

Кожній з названих груп відповідав строго визначений перелік договорів, тобто кожен договір «знав» своє місце і не міг переходити з однієї групи в іншу. Наприклад, договір позики належав до групи реальних (він і зараз належить до цієї групи). Відповідно чотири групи договорів містили вичерпний перелік контрактів. Між тим, життя вимагало визнання юридичної чинності і за іншими договорами.

Згодом виникає ще один вид договорів — *квазіконтракти*. Життя та цивільний оборот зумовлювали появу зобов'язань не тільки з договорів та правопорушень (деліктів). Часто зобов'язання виникали з інших юридичних фактів, які римські юристи певним чином не систематизували. Проте останні з'являлися все частіше і їх треба було систематизувати. Той же Гай усі юридичні факти, які породжували зобов'язання (*крім договорів і деліктів*), об'єднав в одну групу: *зобов'язання, що виникають з різних видів підстав*. Він підкреслював, що вони виникають з *договорів, квазідоговорів, деліктів і квазіделіктів*. Ця чотиричленна класифікація була сприйнята Інституціями Юстиніана (Д 3.13.2).

Проте варто підкреслити, що словосполучення «ніби з договорів» (квазіконтрактів) ще не визначало сутності такої підстави виникнення зобов'язання. Це швидше не визначення, а порівняння. Ним лише підкреслювали, що трапляються випадки, коли зобов'язання виникають не тільки з договорів і деліктів, а й з інших підстав. Договору немає, а зобов'язання виникає, дуже близьке до договірному. Наприклад, одна особа за власною

ініціативою турбується, піклується про чуже майно, худобу, рабів тощо, їх господар терміново виїхав, залишивши майно без догляду, а худоба, раби потребують не просто догляду, а й годівлі. От сусід і виявив таке піклування. При цьому він витратив свою їжу і корми. З цього факту виникає зобов'язання, з якого випливає право особи, що проявила піклування до худоби, рабів, вимагати відшкодування понесених витрат. Така вимога правомірна, і володілець худоби, рабів зобов'язаний її виконати, хоча в даному разі ніякого договору між ними не було. Зобов'язання виникло з факту вчинення певної дії. Безперечно, воно буде мати чинність за наявності інших необхідних умов, про які йтиметься нижче, що не ввійшли до цього переліку контрактів.

За цим же критерієм розрізнялися і договори: **правочини суворого права і правочини доброї совісті**. Перші були властиві докласичному праву, другі — класичному. Насамперед при тлумаченні законів спостерігається тенденція до все більшого проникнення у зміст, надаючи йому перевагу перед буквою. Потім цей принцип переходить і на договори. Важливішим визнається не те, що сказано, а те, що зроблено, до чого сторони прагнули насправді.

Нарешті, розрізняли **одно- і двосторонні договори**, як і зобов'язання, що виникали з них. Договори, в яких одна сторона має тільки право, а інша несе тільки обов'язки, називалися **односторонніми** (наприклад, договір позики). Договори, в яких кожна із сторін мала права і несли обов'язки, називалися **двосторонніми**. Права і обов'язки розподілялися між сторонами не завжди рівномірно. Інколи одна сторона одержувала за договором більше прав і менше обов'язків, а друга, навпаки, менше прав і більше обов'язків.

Можуть бути договори, в яких права і обов'язки розподілялися між сторонами рівномірно, тобто права і обов'язки однієї сторони відповідали обов'язкам і правам другої. Вони називалися **синалагматичними** (наприклад, договір купівлі-продажу).

Розрізнялися договори **платні** (коли майнову вигоду мають обидві сторони, наприклад, при купівлі-продажу) і **безоплатні** (коли вигоду має тільки одна сторона, наприклад, безпроцентна позика, позичка).

Римське право знало також ряд інших договорів: **абстрактні і казуальні, формальні і неформальні** тощо.

Як вже зазначалося, для римської договірної системи характерний вичерпний перелік контрактів. Незважаючи на різне господарське призначення і правову специфіку контрактів, їх об'єднувала наявність позовного захисту. *Кожний контракт захищався спеціальним позовом зі своєю назвою*. Характер позову визначався змістом договору.

Не кожна угода була договором. Юридичної чинності вона набувала тільки за умови дотримання встановлених **обов'язкових вимог**: *законність договору, вільне волевиявлення сторін, форма договору, предмет договору і можливість до виконання*. При недотриманні хоча б однієї з цих вимог договір міг бути визнаний недійсним.

Законність договору. Зміст договору, що укладався, мав відповідати вимогам чинного законодавства, не суперечити його приписам. *Вимога*

законності договору розумілась широко: він не повинен суперечити нормам права, добрим звичаям, а також законам природи. Головна увага зверталась на зміст, але законність повинна дотримуватися і до всіх інших елементів договору. Дія, що є його предметом, має бути законною. Наприклад, договір купівлі-продажу предметів культу, майна храмів або інших вилучених з обороту речей визнавався незаконним. Таким же буде і договір, укладений особою неправоздатною або недієздатною, а також при недотриманні відповідної форми або такий, що суперечить нормам моралі, добрим традиціям і звичаям. Так, якщо до договору доручення включалась умова про оплату за послуги, то це суперечило добрим звичаям, оскільки брати гроші за виконання послуг не годилося. Незаконними визнавалися й договори, які обмежували правоздатність особи (наприклад, зобов'язання не брати шлюб).

Воля сторін і способи її виявлення. Воля сторін виражається в їхній згоді взяти на себе певні обов'язки за договором. Отже, вона має бути взаємною, двосторонньою і спрямованою на досягнення певної мети. Проте для виникнення договору однієї внутрішньої волі недостатньо. Вона недоступна для інших, а для укладення договору необхідно саме її зовнішній вияв, при тому в такій формі (або способом), яка доступна для сприйняття і розуміння іншими особами. Без фіксації волі оточуючими особами неможливе виявлення зустрічної волі. Іншими словами, якщо продавець бажає продати якусь річ, він повинен виразити свою волю в такий спосіб, щоб вона була сприйнята правильно іншими.

Таким чином, воля укласти договір повинна бути виражена зовні в певній об'єктивній формі — **волевиявленням**. Форми його можуть бути найрізноманітнішими, але достатньо чіткими, зрозумілими, здатними для сприйняття іншими. Воля може проявлятися усно, письмово, певною поведінкою, жестом, мімікою, а в деяких випадках, навіть, мовчанням або засобами так званих *конклюдентних дій*. Наприклад, покупець, зайшовши до тютюнової лавки, кладе гроші на прилавок. Це значить: він бажає купити тютюн, тобто укласти договір.

Спосіб прояву волі має важливе значення для її правильного тлумачення. Будучи невдало виявленою, вона може призвести до неправильного її витлумачення, помилок та інших негативних наслідків. Тому для деяких договорів закон приписує *чітко визначений спосіб виявлення волі* (манципація, стипуляція та ін.).

Ідеальним був договір, в якому збігалася воля і спосіб її виявлення. Тут ніяких колізій не виникало. Значно важче було у випадках, коли внутрішня воля особи не збігалася з її зовнішнім проявом. Розбіжності між справжньою волею і формою її прояву могли стати непомітними для другої сторони — контрагента.

Інколи складаються ситуації, коли воля сторони в договорі виявлена настільки чітко і зрозуміло, що ніякого сумніву не викликає і немає потреби у з'ясуванні і тлумаченні того, чого саме хотіла дана сторона в договорі. І все ж ця сторона заявляє, що вона дійсно висловила свою волю таким чином, але зробила це внаслідок факторів, які зовсім перекурили її волю: в результаті

обману, погрози, насильства, помилки тощо. Отже, зазначені фактори досить істотно впливали на вираження волі в договорі. Римські юристи ретельно вивчили їхній вплив на волевиявлення сторін у договорі.

У цивільному обороті нерідко має місце *обман* як засіб виграшу в жорсткій конкурентній боротьбі або просто, щоб пожитися за рахунок свого партнера.

Неправильна уява однієї сторони в договорі про виявлену зовні волю іншої сторони, яка спонукала останню на певне волевиявлення, яке не відповідало справжній волі, називалася *помилкою*. Питання про юридичні наслідки вирішувалися в залежності від вини особи, що неправильно виявила свою волю. При наявності такої вини особа вважалася пов'язаною зазначеним зобов'язанням, а при відсутності юридичних наслідків помилки зобов'язання не виникало.

Розрізнялися *помилки істотні і неістотні*. До *істотних* належали помилки а) в характері правочину, б) в предметі, в) в особі.

Помилка в характері правочину може полягати в тому, що одна із сторін неправильно оцінює предмет договору. Наприклад, особа передає річ на тимчасове зберігання, а друга — вважає, що річ їй надали для тимчасового користування. При обмані і насильстві одна сторона ставала жертвою дій другої. Але бували випадки, коли одна із сторін одержувала неправильну уяву про предмет договору не під впливом обману, насильства чи погрози, а внаслідок помилки, тобто, коли інша сторона діяла сумлінно і добросовісно. Якщо сторона в договорі одержала неправильну уяву про предмет договору внаслідок помилки, останній не виникав, оскільки між сторонами не виникало збігу волевиявлень.

Помилка в предметі договору — помилка контрагента в договорі про предмет договору (наприклад, продається один земельний наділ, а покупець думав про інший, ваза купувалася як золота, а виявилася бронзовою). В такому разі дійсність договору залежала від того, наскільки властивість предмета вплинула на його істотність.

Отже, якщо сторони в договорі припустилися помилки в предметі, то їхня угода юридичних наслідків не породжувала. Проте, якщо розбіжність сталася щодо назви речі, а щодо суті сумніву немає, то така угода визнається договором.

Помилка в особі вважалася істотною і договір визнавався недійсним, якщо особа контрагента мала істотне значення для іншої сторони. Наприклад, певна особа думала укласти договір з відомим художником, а художник виявився не тим, за якого його прийняв контрагент. Оскільки в такому разі була наявна розбіжність щодо оцінки один одного, то і не було спільної згоди обох сторін. Отже, не виникало й договору. Проте, якщо одна із сторін надавала іншій для виконання договору певну суму грошей, то, зрозуміло, з цього факту виникало зобов'язання, хоча воно й виникло не з договору.

Якщо особа виявила волю *під впливом обману*, то їй надавався позов для визнання договору недійсним і стягнення заподіяних збитків, що настали в його

результаті. Позов мав відверто становий характер. Справа в тому, що присудження за ним тягло за собою безчестя для відповідача. Тому даний позов не застосовувався проти знатних осіб, батьків, патронів, інших осіб і замінювався іншим.

Волевиявлення однієї сторони може здійснитися *під примусом* іншої. Примус може полягати у фізичному насильстві або в психічному впливові — погрозі. Воля вважалася ущербленою, якщо погроза була протиправною, реальною і «викликала страх перед великим злом» (Д. 4.2.5). Тому не мала значення погроза, наприклад, застосувати санкції до несправного боржника.

Приблизно такі ж правові наслідки, які наставали при обмані, мали місце і *при застосуванні фізичного насильства щодо волевиявлення*. Насильство — буквально означає страх, грубе фізичне насильство, сила. Очевидно, в Римі часто застосовувалися такі прийоми як вимагати що-небудь силою і залякуванням. Ульпіан так тлумачив: «Але під силою ми розуміємо грубу силу і таку, яка здійснюється проти добрих звичаїв, але не таку, яку магістрат здійснює внаслідок своєї влади, тобто таку, що дозволяється правом і здійснюється на підставі права, пов'язана з посадою, яку виконує магістрат. Проте Помпоній пише, що едикт застосовується до протиправних дій (магістрату римського народу або претора провінції), якщо магістрат змусив кого-небудь дати гроші під впливом страху, що навіювався думкою про вчинення смерті або катування» (Д. 4.2.3.1).

Близькою до фізичного насильства за своїм значенням і наслідками була *погроза*, тобто психічний вплив шляхом залякування застосувати насильство, що також позначалося терміном. Дії, які вчинялися під страхом, оцінювалися римськими юристами неоднозначно. Одні вважали їх дійсними. Цельс так писав з цього приводу: «Якщо (син) внаслідок примусу батька взяв дружину, яку він не взяв би за своєю волею, то він все ж взяв шлюб, який не вкладається між небажаючими; справа розглядається так, що він згодився на це (взяти шлюб)» (Д. 23.2.22).

Отже, правочини, вчинені під впливом загрози, самі по собі не стають недійсними. Проте згодом претор заради справедливості повинен був дати потерпілому повернення до первісного становища і тим надати можливість утриматися від вчинення дії під загрозою. Отже, претор мав можливість захистити особу, що вчинила певні дії під загрозою чи насильством, шляхом повернення в первісне становище. Крім цього, сторона, яка уклала договір під впливом насильства чи погрози, мала право протягом року вимагати чотирикратного відшкодування, якщо відповідач добровільно не здійснить реституцію. Після закінчення року позов надавався лише на однократний розмір. З часом насильство почали тлумачити витонченіше, не тільки як грубе фізичне. Римське право визнавало правочин, зроблений під впливом погрози, дійсним. Той, хто застосовував примус, присуджувався до відшкодування завданих збитків. При відмові добровільно виконати вирок він присуджувався до чотирикратного розміру заподіяної шкоди.

Наступною *умовою дійсності договорів* була *правоздатність і дієздатність сторін*. Саме по собі волевиявлення (вільне, усвідомлене, не ущемлене) договору ще не породжувало. Необхідна була здатність до волевиявлення, а її, як відомо, мали не всі. Крім рабів, правоздатності були позбавлені підвладні, які нездатні укласти договори від свого імені. Істотно обмежувалися в цій здатності особи, що не мали статусу римського громадянина. Для вільного волевиявлення вимагалась також і дієздатність, якої не мали малолітні і неповнолітні, душевнохворі та інші категорії вільного населення. Вільне волевиявлення можливе тільки при наявності право- і дієздатності як фізичних, так і юридичних осіб.

Для певної категорії договорів істотне значення мала *форма волевиявлення*, тобто укладення їх у формі, якої вимагав закон, її недотримання призводило до недійсності договору. Це — *манципація, стипуляція, деякі письмові договори*.

Необхідною умовою дійсності договору є *чітка визначеність його предмета*. Римське право розрізняло *зобов'язання визначені і невизначені*. У *визначених* предмет визначався зрозуміло і чітко, не викликаючи сумнівів, у *невизначених* — предмет окреслювався загальними ознаками (наприклад, продаються речі зі спадкового майна Клавдія або продається річ, ціну якої встановив спеціаліст). Залежно від виду речей, які могли бути предметом договору, розрізнялися родові зобов'язання і зобов'язання, предмет яких визначався індивідуально. Якщо предмет зобов'язання визначений родовими ознаками, тобто предметом договору була родова річ, — це *родове зобов'язання*, якщо ж індивідуально визначена річ, то й зобов'язання *індивідуально визначене*. Практичне значення такого поділу полягає в тому, що в разі загибелі родової речі без вини боржника він не звільнявся від обов'язку виконати зобов'язання. Даний принцип висловлювався афоризмом: речі, визначені родовими ознаками, не гинуть. Випадкова загибель індивідуально визначеної речі припиняла зобов'язання. Родове зобов'язання — різновид невизначених зобов'язань, оскільки його предмет визначався родовими ознаками.

Однією з умов *дійсності договорів* була і *реальна можливість виконання дій, що складають його предмет*. Договір вважався дійсним, якщо його можна було виконати: немає зобов'язання, якщо його предмет неможливий.

Неможливість дії може бути фізичною, юридичною і моральною. Прикладом фізичної неможливості може бути договір про політ на Місяць в умовах Стародавнього Риму. Якщо предметом договору купівлі-продажу ставала річ, вилучена з обороту, — це юридична неможливість виконання договору. Останній вважався неможливим до виконання, якщо він суперечив загальноприйнятим правилам (наприклад, зобов'язання виконати роль свахи).

Крім зазначених елементів, *зміст договору включав у себе й інші умови*. Вони поділялись на три види: *істотні (необхідні), звичайні і випадкові*.

Істотними визнавалися такі, без яких договір взагалі не виникав

(наприклад, в договорі купівлі-продажу). Кожний договір мав свої специфічні необхідні елементи, які об'єднувалися однією властивістю — без них договір не міг існувати.

Разом з тим, у договір могли входити і елементи, без яких він не втрачав юридичного значення. Наприклад, у той же договір купівлі-продажу включався пункт, який встановлював обов'язок продавця доставити товар у домівку покупця. Це не було, безумовно, обов'язковим такі складові змісту договору називалися *звичайними*. Крім них, за бажанням сторін у договір могли входити елементи, які не були для даного договору необхідними і звичайними їх називали *випадковими* (умови, строки).

Умова як фактор дійсності договору відрізняється від умови як випадкового елементу в договорі. В даному разі вона розглядається в останньому значенні. Як випадковий елемент умова включається в договір тільки за бажанням сторін і є *застереженням у договорі, що ставить його чинність у залежність від настання певної обумовленої в ньому події*. При укладенні невідомо, настане ця подія чи ні, якщо настане, то договір набуває чинності або припиняє її. Якщо настання чинності договору обумовлено настанням цієї події, то така умова називається *відкладальною*, або *супензивною*. Наприклад, настання чинності договору купівлі-продажу будинку поставлено в залежність від переїзду продавця на проживання в інше місто. Він переїде в інше місто, договір набуває чинності, не переїде — договору немає.

Якщо ж чинність договору продовжується до настання обумовленої події, то така умова називається *відмінальною*, або *резолютивною*. При відмінальній умові договір набуває чинності відразу після його укладення і припиняє з настанням даної умови, а при відкладальній умові — набуває чинності тільки при настанні даної умови. Прикладом відкладальної умови може бути здавання в найм будинку до одруження сина.

Строки. Чинність договору може бути поставлено в залежність від настання певного строку. В цьому і умови, і строки подібні між собою. Відмінність полягає в тому, що умова може настати або не настати, а строк завжди настане, хоча може бути невідомим. Якщо настання строку зазначено точно — це *певний* строк (наприклад, договір укладено на два місяці), а якщо ні (наприклад, договір купівлі-продажу набере чинності зі смертю спадкодавця) — *невизначений* строк. Строки (як і умови) поділяються на *відкладальні* і *відмінальні*. Договори, не обтяжені умовами і строками, називалися *чистими*. Умова не повинна суперечити закону, добрим звичаям і бути можливою до виконання.

ВИСНОВКИ ДО П'ЯТОГО ПИТАННЯ

Договір є правомірним правочином. Договір — двостороння угода, в якій виражена воля двох сторін, спрямована на досягнення певного правового результату — виникнення, зміни або припинення прав і обов'язків.

Існують різні види договорів: контракти та пакти; реальні, вербальні, літеральні, консенсуальні, односторонні, синалагматичними, платні, безоплатні, абстрактні і казуальні, формальні і неформальні тощо.

Необхідно ще раз нагадати, що не кожна угода була договором. Юридичної чинності вона набувала тільки за умови дотримання встановлених обов'язкових вимог: законність договору, вільне волевиявлення сторін, форма договору, предмет договору і можливість до виконання. При недотриманні хоча б однієї з цих вимог договір міг бути визнаний недійсним.

ВИСНОВКИ З ТЕМИ

Необхідно зазначити, що вчення про зобов'язання виникло тому, що була суспільна потреба узаконити динаміку цивільних правовідносин з метою зобов'язати боржника виконати зобов'язання.

Зобов'язання оформлюють економічний обмін у правову форму і являють собою типові відносні правовідносини, що характеризуються чітким суб'єктним складом.

Основною та найпоширеною підставою виникнення зобов'язання був договір. Правові положення щодо договору як підстави виникнення, зміни та припинення цивільних правовідносин, що були розроблені римськими юристами, використовуються й в сучасному цивільному праві. Однією з умов дійсності договорів була і **реальна можливість виконання дій, що складають його предмет**. Договір вважався дійсним, якщо його можна було виконати: немає зобов'язання, якщо його предмет неможливий.

Неможливість дії може бути фізичною, юридичною і моральною. Прикладом фізичної неможливості може бути договір про політ на Місяць в умовах Стародавнього Риму. Якщо предметом договору купівлі-продажу ставала річ, вилучена з обороту, — це юридична неможливість виконання договору. Останній вважався неможливим до виконання, якщо він суперечив загальноприйнятим правилам (наприклад, зобов'язання виконати роль свахи).

Крім зазначених елементів, *зміст договору включав у себе й інші умови*. Вони поділялись на три види: *істотні (необхідні), звичайні і випадкові*.

Істотними визнавалися такі, без яких договір взагалі не виникав (наприклад, в договорі купівлі-продажу). Кожний договір мав свої специфічні необхідні елементи, які об'єднувалися однією властивістю — без них договір не міг існувати.

Разом з тим, у договір могли входити і елементи, без яких він не втрачав юридичного значення. Наприклад, у той же договір купівлі-продажу включався пункт, який встановлював обов'язок продавця доставити товар у домівку покупця. Це не було, безумовно, обов'язковим такі складові змісту договору називалися *звичайними*. Крім них, за бажанням сторін у договір могли входити

елементи, які не були для даного договору необхідними і звичайними їх називали *випадковими* (умови, строки).

Умова як фактор дійсності договору відрізняється від умови як випадкового елемента в договорі. В даному разі вона розглядається в останньому значенні. Як випадковий елемент умова включається в договір тільки за бажанням сторін і є *застереженням у договорі, що ставить його чинність у залежність від настання певної обумовленої в ньому події*. При укладенні невідомо, настане ця подія чи ні, якщо настане, то договір набуває чинності або припиняє її. Якщо настання чинності договору обумовлено настанням цієї події, то така умова називається *відкладальною*, або *супензивною*. Наприклад, настання чинності договору купівлі-продажу будинку поставлено в залежність від переїзду продавця на проживання в інше місто. Він переїде в інше місто, договір набуває чинності, не переїде — договору немає.

Якщо ж чинність договору продовжується до настання обумовленої події, то така умова називається *відмінальною*, або *резолютивною*. При відмінальній умові договір набуває чинності відразу після його укладення і припиняє з настанням даної умови, а при відкладальній умові — набуває чинності тільки при настанні даної умови. Прикладом відкладальної умови може бути здавання в найм будинку до одруження сина.

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ЩОДО ПІДГОТОВКИ ДО ДАНОЇ ТЕМИ

Для більш ґрунтовного опанування даної теми, необхідно відповісти на наступні запитання:

1. Дайте юридичне визначення терміну "зобов'язання". Чим зобов'язальне право відрізняється від речового? Що є предметом зобов'язання?
2. Що таке двосторонні зобов'язання, натуральні зобов'язання?
3. Як виникає зобов'язання?
4. Що таке правочин? Які правочини визнавалися дольовими, а які солідарними у спірних випадках?
5. Чи допускалася заміна сторін у зобов'язанні? Що таке "новація"?
6. Що таке "цесія"? Назвіть вимоги до цесії.
7. Перечисліть вимоги до виконання зобов'язання. У яких випадках кредитор міг відмовитися прийняти виконання зобов'язання боржником?
8. Які існують вимоги щодо часу виконання зобов'язання?
9. Умови наступу відповідальності за порушення зобов'язання.
10. У яких випадках боржник ніс відповідальність не лише за умисел і тяжку вину, але й за легку вину? Критерії поділу вини на "тяжку" і "легку".
11. Чи міг боржник бути звільненим від відповідальності за невиконання зобов'язання?
12. Перечисліть форми забезпечення зобов'язань.
13. У якому порядку погашалося зобов'язання у випадку смерті боржника?
14. Перечисліть види припинення зобов'язань, крім виконання.

15.Що називається "випадковою неможливістю виконання"? У яких двох формах може виступати випадкова неможливість виконання зобов'язання?

ТЕМА № 7 ОКРЕМІ ВИДИ ДОГОВІРНИХ І ПОЗАДОГОВІРНИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ

(2 години)

1. Вербальні та літеральні контракти.....	107
2. Реальні контракти.....	114
3. Консенсуальні контракти.....	116
4. Безіменні контракти і пакти.....	123
5. Зобов'язання ніби з договорів.....	125
6. Деліктні та квазіделіктні зобов'язання.....	131

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Новицкий И.Б. Римское право. - Изд. 6-е, стереотипное. – М., 1997.
2. Підпригора О.А. Римське приватне право: Підручник для студентів юрид. вищих навч. закладів: Вид. 3-є, перероб. та доповн. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2001. – 440 с.
3. Пухан Иво, Поленак-Акимовская Миряна. Римское право (базовый учебник). - М.: Издательство ЗЕРЦАЛО, 2000. – 448 с.
4. Дождев Д.В. Римское частное право: Учебник для вузов / Под общ. ред. акад. РАН, д.ю.н., проф. В.С.Нерсисянца. – 2-е изд., изм. и доп. – М.: Норма, 2006. – 784с.
5. Підпригора, О. А. Римське право [Електронний ресурс] : підручник / О. А. Підпригора, Є. О. Харитонов. - К. : Юрінком Інтер, 2006. - 512 с.
6. Основи римського приватного права: Підручник / В.І. Борисова, Л.М.Баранова, М.В. Домашенко та ін.; За заг. ред. В.І.Юорисової та Л.М.Баранової. – Х.: Право, 2008. – 224с.
7. Омельченко, О. А. Римское право [Електронний ресурс] : учебник / О. А. Омельченко. - 3-е изд., испр. и доп.. - М. : Эксмо, 2005. - 224 с.. - (Российское юридическое образование)
8. Римське право : підруч. / Підпригора О.А., Харитонов Є.О. – 2-ге вид. – К.: Хрінком Інтер, 2009. – 528 с.
9. Институции Юстиниана. Перевод с латинского Д. Расснера. Под ред. Л.Л. Кофанова, В.А. Томсинова. (серия «Памятники римского права») – М.: Зерцало, 1998.
- 10.Калюжний Р.А. Римське приватне право: Курс лекцій. – К.: Істина, 2005. – 144 с.
- 11.Крестовська Н.М., Канзафарова В.С. Основи римського приватного права: Навчально-методичний посібник. - Одеса: Фенікс, 2006. – 160 с.
- 12.Латинские юридические изречения / Составитель и автор

- предисловия проф. Е.И. Темнов. – М. : Издательство «Экзамен», Право и закон, 2003. – 384 с.
- 13.Макарчук В.С. Основи римського приватного права. Навчальний посібник. – К.: Атіка, 2000.
- 14.Орач Є.М., Тищик Б.Й. Основи римського приватного права: Курс лекцій. – К.: Юрінком Інтер, 2000.
- 15.Памятники римского права: Законы XII таблиц. Институции Гая. Дигесты Юстиниана. - М.: Зерцало, 1997.
- 16.Подопригора А.А. Основы римского гражданского права: Учеб. пособие для студентов юрид вузов и факультетов. – 2-е изд., перераб. – К. :Вентури, 2002. – 288с.
- 17.Римське приватне право (Конспект лекцій. Практикум).- Х.: “Одіссей”, 2000.
- 18.Сліпченко С.О., Шишка Р.Б. Римське приватне право в таблицях: Навч. посібник. - Харків: Нац. ун-т внутр. справ, 2001.
- 19.Трофанчук Г.І. Римське приватне право: Навчальний посібник. – К.: Атіка, 2006. – 248 с.
- 20.Пашаева, О. М. Римское право [Электронный ресурс] : конспект лекций / О. М. Пашаева, Т. Г. Васильева. - М. : Юрайт : Высшее образование, 2009
- 21.Орлянская, А. В. Шпаргалка по римскому праву [Электронный ресурс] / А. В. Орлянская. - М. : ТК Велби, 2005. - 32 с.
- 22.Підопригора, О. А. Римське право [Електронний ресурс] : підручник / О. А. Підопригора, Є. О. Харитонов. - К. : Юрінком Інтер, 2006. - 512 с.
1. Седаков С.Ю. Понятие contractus в римском предклассическом праве // Древнее право. Ius antiquum. №1. (2). 1997. - М.: Издательство “Спарк”, 1997.-С. 49-55.
2. Седаков С.Ю. Роль претора в создании норм римского частного права предклассического периода // Древнее право. Ius antiquum. № 1. 1996. - М.: Издательство “Спарк”, 1996.- С. 124-128.
3. Тищик Б.Й. Історія держави і права країн Стародавнього Світу: навчальний посібник у 2 т. – Львів: в-во “Сполом”, 1999 – т.2: Історія держави і права Стародавнього Риму.
4. Юлий Павел. Пять книг сентенций к сыну. Фрагменты Домиция Ульпиана. Перевод с латинского Е.М. Штаермана. Отв. ред. и сост. Л.Л. Кофанов. (серия «Памятники римского права») – М.: Зерцало, 1998.
5. Corpus iuris civilis (ed.Mommsen T., Kruger P., Schoel P., Kroll V.), Berlin 1993-95.

МЕТА ЛЕКЦІЇ:

Надати студентам уявлення, що договір є однією з центральних категорій римського права та є юридичним фактом, що лежить в основі

зобов'язання; надати характеристику окремим видам договірних та позадоговірних зобов'язань.

ВСТУП

Зобов'язання з контрактів — найчисленніші договори в римському договірному праві. Контрактом визнавалася угода, яка була підставою виникнення зобов'язальних відносин. Проте римське цивільне право такими визнавало не будь-яку угоду, а лише ту, яка захищалася шляхом позовів. Тому всі угоди, що виникали в римському цивільному обороті, поділялися на дві групи— *контракти* і *пакти*. Істотною відмінністю між ними було те, що контракти захищалися позовами, а пакти як неформальні угоди таким чином спочатку не захищалися. Іншими словами, в римському праві існувала замкнена система договорів; контрактами визнавалися лише ті угоди, які користувалися позовним захистом. З цього приводу Ульпіан писав: «Деякі угоди загального права породжували позови, деякі позовні заперечення. Ті, що породжували позови, уже не називаються угодами, а одержують власну назву контракту, наприклад: купівля-продаж, найом, товариство, позика, поклажа та інші подібні контракти» (Д. 2.14.7).

Назва певного контракту обумовлювала відповідний цивільний позов, яким він захищався. Незалежно від назви і змісту контракту основною умовою його дійсності була воля сторін на досягнення тієї мети, яка передбачалася даним контрактом. Неважко помітити, що форма і волевиявлення в різних контрактах неоднакові. У докласичному праві урочиста фіксована форма як стипуляція була абстрактним правочином. За цією формою практично можна укласти будь-який договір.

І. ВЕРБАЛЬНІ ТА ЛІТЕРАЛЬНІ КОНТРАКТИ

Вербальними називалися договори, які укладалися усним проголошенням певних слів, формул або фраз. Юридичну чинність вони набували з моменту їх проголошення. Це найдавніші договори: стипуляція, клятва-обіцянка вільновідпущеника патрону при звільненні і встановленні посагу. Два останні договори укладалися рідко і не одержали широкого визнання. Стипуляція, навпаки, виявилася зручною формою і стала одним з найпоширеніших вербальних договорів.

Сутність названих договорів найбільшою мірою відображає стипуляція. Це договір, що встановлювався у формі постановки майбутнім кредитором певного запитання і належної відповіді майбутнього боржника. Укладання договору відбувалося у присутності свідків, які підтверджували його вірогідність. Форма укладення стипуляції вимагала присутності кредитора і боржника в одному місці, не допускала ніякого представництва. Стипуляція відома вже Законам XII таблиць. Договір вважався укладеним, якщо відповідь боржника збігалася з поставленим запитанням кредитора. Наприклад: «Обіцяєш дати мені сто?» —

«Обіцяю дати сто». Якщо ж відповідь була: «Обіцяю дати дев'яносто», договору не виникало. Проте в більш розвиненому праві було допущено визнання договору в такому разі в меншій сумі. Оскільки форма укладання стипуляції вимагала проголошення запитань і відповідей, то, зрозуміло, вона була недоступною для глухих і німих. У період абсолютної монархії укладення стипуляції допускалось у будь-яких висловлюваннях в усній формі, аби за суттю це не було протизаконним. Проте й тоді вона була недоступна для глухих і німих.

Стипуляція характеризувалась певними ознаками. Це суто *формальний* договір навіть у класичному праві. Зобов'язання, що виникало з неї, було *одностороннім* — кредитору належало лише право вимагати, а на боржникові лежав тільки обов'язок виконати вимогу кредитора.

У стипуляції не визначалась близька мета, не проглядалася матеріальна основа, з якої виникало зобов'язання. З поставленого кредитором запитання і відповіді боржника не було зрозумілим, за що останній обіцяв дати сто: за куплену річ, виконану роботу чи це була позика? Іншими словами стипулятивне зобов'язання мало *абстрактний характер*, було зручною формою договірних відносин. Якщо сторони чомусь не хотіли розкривати матеріальну основу договору, його найближчу господарську мету, вони вдавалися до стипуляції. Часто вона використовувалась і з метою новації.

Таким чином, у формі стипуляції можна було укласти будь-який договір. Проте абстрактний її характер не позбавляв права боржника доводити, що матеріальна основа, за якою він взяв на себе зобов'язання, не здійснилась. Вона визнавалася дійсною і в тих випадках, коли сторони зазначали найближчу мету договору.

Характерні ознаки стипуляції (абстрактний характер, простота укладення, можливість швидкої реалізації) мали багато переваг, що зробило її найбільш вживаною, а в класичний період і основною формою обороту. Розширення застосування стипуляції зумовило її удосконалення. Поступово письмова форма витісняє стипуляційну. Наявність письмових документів припускало, що словесна форма передувала їм.

У класичний період стипуляція широко застосовувалась для оформлення поруки — найпоширенішої форми забезпечення зобов'язань. *Порука* — *договір, за яким встановлювалась додаткова (акцесорна) відповідальність третьої особи (поручителя) за виконання зобов'язання боржником*. Даний договір допоміжний, існував паралельно з основним доти, поки існував основний. Якщо припинялось основне зобов'язання, то припинялася і порука, метою якої є забезпечення виконання основного зобов'язання. Кредитор, обіцяючи дати в борг майбутньому боржнику певну суму грошей, бажає гарантії в тому, що він одержить їх назад. Не відмовляючи боржнику в його проханні, кредитор все ж вимагає, аби хтось третій взяв на себе обов'язок повернути йому гроші, якщо чомусь це не зможе зробити боржник. Останній змушений знайти третю особу (поручителя) і домовитися з ним про прийняття додаткової відповідальності. При укладенні основного договору у формі стипуляції кредитор, одержавши

стверджувальну відповідь від боржника, яка збігалася з його запитанням, ставив потім таке ж запитання присутньому при цьому поручителю. Якщо він давав стверджувальну відповідь, що збігалася з поставленим запитанням кредитора, договір поруки вважався укладеним. Таким чином, поруці передувало дві угоди: основний контракт і угода боржника з поручителем про прийняття на себе додаткової відповідальності.

У класичному римському праві відповідальність поручителя мала саме додатковий (акцесорний) характер. Це означало, що кредитор за закінченням строку договору мав право вимагати виконання зобов'язання з боржника або з поручителя. Право вибору належало кредитору. Таку акцесорну відповідальність поручителя слід відрізнити від так званої *субсидіарної* (запасної, додаткової відповідальності), яка наставала лише при неможливості виконання зобов'язання боржником. Зрозуміло, що для поручителя акцесорна відповідальність була обтяжливішою ніж субсидіарна. Юстиніан реформував поруку, встановивши, зокрема, що поручитель може вимагати, аби кредитор спочатку звернув стягнення на майно основного боржника і лише після виявлення його неплатоспроможності наставала відповідальність поручителя.

Виконуючи зобов'язання, поручитель мав право заявити вимогу (регресний позов) до основного боржника про відшкодування витрат, які він поніс замість боржника.

Обіцянка встановити посаг також здійснювалася у формі стипуляції з метою її правового забезпечення. Адже обіцянка, дана в присутності свідків та ще й за спеціальною ритуальною формою, надавала їй значення договору. Остання давалася у присутності нареченого у формі односторонньої заяви нареченої, частіше її домовладки. Дана заява могла бути зроблена боржником однієї із зазначених осіб за наказом кредитора. Обіцянка встановити посаг могла бути проголошена і у формі звичайної стипуляції. Проте, встановлена будь-яким з наведених способів, вона породжувала на боці чоловіка право вимоги до того, хто обіцяв посаг.

Однією з форм стипуляції була клятва-обіцянка ліберта (раба, відпущеного на волю). Перед тим, як відпустити останнього на волю, його власник брав з раба обіцянку надавати йому (патрону) послуги. Вона укладалася в урочистій формі, яка одночасно визначала зміст і ознаки, тривалість і періодичність різних послуг та інших майнових надань. Відпущений на волю раб був зобов'язаний лише в межах цієї обіцянки. За наказом патрона визначені послуги могли надаватися й іншим особам, але в межах обіцянки, тобто замість патрона. З цього приводу маємо таке свідчення: «Якщо ліберт володіє мистецтвом пантоміми, правильно, щоб він надавав безоплатні послуги не тільки самому патрону, а й на свята друзів (патрона); таким же чином правильно, щоб той ліберт, який знає медицину, безоплатно лікував друзів патрона за його бажанням. Адже, щоб користуватися послугами свого ліберта, патрону не обов'язково влаштовувати свята чи хворіти» (Д. 38.1.27).

У формі стипуляції укладалися й інші правочини. Так, в односторонньому порядку могла бути проголошена обіцянка на користь громади про

спорудження будинку, цінний подарунок, передачу грошової суми. В такому разі зобов'язання виникало за умови, що обіцянка давалася на правомірній підставі.

Письмовими контрактами називалися договори, які укладалися письмово — зобов'язання, що виникло шляхом запису, письма.

Письмові договори в Стародавньому Римі не мали поширення, оскільки писемність була доступна небагатьом. Найдавнішою формою письмових договорів були записи в *прибутково-видаткових книгах*. Римляни взагалі відзначалися ретельністю ведення господарських справ. Записом до прибутково-видаткової книги і укладався письмовий контракт. В якому порядку здійснювалися такі записи, джерела відомостей не містять. Припускають, що кредитор робив відповідний запис до своєї книги на сторінці «видатки» про видачу боржнику певної суми грошей. Боржник зобов'язаний був зробити такий запис у своїй книзі на сторінці «прибутки». Записи робилися на основі досягнутої угоди, без якої договір неможливий. За літеральною формою могли укладатися будь-які договори. За цією формою часто укладалась новація.

Проте записи у названі книги кредитора могли бути односторонніми, без матеріальної підстави договору. Крім того, якщо він робився на основі уже чинного договору, це не виключало подвійного стягнення з боржника. Недобросовісний кредитор у таких випадках міг вимагати сплати неіснуючого боргу або — на основі двох договорів — раніше укладеного і потім оформленого в прибутково-видатковій книзі. Одним словом, літеральний договір у формі запису в таких книгах не виключав зловживань з боку кредитора. Тому в класичний період ця форма договору втрачає значення, поступившись більш простим і доступним формам літеральних контрактів.

Зазначені письмові контракти були подібні до позики і вважалися суто римським явищем. Зовсім інше значення мали письмові документи, що мали місце в цивільному обороті еллінів, їхнє укладання було не простою фіксацією і формою встановлення зобов'язань, але й формою існування вимоги, зміст якої не стільки фіксувався, скільки втілювався у письмовому документі. Отже, втрата документа припиняла зобов'язання. Ці письмові документи за своїм змістом були подібні до стипуляції. Ще Гай писав: «Крім того, письмове зобов'язання виникає, очевидно, внаслідок боргових розписок, тобто, якщо хтось напише, що він повинен, або що він дає — звичайно так, щоб заради цього не виникла стипуляція. Даний вид зобов'язань не властивий іноземцям» (Гай, 3.134).

Ще в класичний період претори широко практикували застосування боргових документів, запозичених у греків. Спочатку це був *синграф* — фіксований факт передачі кредитором певної суми грошей боржнику в письмовому документі. Синграф складався від імені третьої особи, підписувався боржником і свідками, присутніми при цьому. Проте процедура його складання була обтяжливою і заформалізованою: вимагалась присутність свідків, сторони змушені були викладати їм зміст договору, що не завжди відповідало їхнім інтересам. Тому в період абсолютної монархії синграфи

поступово втрачають своє значення, а римляни приходять до висновку, що такий документ може скласти сам боржник і без свідків. Так виникає нова форма літерального контракту — *хірограф* — боргова розписка, яка складалася від імені першої особи — боржника — і ним підписувалася.

Нові форми літеральних контрактів також не гарантували добросовісності кредиторів. Внаслідок соціально-економічної залежності від кредиторів часто укладалися договори без фактичної передачі грошей боржнику, а зобов'язання при цьому мало усі наслідки, що з нього випливали. Боржник зобов'язаний був сплачувати борг, якого насправді не було.

ВИСНОВКИ ДО ПЕРШОГО ПИТАННЯ

Таким чином, необхідно зробити наступні висновки. В залежності від форми волевиявлення сторін контракти були вербальними та письмовими. Вербальними називалися договори, які укладалися усним проголошенням певних слів, формул або фраз. Юридичну чинність вони набували з моменту їх проголошення. Це найдавніші договори: стипуляція, клятва-обіцянка вільновідпущеника патрону при звільненні і встановленні посагу. Стипуляція була одним з найпоширеніших вербальних договорів.

Письмовими контрактами називалися договори, які укладалися письмово — зобов'язання, що виникло шляхом запису, письма (запис в прибутково-видаткових книгах, синграф, хірограф).

II. РЕАЛЬНІ КОНТРАКТИ

До цієї групи контрактів римське приватне право відносило чотири контракти: позику, позичку, схов, заставу.

Нагадаємо, що реальні контракти набували юридичної чинності в момент фактичної передачі речі, без якої договору взагалі не виникало. Предметом останнього була саме передача речей однією особою іншій. Матеріальною підставою могло бути різне: позика, тимчасове користування, застава. Зрозуміло, як і в усіх договорах, фактичній передачі передувала усна угода сторін про укладення договору, але без фактичної передачі така угода юридичних наслідків не породжувала. Отже, для виникнення реального договору вимагалось вчинити дві дії в сукупності — досягти угоди і передати річ. Здійснення якоїсь однієї з них до виникнення договору не призводило. Перелік реальних контрактів був вичерпним і не міг бути змінений угодою сторін.

Позика. *Договір позики — це реальний контракт, за яким одна сторона — позикодавець передає іншій стороні — позичальнику суму грошей або яку-небудь кількість родових речей у власність.* Позичальник зобов'язаний повернути позикодавцю таку ж суму грошей або таку ж кількість родових речей за закінченням строку договору.

Наведений договір є порівняно пізньою формою позики, якій передували більш ранні — нексум і стипуляція. Юридична природа нексуму в історії римського права не розкрита. Проте відомо, що він був занадто обтяжений

формальностями. Розвиток обороту вимагав більш простої форми позики, якою і став петит.

Предметом договору позики були гроші або інші речі, що визначалися родовими ознаками (зерно, вино, масло тощо), які називалися *валютою позики*. Оскільки ці речі споживні, поверненню підлягали не ті самі, що передавалися у позику, а інші, такі самі, тієї ж кількості і якості. Іншого уявити не можна, бо за договором позики боржник одержував речі для того, щоб ними скористатися, спожити, витратити, розпорядитися, а не для тимчасового користування. Отже, предметом договору позики були речі взаємозамінні, що вимірювалися числом, вагою або іншою мірою. Речі, що складали предмет даного договору, переходили у власність боржника, він ставав їх необмеженим власником і розпорядником. Адже гроші позичають для того, щоб ними можна було розпорядитися. А це доступно тільки власнику. Тому договір позики передбачав перехід речей у власність боржника, що породжувало ще одну його особливість — оскільки боржник ставав власником позичених речей, то за загальним правилом він ніс ризик їх випадкової загибелі, тобто збитки від загибелі предмета договору лягали на боржника, якщо загибель речей наставала навіть без його вини.

Договір позики — суто односторонній. За ним кредитор-позикодавець має тільки право (вимагати повернення боргу), не несучи ніяких обов'язків, а боржник-позичальник несе тільки обов'язок (повернути борг), не маючи жодних прав.

Визначення строку в договорі не обов'язкове — він може бути зазначений, але може бути і не визначений. Якщо договір позики *строковий* (тобто визначено строк його виконання), боржник зобов'язаний повернути борг за закінченням строку, а якщо *безстроковий* (без визначення строку виконання) — за першою вимогою кредитора.

Договір позики може бути *сплатним* і *безоплатним* контрактом, тобто позика могла бути процентною або безпроцентною. Якщо за передані в позику гроші боржник повинен сплачувати проценти, — це сплатний договір. Виплата процентів у договорі позики — необов'язкова умова. Мали місце й безпроцентні, тобто безоплатні, позики. В процентній позиці їх розмір був різний — від 1 % на місяць до 6—8 % на рік. Нарахування процентів на проценти не допускалось.

Слід пам'ятати: реальний характер названого договору зовсім не означав, що для його укладення не потрібна попередня угода.

Вона не має істотного значення для виникнення зобов'язання, але без угоди останнє виникнути не може. Нема згоди — немає договору.

Позика є однією з норм кредитування. На думку Павла, кредити відрізняються від позики як рід від виду. Родове поняття кредиту має місце не тільки при позиці грошей чи інших родових речей. Своєрідною формою кредиту є передача в тимчасове користування індивідуально визначених речей. Гай під кредитом розумів не тільки грошову суму, яку ми даємо, щоб встановити боргові відносини, а й будь-яку, яка робиться предметом

зобов'язання без умови. Тому і та грошова сума, яка передається шляхом стипуляції в певний строк, належить сюди ж, бо відомо, що вона буде боргом, хоча б її зажадали після строку (Гай, 3.134).

Договір позички. *Договір позички — реальний контракт, в якому одна сторона (комодант) передає іншій особі (комодантарію) індивідуально визначену річ у тимчасове і безоплатне користування. За закінченням строку договору позичальник (комодантарій) зобов'язується повернути ту ж саму річ повністю збереженою.*

Як видно з наведеного визначення, предметом договору позички може бути тільки індивідуально визначена річ — конкретний кінь, раб тощо. Оскільки із закінченням строку користування поверненню підлягає та ж сама річ, яка була передана позичальнику, то, зрозуміло, що вона не може бути споживною і замінною. Спірним було питання, чи може бути предметом договору нерухома річ (наприклад, земля). Джерела містять різні відомості щодо цього — одні вважали, що нерухомі речі також можуть бути предметом договору позички, інші схилились до протилежної думки.

За договором позички річ передавалася в тимчасове і безоплатне користування, тобто за користування річчю позичальник не зобов'язаний яким-небудь чином винагороджувати позичкодавця. Ця особливість договору відрізняла його від інших подібних, наприклад, договору найму речей. Вона ж зумовлює інші специфічні його риси. Оскільки за договором позичальник одержує право безоплатного користування чужою річчю, це покладає на нього обов'язок проявляти до неї особливу увагу і обережність. Він несе відповідальність за будь-яку вину. Якщо пошкодження або загибель речі настали не тільки з умислу або за грубою необережності, але й за легковажності, то він зобов'язаний відшкодувати заподіяні збитки. Позичальник зобов'язаний ставитися до останньої уважно, берегти її ретельно, користуватися належним чином, відповідно до господарського призначення речі, проявляти піклування доброго господаря. Адже він одержав її в *безоплатне* користування.

Якщо пошкодження або загибель речі сталися без вини позичальника, тобто випадково, він звільнявся від відповідальності. Оскільки в договорі позички річ передається в тимчасове користування, а не у власність, право власності залишається в позичкодавця, отже, він несе і ризик випадкової загибелі речі.

Договір позички не є суто одностороннім як позика. Він може бути одностороннім (частіше) і може — двостороннім (хоча й рідше).

Права і обов'язки позичкодавця. Основне право позичкодавця — вимагати повернення своєї речі після закінчення строку договору. Крім того, він має право вимагати відшкодування збитків, заподіяних речі з вини позичальника. Договір позички приносить вигоду тільки одній стороні — позичальнику. Позичкодавець виявляє певне добродіяння, люб'язність позичальнику. Цей договір зумовлюється не господарською потребою позичкодавця, не якою-небудь його необхідністю, а, навпаки, бажанням надати допомогу, зробити добро іншому. Тому позичкодавець, надаючи таку люб'язність, сам визначає і межі доброї волі, тобто межі своїх обов'язків. Проте,

вступивши в зобов'язання, він певним чином пов'язує себе і не може вимагати повернення речі раніше визначеного строку. Межами цієї люб'язності визначаються й обов'язки позичкодавця, які можуть виникнути, але можуть і не виникнути. Якщо люб'язність справжня, то, природно, річ, що надається, має бути справною, придатною для користування. В такому випадку у нього ніяких обов'язків не виникає. Проте, якщо надана в тимчасове користування річ виявиться несправною, що може заподіяти або заподіяло збитки позичальнику, то в позичкодавця виникає обов'язок відшкодувати заподіяну шкоду (Д. 13.6.17.3). Наприклад, позичкодавець передав у тимчасове користування хворого коня, який заразив і коня позичальника, внаслідок цього коні загинули. В такому разі позичкодавець зобов'язаний відшкодувати заподіяні позичальнику наданням хворого коня збитки.

Права і обов'язки позичальника. В кожному договорі праву однієї сторони відповідають обов'язки другої (кореспондує відповідний обов'язок). Тому, можна сказати, що в договорі позички права і обов'язки позичальника обумовлені правами і обов'язками позичкодавця. Наприклад, праву позичкодавця вимагати повернення речі кореспондує обов'язок позичальника повернути її. Це його основний обов'язок. Крім того, позичальник повинен дбайливо ставитись до одержаної речі і відшкодувати заподіяну його виною шкоду.

Право у позичальника може виникнути, але його може і не бути. Якщо позичкодавець передав у користування справну річ, то в позичальника ніякого права не виникає. Це суто односторонній договір.

Якщо з вини позичкодавця в користування передано несправну річ, то в позичальника виникає право вимагати відшкодування заподіяної шкоди. В такому разі договір буде двостороннім. Неважко помітити, що права і обов'язки сторін у договорі не еквівалентні. Обов'язок позичальника може настати тільки випадково, частіше його може і не бути. Отже, основний тягар лежить на позичкодавцеві.

Договір позички не можна розглядати як форму добродіяння, що надається заможними рабовласниками щодо незаможних клієнтів. Відсутність близької господарської мети в позичкодавця — ще не свідчення його благородної безкорисливості, прагнення надати допомогу ближньому.

Договір схову (поклажі, зберігання) — поширений реальний контракт, ретельно розроблений римськими юристами, відшліфований преторською і судовою практикою.

Договір схову або поклажі — реальний контракт, за яким одна сторона — поклажодавець (депонент) передає іншій стороні — хранителю (депозитарію) індивідуально визначену річ на схов, зберігання.

За загальним правилом предметом договору були індивідуально визначені речі. Проте допускалися договори, за якими на зберігання передавалися речі, що визначалися родовими ознаками (зерно, гроші тощо).

Права і обов'язки сторін. Договір схову був безоплатним, що накладало певний відбиток на права і обов'язки сторін. Основне право поклажодавця

полягало у вимозі повернути за закінченням строку річ у повному збереженні з усіма прирощеннями. Йому ж належить право вимагати відшкодування збитків, заподіяних речі. Проте, оскільки схов завжди укладався в інтересах поклажодавця, хранитель відповідав тільки за умисел і грубу необережність. За шкоду, заподіяну речі з його вини у формі легкої необережності, хранитель відповідальності не ніс.

Так само як і в договорі позички, обов'язок у поклажодавця може виникнути, але його може і не бути. Він виникає і покладається на поклажодавця у випадку, коли було передано на схов річ, що заподіяла шкоду майну хранителя (наприклад, хворий кінь заразив коня хранителя). Тоді поклажодавець зобов'язаний відшкодувати заподіяні збитки. Крім того, якщо схов вимагав від хранителя певних витрат, поклажодавець зобов'язаний також їх відшкодувати. Проте обов'язки поклажодавця мають випадковий характер.

Права хранителя не еквівалентні його обов'язкам. Вони значно вужчі і при цьому можуть бути, але їх може і не бути (право вимагати відшкодування заподіяної хранителю шкоди і витрат, яких могло і не бути). Основний обов'язок хранителя — дбайливо і надійно зберігати передану йому річ. Користуватися нею він не має права, бо є тільки держателем, але не володільцем і зобов'язаний по закінченні строку схову повернути ту ж річ і в такому ж стані.

Хранитель повинен здійснювати зберігання особисто. Тільки у виняткових випадках він може передати схов іншим особам, але під особисту відповідальність. Договір схову може бути укладений на визначений і на невизначений строки.

ВИСНОВКИ ДО ДРУГОГО ПИТАННЯ

Таким чином, необхідно зробити наступні висновки. Реальні контракти набували юридичної чинності в момент фактичної передачі речі, без якої договору взагалі не виникало. Предметом реальних договорів була саме передача речей однією особою іншій. До цієї групи контрактів римське приватне право відносило чотири контракти: позику, позичку, схов, заставу. До цієї групи контрактів римське приватне право відносило чотири контракти: позику, позичку, схов, заставу.

Нагадаємо, що реальні контракти набували юридичної чинності в момент фактичної передачі речі, без якої договору взагалі не виникало. Предметом останнього була саме передача речей однією особою іншій. Матеріальною підставою могло бути різне: позика, тимчасове користування, застава. Зрозуміло, як і в усіх договорах, фактичній передачі передувала усна угода сторін про укладення договору, але без фактичної передачі така угода юридичних наслідків не породжувала. Отже, для виникнення реального договору вимагалось вчинити дві дії в сукупності — досягти угоди і передати річ. Здійснення якоїсь однієї з них до виникнення договору не призводило. Перелік реальних контрактів був вичерпним і не міг бути змінений угодою сторін.

III. КОНСЕНСУАЛЬНІ КОНТРАКТИ

Основна ознака, що об'єднувала консенсуальні договори, полягала в набутті чинності на момент досягнення угоди про предмет договору без виконання яких-небудь додаткових формальностей. Отже, на відміну від реальних договорів досягнення угоди набувало тут юридичного значення, ставало юридичним фактом, який встановлював обов'язки сторін виконувати певні дії. Практичне значення цього моменту полягало в тому, що кредитор мав право вимагати від боржника виконання договору.

Консенсуальні контракти породжували зобов'язання досягненням угоди сторін. Виконання будь-яких інших формальностей не вимагалось, отже, договір може бути укладений навіть між відсутніми особами шляхом листування чи через повіреного. Характерною рисою консенсуальних контрактів є те, що з них виникають взаємні зобов'язання, тобто такі, в яких кожна із сторін несе певні обов'язки. Тому виконання однією із сторін свого обов'язку надає їй право вимагати і від контрагента виконання обов'язку. Тільки в такому випадку виникає право на позов. Іншими словами, консенсуальні контракти характеризуються також функціональною двосторонністю зобов'язання.

Договір купівлі-продажу. *Договір купівлі-продажу є контрактом, за яким одна сторона — продавець бере на себе обов'язок передати іншій стороні — покупцеві у власність яку-небудь річ. Покупець зобов'язується прийняти куплену річ і заплатити за неї обумовлену ціну.*

Істотними елементами договору були товар і ціна. Як консенсуальний контракт договір купівлі-продажу виникав з моменту досягнення угоди продавця і покупця і за цими істотним елементами. Предметом купівлі-продажу, тобто товаром, могли бути будь-які речі, не вилучені з обороту. Допускалася продаж безтілесних речей, споживних, неспоживних, рухомих, нерухомих тощо. Могли бути предметом продажу і речі, яких на момент укладення договору або взагалі не існувало в природі, або вони ще не були у власності продавця. Розвиток обороту зумовлював розвиток купівлі-продажу, розширював можливості застосування договору до різноманітних потреб. Так, почали допускати укладення договору купівлі-продажу на товар, якого ще не було в природі (ще невирощений врожай, молодняк худоби тощо). За умов обороту, що все більше ускладнювався, виробник зазначених товарів хотів бути впевненим в їхньому надійному збуті. Тому перш ніж виробляти, він укладав договір купівлі-продажу на зазначену продукцію.

Речі, вилучені з обороту, не могли бути предметом купівлі-продажу.

Іншою істотною умовою договору купівлі-продажу була ціна. За загальним правилом вона встановлювалася угодою сторін і виражалася в конкретній грошовій сумі. В цьому полягала істотна відмінність договору купівлі-продажу від міни, коли ціна виражалася через речі. Ціна мала бути чітко визначеною. Вона залежить від наявності товару і попиту. В імператорський період були зроблені спроби регулювання цін на ринку, які успіху не мали.

Права і обов'язки сторін в договорі купівлі-продажу. Продавець має право вимагати від покупця:

а) прийняти продану річ, тобто виконання договору; якщо чомусь покупець відмовляється від прийняття речі, він зобов'язаний відшкодувати продавцю заподіяні йому збитки;

б) сплати обумовленої договором ціни. Час її сплати встановлюють сторони (наперед, частинами або після передачі товару); момент сплати на час виникнення договору не впливає і є лише елементом його виконання.

Продавець був зобов'язаний:

1. Передати проданий товар у власність покупця. Отже, продавцем може бути тільки власник товару, за винятком продажу за договором доручення і з публічних торгів, але і в цих випадках продаж провадиться від імені продавця-власника. Якщо ж продавець продав чужу річ, не будучи її власником, покупець також не може стати її власником — не можна передати іншому право, якого сам не маєш. У такому разі продавець несе відповідальність за *евікцію*, тобто відсудження купленої речі третьою особою від покупця на підставі права, що виникло раніше. Основним обов'язком продавця є забезпечення перенесення права власності на покупця. Якщо цього не буде, договір не буде виконаним, що тягне за собою відповідальність. Проте відповідальність за евікцію настає не за всякого програшу процесу, а лише тоді, коли його наслідком є втрата володіння покупцем. Отже, якщо позивач, що виграв процес, помер і в нього не залишилося нікого, хто міг би претендувати на спірну річ, то вона так і залишиться у володінні покупця.

Вимагати від продавця відшкодування відсудження покупець міг лише за однієї неодмінної умови — сплати ціни за куплену річ, яку в нього відсудили. Якщо ціна ще не була сплачена, відповідальність за евікцію не наставала.

Таким чином, відповідальність за евікцію зумовлюється сплатою купівельної ціни самим покупцем або наданням забезпечення. Якщо за згодою покупець вніс частину ціни, а куплений товар був відсуджений, то продавець відповідав у подвійному розмірі одержаної ціни. Проте в класичному праві момент набуття чинності договору купівлі-продажу і момент перенесення права власності не залежали від моменту сплати ціни.

2. Передати покупцеві річ належної якості, придатну для використання за призначенням. Покупець може відмовитися прийняти її або вимагати зменшення купівельної ціни, якщо вона не відповідає цим вимогам. Проте відповідальність продавця настає лише за так звані приховані недоліки, тобто, такі, які не можна було помітити навіть при уважному огляді речі (наприклад, внутрішня хвороба раба). За недоліки, які можна помітити при огляді речі, продавець відповідальності не ніс (наприклад, продається сліпий раб, то це легко помітити).

3. Передати речі в обумовлений строк і в обумовленому місці. Ухилення продавця від цих вимог договору могло заподіяти майнову шкоду покупцеві, за яку продавець мав відповідати. Покупець ставав власником купленої речі в момент її фактичної передачі. Якщо річ (товар) гинула випадково, тобто без

вини і покупця, і продавця, то відповідно до загального принципу) ризик випадкової загибелі завжди несе власник, збитки мав би нести продавець. Проте римське право, відступаючи від цього загальновизнаного принципу, покладало збитки на покупця з моменту укладення договору ризик випадкової загибелі проданої речі лежить на покупцеві. Відповідно були вироблені такі правила:

— в момент укладення договору право власності до покупця не переходило. Факт укладення договору лише покладав на продавця обов'язок передати право власності на продану річ покупцеві;

— покупець ставав власником купленої речі в момент її фактичної передачі;

— ризик випадкової загибелі проданої речі переходив на покупця в момент укладення договору, тобто ще до того, коли він ставав власником. З переходом ризику випадкової загибелі речі на покупця до нього переходили і будь-які можливі прирощення, поліпшення тощо.

Права і обов'язки покупця. Як уже зазначалося, певним правам продавця кореспондували відповідні обов'язки покупця. Він мав право вимагати передачі йому проданої речі у власність. Якщо чомусь продавець не міг передати продану річ покупцеві, він зобов'язаний був відшкодувати заподіяні збитки. Покупець мав право вимагати передачі речі в установлений строк, в обумовленому місці і належної якості. При цьому він повинен був оплатити продавцю обумовлену ціну як необхідну умову переходу до нього права власності за продану річ. У договорі допускалася угода про відстрочку або розстрочку сплати ціни (Д. 18.1.19).

Договори найму. Класичне римське право знало три договори найму: найом речей; найом послуг; найом роботи. Між ними багато спільного, проте є й істотні відмінності. Спільне те, що в кожному з них одна сторона що-небудь передає іншій в тимчасове користування за певну плату, а різниця в тому, що предметом договору є речі, послуги, робота.

Договір найму речей — це контракт, за яким одна сторона — наймодавець бере на себе обов'язок надати другій стороні — наймачу в тимчасове користування яку-небудь річ за обумовлену винагороду.

Предметом договору найму речей могли бути будь-які речі, крім споживних, оскільки наймач зобов'язаний повернути ту саму річ і в такому ж стані (таку саму споживну річ повернути неможливо). Предметом договору могли бути одна або декілька речей. При цьому не мало значення, чи був власником цих речей наймодавець. В найом можна було здати і чужу річ. Вона передавалася в тимчасове користування. Наймач зобов'язаний був повернути ту саму річ і в такому ж стані. Крім речей у точному значенні цього слова, предметом договору найму речей (майнового найму) могли бути також і деякі права, наприклад, узуфрукт (так звані безтілесні речі).

Права і обов'язки сторін. Наймодавець повинен надати річ своєчасно і в придатному для користування стані. Він зобов'язаний постійно, на весь час дії договору, забезпечувати наймачу можливість нормального і безперешкодного користування річчю (провадити необхідний ремонт). Разом з річчю наймачу

передавалися і всі приналежності до неї. Якщо річ чомусь не можна було використати, наймодавець відповідав за будь-яку провину.

Основне право наймодавця полягало у вимозі виплати винагороди за користування річчю, обумовленої договором. Плата за найом, як правило, виплачувалась по закінченні певних проміжків часу, проте сторони могли домовитися й інакше.

Наймодавець має право вимагати повернення речі в обумовлений строк в цілості і збереженні. Якщо річ буде повернута не у строк або з пошкодженнями, наймодавець має право вимагати відшкодування заподіяних збитків. На наймача, винного в простроченні, переходив ризик випадкової загибелі предмета найму.

Права і обов'язки наймача. Наймач має право користуватися найнятою річчю в своєму інтересі. При цьому він міг (якщо в договорі не було прямої заборони) передати у користування третій особі (піднайом). Проте за збереженість речі перед наймодавцем відповідав наймач, а не піднаймач. Зрозуміло, піднаймач відповідав перед наймачем. Останній мав право вимагати відшкодування витрат, зроблених ним на найняту річ під час дії договору. Відшкодуванню підлягали необхідні й корисні витрати, господарська доцільність яких обґрунтована.

Наймач зобов'язаний був обережно користуватися річчю, виявляти турботу про її цілість і неушкодженість. Якщо ж пошкодження, погіршення або навіть загибель речі настали, наймач ніс відповідальність за будь-яку провину, в тому числі і за легку необережність. Він зобов'язувався своєчасно вносити плату за найом.

Договір найму речей, як і більшість договорів, припинявся за взаємною згодою. Проте в деяких випадках він міг бути припинений і за одностороннім волевиявленням. Наймач міг відмовитися від договору, якщо надана річ виявлялася непридатною для користування. В свою чергу, наймодавець, виявивши зловживання в ставленні до речі з боку наймача, мав право припинити договір. Смерть однієї із сторін не припиняла договір. Він припинявся із закінченням строку. Але якщо наймач продовжував користуватися річчю і після закінчення строку, а наймодавець не заперечував, договір вважався продовженим за взаємною згодою.

Договір доручення — консенсуальний контракт, за яким одна сторона (повірений, мандатарій) брала на себе обов'язки виконати безоплатно на користь іншої сторони (довірителя, манданта) певні дії.

Предметом доручення могли бути дії як юридичного, так і фізичного характеру. Але договір доручення частіше укладався на предмет вчинення саме юридичних дій — правочинів, виконання процесуальних дій тощо. В той же час допускалося укладення договору доручення на здійснення послуг фізичного характеру — ремонт взуття, одягу тощо.

Права і обов'язки сторін. Хоча договір доручення був двостороннім контрактом, права і обов'язки в ньому розподілялися нерівномірно. Більш суворі ставилися до повіреного, не зважаючи на безоплатність договору, його старанність, добросовісність, сумлінність. Юрист Павло говорив: «Справа волі

— взяти на себе доручення, справа необхідності — виконати його» (Д. 17.6.17.3).

Основний обов'язок повіреного — ретельно і сумлінно виконати доручення. Він повинен був суворо дотримуватися одержаних вказівок, не відхиляючись від них навіть у тих випадках, коли це могло принести довірительну вигоду. Переконавшись у неможливості виконати доручення відповідно до одержаних інструкцій, він зобов'язаний був повідомити про це довірителя. В разі наполягання останнього на продовженні виконання доручення повірений міг в односторонньому порядку відмовитися від договору. Проте відмова від нього не повинна завдати довірительну майнової шкоди.

У договорі чітко визначалося, чи виконує доручення повірений особисто, чи може залучати третіх осіб. Якщо йому дозволено спиратися на помічників, то за їхні дії він не відповідав (вони відповідали безпосередньо перед довіритель). Але повірений відповідав за вибір помічників. Вдавшись до допомоги третіх осіб без спеціального дозволу на це довірителя, повірений сам відповідав за їхні дії.

Повіреному не дозволялось перевищувати надані йому повноваження, інакше довіритель міг відмовитися від прийняття виконання. Виконавши доручення, повірений звітує перед довіритель і передає йому все одержане в результаті виконання доручення з усіма прирощеннями

Безоплатність договору доручення робила його не вигідним для повіреного і все ж римське право встановлювало підвищену відповідальність для нього попри загальний принцип — сторона, яка не мала вигоди в договорі, несла обмежену відповідальність. Особливо довірчі відносини між сторонами в договорі доручення зумовлювали відповідальність повіреного за будь-яку вину. Він зобов'язаний був відшкодувати довірительну всі збитки, заподіяні неналежним виконанням або невиконанням договору

Права повіреного в цьому договорі були досить обмеженими. Він міг відмовитися від його виконання, якщо доходив висновку, що не зможе його виконати належним чином, а також вимагати відшкодування витрат, пов'язаних із виконанням договору

Обов'язки і права довірителя Основний обов'язок довірителя — відшкодувати повіреному понесені при виконанні доручення витрати. Вони підлягали відшкодуванню навіть у тому випадку, якщо результат доручення не досягнутий без вини повіреного. Крім того, довіритель зобов'язаний відшкодувати повіреному збитки, заподіяні йому з вини довірителя. Права його відповідали обов'язкам повіреного

Припинення договору Через особливі довірчі відносини, на відміну від інших договорів, передбачені й специфічні способи припинення договору доручення. Кожна із сторін мала право в будь-який час в односторонньому порядку відмовитися від договору. Він ґрунтувався на довірчих відносинах, і якщо довіра припинялась — припинявся й договір. Проте повірений міг відмовитися від подальшого виконання договору доручення так, аби не

заподіяти шкоди довірителю Він своєчасно повинен повідомляти останнього про відмову від доручення, аби той міг вжити необхідних заходів

Договір доручення припинявся смертю однієї із сторін. Це також зумовлювалося довірчим характером відносин, спадкоємці померлого могли викликати недовіру іншої сторони проте і в цих випадках повірений зобов'язаний довести до кінця розпочаті дії, аби запобігти можливій шкоді спадкоємцям довірителя.

Для захисту інтересів сторін кожна з них мала спеціальний позов, що випливав з договору доручення

Договір товариства — *консенсуальний контракт, за яким дві або кілька осіб об'єднувалися для досягнення якоїсь господарської мети*

Характерною ознакою товариства була спільність майна, її ступінь визначався в договорі на майно всіх, хто об'єднувався, чи тільки на те, яке було необхідне для досягнення спільної мети

У першому випадку об'єднувалося все майно, відповідно виникало право спільної власності всіх, хто об'єднувався, на все їхнє майно як наявне, так і на те, яке могло бути одержане в майбутньому

У другому випадку об'єднанню підлягала тільки частина майна, яка призначалася для досягнення визначеної мети. Розміри внесків визначалися договором — вони могли бути рівними для всіх і різними. Одному зараховувались як внесок його організаційні здібності, Іншому — майстерність, треті брали участь своїм майном. Отже, внеском могли служити як майно, так і власні зусилля. Договір також визначав правовий режим об'єданого майна. Наприклад, це могла бути спільна власність всіх товаришів, кожен із яких зберігав індивідуальне право власності на зроблений внесок, даючи його тільки в користування

У договорі визначалася також участь товаришів у прибутках і збитках пропорційно внеску або особистій участі в справах, в рівних частках всім чи з урахуванням інших факторів. Отже, основними елементами товариства були а) об'єднання осіб, б) мета, для якої воно створювалося. Договором товариства тією чи іншою мірою обумовлюється спільність майна, яка може виявлятися у найрізноманітніших формах і розмірах.

Договір товариства міг укладатися на визначений строк або без його визначення. Кожному товаришу надавалося право вийти з товариства в будь-який час, але за умови, що вихід не заподіє збитків останнім. Бажаючий вийти з товариства мав заздалегідь попередити про це, щоб останні товариші могли завчасно вжити відповідних заходів проти можливих збитків.

Права і обов'язки сторін у договорі товариства між: собою (внутрішні відносини). Кожна із сторін (кожний товариш) має право вимагати обумовленої участі в розподілі прибутків, одержаних у результаті успішної діяльності товариства. Розмір часток обумовлюється при укладенні договору — він може бути рівним для всіх товаришів, але може бути й іншим. Кожен товариш має право виходу із нього у будь-який час, але за умови, що його вихід на даний момент не заподіє шкоди іншим товаришам. Кожному товаришу належить

право вимагати від останніх прийняття на себе частини збитків, заподіяних випадковою загибеллю або пошкодженням майна товариша, внесеного до спільної справи.

Обов'язки товаришів досить різноманітні. Кожен із них зобов'язаний вкласти обумовлене майно і в обумовленому розмірі як внесок до спільної справи. Це можуть бути речі, грошові кошти або послуги. Внесене майно стає спільною власністю товариства, а у випадках його випадкової загибелі або пошкодження збитки несуть всі товариші. При цьому ризик випадкової загибелі речей, визначених родовими ознаками, лягає на товаришів з моменту їхньої передачі до спільної справи, а індивідуально визначених речей — з моменту укладення договору (Д. 17.2.58). Важливим обов'язком кожного товариша є сумлінне ставлення до спільної справи. При цьому сумлінність визначається на відміну від інших договорів конкретно — до справ товариства кожний його учасник повинен ставитися так, як він ставиться до своїх власних.

Правові відносини товариства з третіми особами (зовнішні відносини). Товариство не було юридичною особою, тому в зовнішніх відносинах кожний товариш виступав і діяв від власного імені. У разі порушення договору, укладеного від імені товариства з третіми особами, перед цим зовнішнім контрагентом відповідав той товариш, який уклав з ним договір, — він ставав і уповноваженим, і зобов'язаним перед ним. Тільки після передачі всього одержаного за цим договором до каси товариства зовнішній контрагент міг заявляти вимоги до останніх товаришів.

Договір товариства припинявся односторонньою відмовою будь-кого з товаришів від продовження спільної справи, у разі досягнення спільної господарської мети або смерті одного із учасників товариства, а також внаслідок неспроможності одного із товаришів. Але після виходу або смерті одного із них останні за мовчазною згодою можуть продовжувати розпочату справу. Проте це вже буде новий договір товариства.

ВИСНОВКИ ДО ТРЕТЬОГО ПИТАННЯ

Таким чином, необхідно зробити наступні висновки. На відміну від реальних договорів досягнення угоди в консенсуальних договорах набувало юридичного значення, оскільки з моменту досягнення згоди по всім істотним умовам договору у сторін виникали права та обов'язки. До консенсуальних договорів належать договір купівлі-продажу, договір найму (найом речей; найом послуг; найом роботи), договір доручення, договір товариства. Основна ознака, що об'єднувала консенсуальні договори, полягала в набутті чинності на момент досягнення угоди про предмет договору без виконання яких-небудь додаткових формальностей. Отже, на відміну від реальних договорів досягнення угоди набувало тут юридичного значення, ставало юридичним фактом, який встановлював обов'язки сторін виконувати певні дії. Практичне значення цього моменту полягало в тому, що кредитор мав право вимагати від боржника виконання договору.

Консенсуальні контракти породжували зобов'язання досягненням угоди сторін. Виконання будь-яких інших формальностей не вимагалось, отже, договір може бути укладений навіть між відсутніми особами шляхом листування чи через повіреного. Характерною рисою консенсуальних контрактів є те, що з них виникають взаємні зобов'язання, тобто такі, в яких кожна із сторін несе певні обов'язки. Тому виконання однією із сторін свого обов'язку надає їй право вимагати і від контрагента виконання обов'язку. Тільки в такому випадку виникає право на позов. Іншими словами, консенсуальні контракти характеризуються також функціональною двосторонністю зобов'язання.

IV. БЕЗІМЕННІ КОНТРАКТИ І ПАКТИ

Виникнення безіменних контрактів пов'язано з майновим наданням, яке може бути в передачі речі або в здійсненні якоїсь дії. Різноманітність безіменних контрактів у кодифікації Юстиніана зводиться до чотирьох основних типів:

1. Я передаю тобі право власності на річ з метою, аби ти мені передав право власності на іншу річ.

2. Я передаю тобі право власності на річ з метою, аби ти виконав певну дію на мою користь, надав мені певну послугу тощо.

3. Я здійснюю на твою користь певну дію з метою, аби ти мені передав право власності на певну річ.

4. Я здійснюю на твою користь певну дію з метою, аби ти здійснив на мою користь також певну дію.

Найпоширенішим серед цих договорів були **договори міни і оціночний договір**.

Договір міни — це такий контракт, за яким одна сторона передавала іншій стороні у власність яку-небудь річ (речі) з тим, що друга сторона натомість передасть у власність іншу річ, еквівалентну за вартістю.

Права і обов'язки сторін. Не важко помітити, що в договорі міни кожна із сторін є одночасно і продавцем, і покупцем. Ця особливість міни накладає певний відбиток на її зміст. У відносинах між сторонами можуть виникати ті ж проблеми, що й у відносинах між продавцем і покупцем. У класичному праві міна уже була сформованим договором-контрактом, на який поширювалися ті ж правила, що і на договір купівлі-продажу.

Оціночний договір — контракт, за яким одна сторона передавала іншій певну річ для продажу за обумовлену ціну, а друга сторона повинна була передати першій обумовлену суму або повернути саму річ.

Предметом договору могла бути будь-яка річ, не вилучена з обороту. Він вважався укладеним з моменту фактичної передачі речі власником другій особі для продажу. Цей договір наближався до договору доручення — за його змістом власник доручав другій особі продати свою річ за обумовлену ціну. Проте відмінність між ними в тому, що договір доручення — завжди

безоплатний. За змістом оціночного договору особа, якій власник доручав продати свою річ, — посередник (точніше, перекупник) в своїх діях був більш вільним, ніж повірений. Він міг продати річ за будь-яку ціну (залишивши різницю між обумовленою в договорі і фактичною ціною собі), міг взагалі залишити собі у власність. Своєму контрагенту він зобов'язаний передати обумовлену договором суму або повернути річ, якщо чомусь він її не зміг продати.

Так само, як і в договорі доручення, продавець не був власником переданої для продажу речі і відповідно до загального принципу здавалося б не міг перенести право власності на річ на її набувача. Проте римське право в цих випадках допускало перенесення права власності на набувача, оскільки продаж провадився за волею власника речі, за його дорученням і від його імені.

Особливістю оціночного договору було те, що тут ризик випадкової загибелі речі брав на себе перекупник, хоча й не був її власником.

Юридична природа цього оціночного договору свідчить про те, що він є договором комісії. Адже за останнім одна сторона передає іншій свою річ (майно) у власність з тим, щоб та продала цю річ (майно) за обумовлену ціну і передала виручку колишньому власнику речі (майна). Цей контракт будувався за схемою: я даю тобі, щоб ти зробив мені. Зазначений договір містив у собі елементи контрактів купівлі-продажу, найму роботи (підряду) і доручення. Проте незалежно від цього оціночний договір є договором комісії.

Пакти. Юридичне визнання такі пакти отримали в різний час і ця обставина була критерієм їх розмежування на три групи: а) приєднані пакти; б) преторські пакти; в) імператорські пакти. Перші одержали позовний захист раніше за інших, другі — в період республіки з боку претора, треті були визнані імператорами.

Приєднані пакти — додаткові до головного договору угоди, які передбачали внесення змін у його юридичні наслідки. Як правило, це було покладення в договорі на ту чи іншу сторону якихось додаткових обов'язків, уточнення умов договору, строків платежів тощо. Спочатку це здійснювалося в момент укладення основного договору, а пізніше через певний час після його укладення. Але в останньому випадку такий приєднаний пакт одержував юридичне визнання лише за умови, що становище боржника не буде погіршено. Так, угода, за якою на боржника покладалися додаткові обов'язки або інші обтяження, не визнавалася такою, що відповідає закону.

Преторські — це пакти, які одержали позовний захист з рук преторів і, отже, юридичне визнання.

Пакт про клятву. Він нагадує собою мирову угоду, яку складають сторони, пов'язані будь-яким договором. За цією угодою позивач обіцяє не стягувати з боржника за зобов'язанням, якщо боржник присягне, що він нічого не заборгував, нічого не винен. Може бути й навпаки: боржник обіцяє виконати вимогу кредитора, якщо той присягне, що його вимога обґрунтована і має силу. Якщо будь-яка із зазначених сторін не додержиться своєї клятви-присяги, претор, залежно від обставин, дає або ексцепцію з клятви, або позов з неї.

Боржник, який заприсягся, що він нічого не винен кредиту, одержує проти його позову екцепцію, адже позов був заявлений всупереч пакту про присягу.

Імператорські пакти — це пакти, які одержали юридичне визнання в законодавстві пізньої імперії. Вони захищалися кондикційними позовами, що випливали із закону, яким було визнано цю угоду. До них належали: а) угода між особами, між якими виник майновий спір, про передачу цього спору на розгляд третейського судді; б) угода про придане; в) угода про дарування.

ВИСНОВКИ ДО ЧЕТВЕРТОГО ПИТАННЯ

Таким чином, необхідно зробити наступні висновки. Безіменні контракти пов'язано з майновим наданням, яке може бути в передачі речі або в здійсненні якоїсь дії. Найпоширенішим серед цих договорів були договори міни і оціночний договір. Виникнення безіменних контрактів пов'язано з майновим наданням, яке може бути в передачі речі або в здійсненні якоїсь дії. Різноманітність безіменних контрактів у кодифікації Юстиніана зводиться до чотирьох основних типів:

1. Я передаю тобі право власності на річ з метою, аби ти мені передав право власності на іншу річ.

2. Я передаю тобі право власності на річ з метою, аби ти виконав певну дію на мою користь, надав мені певну послугу тощо.

3. Я здійснюю на твою користь певну дію з метою, аби ти мені передав право власності на певну річ.

4. Я здійснюю на твою користь певну дію з метою, аби ти здійснив на мою користь також певну дію.

Найпоширенішим серед цих договорів були **договори міни і оціночний договір**.

V. ЗОБОВ'ЯЗАННЯ НІБИ З ДОГОВОРІВ

Назва цієї групи зобов'язань свідчить, що вони виникали не з контрактів або якоїсь іншої угоди, а саме з односторонньої дії якої-небудь особи. Підставою їхнього виникнення міг бути односторонній правочин або інше майнове надання однієї сторони іншій. Характерною особливістю таких зобов'язань є одержання певної вигоди однією стороною за волевиявленням і за рахунок іншої, але без наміру обдарувати першу. Разом з тим, зобов'язально-правові відносини, які виникають з такого роду односторонніх дій певних осіб, за характером і змістом практично не відрізняються від подібних відносин, що виникали з договору. Саме тому зазначені відносини почали називати *ніби договірними, подібними до договірних, що виникають ніби з договору*, хоча договору або якоїсь іншої угоди між сторонами зобов'язання не було.

Одностороння дія, з якої виникало подібне зобов'язання, за характером повинна бути правомірною з недозволеної дії виникає інший тип — *деліктні зобов'язання*.

До зобов'язань ніби з договору римське право відносило дві категорії

а) ведення чужої справи без доручення,

б) зобов'язання, що виникали внаслідок безпідставного збагачення. Останнє охоплювало три різновиди зобов'язань, що виникали з помилкового платежу незаборгованого, факту майнового надання з певною метою, яка не здійснилась, повернення недобросовісно одержаного.

Ведення чужих справ без доручення — це правовідношення, в якому одна сторона (гестор) виявляє турботу про майновий інтерес другої особи (господаря) без якого-небудь доручення з його боку. Турбота може бути виражена в різноманітних формах: надання якоїсь юридичної або фізичної послуги, управління майном, годування тварин або рабів, охорона майна. Наприклад, господар раптово виїхав і залишив без догляду худобу або рабів. Його сусід за власною ініціативою вживає заходів щодо їх охорони, годує їх, доглядає тощо.

Неодмінною умовою названого зобов'язання є піклування про чуже майно без доручення, за власною ініціативою і волевиявленням гестора. Найчастіше мотивом такого ведення чужої справи було прагнення гестора запобігти настанню негативних майнових наслідків для іншої особи (наприклад, у разі її відсутності, беспорядного стану або збігу інших обставин, за яких господар сам не міг виявити відповідного піклування про своє майно).

Зазначене зобов'язання виникало з одностороннього правочину, за характером було двостороннім — обов'язки покладалися на обидві сторони. З ведення чужої справи претор надавав позови обом сторонам.

Специфічний характер даного зобов'язання зумовив його правові ознаки.

1. Фактичне ведення чужої справи без відповідного на те доручення. Останні слова були додані до назви цього зобов'язання пізніше, аби підкреслити його позадоговірний характер. Ведення, як уже зазначалося, могло полягати у вчиненні різних дій на користь господаря (одна або кілька справ чи управління майном). Не мали значення обсяг справи, її характер і зміст, важливо було її здійснення, прояв піклування про чужу справу фактично, а не на словах.

2. Здійснення турботи про чужу справу, чуже майно повинно мати доцільний, по-господарськи виправданий характер. Гестор має при цьому виходити з припущення, що господар схвалить його дії. Піклування про чужу справу повинне зумовлюватися інтересами господаря, бути спрямованим на збільшення або, принаймні, збереження його майна. Зобов'язання виникає навіть у тому випадку, коли мета, на досягнення якої було спрямовано ведення (піклування) справи, не буде досягнута. Наприклад, гестор взявся лікувати хворого раба чи тварину, проте, незважаючи на його старанність, раб помер, тварина загинула, — зобов'язання все ж виникає. Не перешкоджає виникненню зобов'язання небажання господаря схвалити вчинені гестором дії, якщо такі будуть визнані судом доцільними, розумними, виправданими.

3. Ведення справи повинне здійснюватися за рахунок господаря. Витрати гестора, пов'язані з веденням справи, підлягають відшкодуванню. Його турботи з ведення справи не можна розглядати як бажання обдаровувати господаря.

4. Зобов'язання з ведення чужої справи виникає в разі, коли гестор здійснює дії з особистих покликань, а не внаслідок договору або закону. Виконання опікуном своїх обов'язків не породжувало зобов'язання, оскільки останній зобов'язаний був це робити в силу закону. Проте моральний обов'язок потурбуватися про чуже майно не перешкоджав виникненню зобов'язання.

5. Вкладена праця у ведення чужої справи оплаті не підлягала. Природа цього положення така, як і в договорі доручення. Правові відносини між гестором і господарем засновані на особливій довірі одного до другого, взаємній повазі і оплачувати таку послугу вважалося нижче гідності вільної людини.

Права і обов'язки сторін. Гестор, що взявся за ведення чужої справи, зобов'язаний був виконати її зі всією старанністю і ретельністю, як свою власну.

Він відповідав за будь-яку провину, в тому числі і за легку недбалість. Більше того, якщо дії гестора не будуть схвалені господарем і визнані недоцільними, він зобов'язаний поновити попередній стан майна, яким воно було до початку ведення справи. Проте, як уже зазначалося, гестор мав право на відшкодування витрат по веденню справи.

Дії, виконані гестором, накладають на господаря обов'язок лише в тому разі, якщо вони виявилися корисними для господаря, принесли йому певну майнову вигоду. Немає значення, в чому полягала остання — в збереженні наявного майна чи в одержанні певного прибутку. Важливо те, що зазначені дії гестора схвалив господар. Останній зобов'язаний схвалити дії гестора і відшкодувати йому витрати лише при визнанні господарської доцільності здійснених дій, причому незалежно від досягнутого ефекту чи результату.

Із завершенням справи гестор зобов'язаний був повністю відзвітувати перед господарем і передати йому все набуте за справою.

У разі схвалення його дій господар зобов'язаний прийняти звіт. Але якщо суд визнає дії гестора доцільними, господар, навіть не схвалюючи їх, зобов'язаний прийняти звіт і відшкодувати витрати за справою. В свою чергу, він може вимагати від гестора ведення справи.

Інколи складається ситуація, за якої вести чужу справу для гестора з тих чи інших причин є вигідно. Таке ведення називають *веденням чужої справи в своєму інтересі*.

Зобов'язання з безпідставного збагачення. Відомі нам джерела не містять даних про те, чи було загальне правило, внаслідок якого хто-небудь, що збагатився без достатньої для цього правової підстави, зобов'язаний був повернути збагачення. Але достовірно відомо, що зобов'язання, які виникли з безпідставного збагачення, в римському праві існували. Вони одержали захист засобами кондикційних позовів або просто кондикцій: а) позов про повернення незаборгованого; б) позов про повернення майнового надання, мета якого не досягнута; в) позов про повернення викраденого; г) позов про повернення одержаного несправедливо або на неправильній підставі.

Позов про повернення платежу незаборгованого. Якщо одна особа сплачує іншій неіснуючий борг, то друга збагачується за рахунок першої без достатніх правових підстав і зобов'язана повернути безпідставно одержане. З фактичного складу впливає зобов'язання, за яким безпідставно збагачений зобов'язаний повернути все одержане особі, за рахунок якої він збагатився. Це зобов'язання належить до зобов'язань з безпідставного збагачення, тому що в даному разі немає правової підстави для платежу, бо немає і самого боргу.

Характерні елементи підстави виникнення зобов'язання з помилкового платежу.

1. Здійснення платежу за неіснуючим боргом. Форма провадження такого платежу значення не має. Це могла бути відмова від певної вимоги (тоді збагаченому залишалось певне майно або сума грошей), передача суми або Іншого майна особі, що не мала права на його отримання. Платіж міг полягати в безоплатному виконанні робіт на користь певної особи, внаслідок чого вона неправомірно зберегла за собою якусь суму грошей тощо.

2. Відсутність боргу, що також може полягати в різноманітних формах: повна відсутність боргу; борг існує, але плата за ним зроблена не кредитору, а іншій особі, яка мовчазно прийняла платіж, що їй не належав. До цих випадків незаборгованого платежу прирівнюється сплата боргу не зобов'язаним боржником, а іншою особою, а також плата умовного боргу до настання умови.

Проте плата боргу достроково, плата за натуральним зобов'язанням не визнавалися платою за неіснуючим боргом.

3. В основі плати за неіснуючим боргом лежить помилка *особи*, яка здійснила цей платіж. Бажання обдарувати іншу особу, відмова від вимоги з цією ж метою не можуть бути підставою виникнення даного зобов'язання.

Ризик випадкової загибелі предмета платежу лежить на особі, яка його здійснювала.

Позов про повернення майнового надання, мета якого не досягнута Квзіконтрактом є зобов'язання, через яке особа, котра одержала майнове надання з певною метою, яка не здійснилася, зобов'язана повернути його тому, від кого дане майно одержано. Це одностороннє зобов'язання, яке виникає внаслідок одностороннього волевиявлення. Його підставами могли бути різноманітні надання майнової вигоди однією особою іншій з певною метою. Наприклад, видача боргової розписки в припущення одержання позики, встановлення посагу до шлюбу, дарування на випадок смерті, якщо дарувальник пережив особу, яку обдарував.

Необхідні елементи підстави виникнення зазначеного зобов'язання:

— фактичне надання майнової вигоди однією особою іншій. Вигода може полягати в передачі певної суми або майна, у відмові від вимоги та інших фактичних дій на користь іншої особи;

— надання майнової вигоди з певною метою: боргова розписка видавалася з метою одержання позики, посаг встановлювався для укладення шлюбу, дарування здійснювалося з метою надання майнової допомоги особі, яку бажали обдарувати;

— мета, для досягнення якої надавалася майнова вигода, не здійснилася: особа, що видала боргову розписку, позики не одержала; посаг, встановлений на користь нареченого, не призвів до шлюбу; особа, що одержала дарунок, померла раніше дарувальника. Тут не має значення причина, за якої мета не досягнута.

За наявності зазначених елементів виникало зобов'язання, завдяки якому безпідставно збагачена особа зобов'язана повернути все одержане.

У даних відносинах має місце протиставлення кауза і речі, яке видно з наведеного фрагменту з Дигест. В ньому кауза розуміється як надання, що мало місце в минулому, а гез як надання з певною метою в майбутньому.

Отже, якщо кауза належить до майбутнього, але не здійснюється, то вимога про повернення визнається за кондикцією, яка в праві Юстиніана називалася — кондикція, яка заявляється в тих випадках, коли надання зроблено з метою певної каузи, а вона не здійснилася.

Отже, кондикція про повернення наданої речі дається в тих випадках, коли майнове надання надається з метою досягнення певної мети, певної підстави, а остання не здійснилася.

Кондикція (позов) про повернення одержаного крадіжкою або за іншою незаконною підставою. Випадки заволодіння чужим майном у Стародавньому Римі були не такі вже й поодинокі, що й обумовило виникнення відповідних правових засобів для захисту власності. Сабін вважав, що думка юристів минулих років є правильною для всіх випадків, коли річ (майно) опинилася у володінні інших осіб внаслідок неправомірної підстави. Вона може бути витребувана власником засобом кондикції. Такої ж думки дотримувався і Цельс (Д. 12.5.6).

Спочатку наведене висловлювання вважали за загальне правило, що було вироблене наприкінці періоду республіки і за яким з чужого неправомірного володіння могло бути витребуване будь-яке незаконне збагачення. Проте класичне право чітко визнавало кондикцію з крадіжки, адже крадене ні за яких умов не може стати власністю будь-якої третьої особи.

Позов про повернення викраденого. Оскільки злочин ні за яких умов не може стати власником викраденої речі (майна), проти нього завжди можна було застосувати віндикацію — позов про витребування власником своєї речі з незаконного володіння злочинця. Це складні процесуальні дії, які потребують великих витрат часу і енергії. Однак проти злочинця потребувалася оперативна вимога. Тому було визнано можливим допустити кондикційний позов для повернення викраденого. Римські юристи виходили з того, що підставою кондикції з крадіжки є факт збагачення злочинця за рахунок власника без достатніх правових підстав.

За об'єктивним змістом кондикція з крадіжки схожа з попередніми кондикціями, і тому для виникнення зобов'язання вимагалися ті ж елементи юридичної підстави. Це квазіконтрактне зобов'язання, внаслідок якого злочин зобов'язаний був повернути викрадене власнику. Кондикція з крадіжки надавалася тільки власнику викраденого. Відповідачами могли бути лише злочинці

та їхні спадкоємці. Посібники злодія відповідали за деліктним позовом. За зобов'язанням, що випливало з крадіжки, злодій повинен повернути, передусім, все викрадене в повному обсязі з усіма прирощеннями, не тільки з фактично одержаними, а й з тими, які могли бути одержані. Злодій відповідав також за випадкову загибель речі, яка наставала в період між крадіжкою і присудженням, у такому разі він зобов'язаний був сплатити найвищу ціну викраденого, що мала місце в цей проміжок часу.

ВИСНОВКИ ДО ПЯТОГО ПИТАННЯ

Зобов'язання ніби з договорів не з контрактів або якоїсь іншої угоди, а саме з односторонньої дії якої-небудь особи Підставою їхнього виникнення міг бути односторонній правочин або інше майнове надання однієї сторони іншій. Характерною особливістю таких зобов'язань є одержання певної вигоди однією стороною за волевиявленням і за рахунок іншої, але без наміру обдарувати першу. Разом з тим, зобов'язально-правові відносини, які виникають з такого роду односторонніх дій певних осіб, за характером і змістом практично не відрізняються від подібних відносин, що виникали з договору. До зобов'язань ніби з договору римське право відносило дві категорії: а) ведення чужої справи без доручення, б) зобов'язання, що виникали внаслідок безпідставного збагачення. Назва цієї групи зобов'язань свідчить, що вони виникали не з контрактів або якоїсь іншої угоди, а саме з односторонньої дії якої-небудь особи Підставою їхнього виникнення міг бути односторонній правочин або інше майнове надання однієї сторони іншій. Характерною особливістю таких зобов'язань є одержання певної вигоди однією стороною за волевиявленням і за рахунок іншої, але без наміру обдарувати першу. Разом з тим, зобов'язально-правові відносини, які виникають з такого роду односторонніх дій певних осіб, за характером і змістом практично не відрізняються від подібних відносин, що виникали з договору. Саме тому зазначені відносини почали називати *ніби договірними, подібними до договірних, що виникають ніби з договору*, хоча договору або якоїсь іншої угоди між сторонами зобов'язання не було.

Одностороння дія, з якої виникало подібне зобов'язання, за характером повинна бути правомірною з недозволеної дії виникає інший тип — *деліктні зобов'язання*.

До зобов'язань ніби з договору римське право відносило дві категорії

а) ведення чужої справи без доручення,

б) зобов'язання, що виникали внаслідок безпідставного збагачення. Останнє охоплювало три різновиди зобов'язань, що виникали з помилкового платежу незаборгованого, факту майнового надання з певною метою, яка не здійснилась, повернення недобросовісно одержаного.

VI. ДЕЛІКТНІ ЗОБОВ'ЯЗАННЯ

До позадоговірних зобов'язань належить група деліктних, тобто зобов'язань, що виникали з цивільних правопорушень. На відміну від квазіконтрактних зобов'язань, в основі яких переважно лежали дозволені дії, основу деліктних, навпаки, складали тільки неправомірні дії.

Цей вид зобов'язань почав розвиток ще із Законів XII таблиць і пройшов складну трансформацію. Вже на той час було визнано, що приватне правопорушення породжує обов'язок порушника сплатити потерпілому штраф. Приватним правопорушенням, на відміну від кримінального злочину, вважалась неправомірна дія, яка порушує інтереси окремих приватних осіб. Вона містила також протиправні дії, які сучасне право відносить до тяжких кримінальних злочинів (наприклад, крадіжка, дія, що призвела до каліцтва).

Деліктна відповідальність на відміну від договірної будувалася за іншим принципом, а саме — за кумуляцією. Договірна відповідальність могла бути частковою або солідарною, тобто при кількох боржниках кожний з них відповідав або за своєю часткою, або повною мірою, звільняючи інших співборжників від відповідальності. Деліктна відповідальність при вчиненні делікту кількома особами ніби множилася на їх число. Кожний з тих, хто заподіяв шкоду, відповідав певною мірою (наприклад, за позовом з крадіжки штраф зобов'язані сплатити в повному обсязі всі злодії, які її вчинили).

Не збігалася дієздатність осіб у договірному праві і деліктному зобов'язанні. Неповнолітні не могли вступати в договірні відносини і, отже, нести договірну відповідальність. Деліктна відповідальність наставала і для них.

З часу Законів XII таблиць зберігалась і так звана *ноксальна відповідальність* домовладки за шкоду, заподіяну його підвладними дітьми і рабами. Якщо делікт вчинявся підвладним або рабом, домовласнику надавалося право вибору — відшкодувати заподіяні підвладним рабом збитки або видати винного для розправи, а пізніше — для їх відробітку. Проте в усі часи римське право розглядало делікт як позадоговірне правопорушення. З цієї точки зору приватне право знало два види правопорушень — договірні (що були порушенням умов договору) і позадоговірні, коли порушник і потерпілий у договірних відносинах не перебували. Для настання деліктної відповідальності вимагалася наявність певного юридичного складу: а) фактична шкода, заподіяна протиправними діями однієї особи іншій; б) винна протиправність дій особи, що вчинила шкоду; в) зазначена протиправна дія визнана законом як приватноправовий делікт.

Особиста образа. Цим терміном визначалася будь-яка неправомірна дія, все, що вчинялося не за правом. Поняття мало і спеціальне значення, більш вузьке — особиста образа. Таким чином, особиста образа припускала посягання на тілесну недоторканність вільної людини і тягла відповідальність у вигляді штрафів у конкретно встановлених розмірах. Посягання на честь і гідність та інші особисті нематеріальні блага вільної людини не охоплювалися поняттям особистої образи (кривди).

Преторська практика істотно розширила поняття особистої образи, включивши до нього згадані честь, гідність та інші особисті нематеріальні блага. Крім того, претори почали практикувати розміри штрафів на свій розсуд залежно від характеру такої образи. Поняттям особистої образи почала охоплюватися не тільки будь-яка образа дією, але і будь-яке образливе ставлення до іншої особи, що принижувало її гідність.

Пізніше багато із зазначених протиправних дій переходять до категорії публічних деліктів, тобто кримінальних злочинів, й імператорське законодавство встановило за їх вчинення кримінальну відповідальність. Потім взагалі встановлюється правило, відповідно до якого потерпілий міг вимагати визначення і стягнення винагороди за заподіяння образи або кримінального переслідування.

Крадіжка. Своєрідність римських деліктів полягала у віднесенні до них ще одного протиправного діяння, яке визнається зараз кримінальним злочином, — крадіжки. Проте термін не зовсім збігається з теперішнім поняттям останньої. Це поняття охоплювало собою як крадіжку в точному значенні даного слова, так й інші суміжні посягання на чужий майновий інтерес — привласнення, розтрату, не тільки крадіжку речі, але також і користування або володіння нею. Іншими словами, поняття є ширшим порівняно з сучасним розумінням крадіжки, охоплювало ряд посягань на чуже майно. І все ж найближче до нього знаходиться поняття сучасної крадіжки.

До крадіжки римське право відносило також наступні діяння:

а) крадіжка користування, коли позичальник за договором позички або хранитель користувалися наданими їм речами понад свої повноваження за договором;

б) крадіжка володіння, коли заставодавець свавільно заволодівав даною ним у заставу річчю: власник при цьому здійснює крадіжку власної речі (Гай, 3.204);

в) крадіжка власності, коли узуфруктуарій змінював господарське призначення речі.

Неправомірне знищення або пошкодження чужих речей. У ранній республіканський період римське право ще не знало загального правила про відповідальність за неправомірне заподіяння шкоди чужому майну В Законах XII таблиць встановлювалась відповідальність лише за окремі випадки пошкодження або знищення чужих речей, зумовлені головним чином землеробським характером господарства Так, піддавався страті той, хто зі злим умислом підпалював чужий будинок або скирди хліба, складені біля будинку, або вдавався до Іншого таємного знищення врожаю За злісну вирубку дерев накладався штраф тощо

Більш загальні норми про відповідальність за неправомірно заподіяну шкоду чужому майну сформульовані пізніше в законі Аквілія приблизно в III ст. до н. е. Проте і вони мали обмежений характер.

Для настання відповідальності за вбивство або поранення раба чи тварини, а також за знищення або пошкодження чужих речей необхідні були такі умови:

1. Смерть, поранення раба чи тварини, а також інше пошкодження або знищення чужого майна повинні бути вчинені річчю, тобто безпосередньо діями правопорушника. Раб або тварина, наприклад, мають бути вбитими останнім, а не загинути, стрибнувши в прірву, злякавшись правопорушника. Не буде відповідальності й тоді, коли він заморив голодом раба чи тварину, зачинивши їх у хліві.

2. Відповідальність у цих випадках наставала також за умови, що шкода заподіяна річчю, тобто матеріальним впливом на об'єкт посягання. Раб має бути вбитий або поранений, наприклад, ломакою. Проте, якщо тварина загнана в річку й там втопилася, відповідальність не наставала — тут немає безпосередньої матеріальної дії. Не буде відповідальності, якщо правопорушник відчинив двері приміщення і тварини загинули від холоду, повтікали або розкрив покрівлю і вони загинули від дощу.

3. Деліктна відповідальність за законом Аквілія наставала тільки за наявності вини правопорушника, нехай найлегшої. За випадок відповідальність не наставала.

4. Заподіяна вбивством раба або його пораненням чи тварини, знищенням або пошкодженням чужих речей шкода відшкодовувалася тільки власнику. Інші особи, зацікавлені в збереженні зазначених речей (володільці, заставодержателі, узуфруктуарії тощо), користуватися захистом закону Аквілія не могли — на них він не поширювався.

Заподіювач збитків зобов'язаний сплатити власнику вбитого чи пораненого раба або тварини, пошкодженої чи знищеної речі вищу ціну, що мала місце останнім часом. Якщо заподіювач шкоди вдавався до спроби ухилитися від відповідальності, сума стягнення подвоювалася.

Таким чином, закон Аквілія мав обмежене застосування і не встановлював відповідальності за будь-яке неправомірне вчинення шкоди чужому майну. Крім того, відповідальність правопорушника мала штрафний характер, а не визначалася дійсним розміром збитку. В разі оспорювання вона могла бути подвоєна. Якщо шкода вчинялася кількома особами, то позов закладався до кожної з них (кумулятивна відповідальність). Після настання смерті правопорушника зобов'язання відшкодувати збитки на його спадкоємців у період існування республіки не переходили, але в період імперії відповідали за ним в межах збагачення.

Пограбування. Римські юристи класичного періоду розглядали пограбування як протиправне вилучення чужого майна, здійснене силоміць як грабіж і кваліфікована крадіжка. На думку Папініана, пограбування є крадіжкою із затриманням злодія на місці злочину. Проти грабіжників потерпілому надавався спеціальний позов — про майно, вилучене із застосуванням насильства. Відповідальність за цим позовом дорівнювала чотирикратній вартості вилученого майна. Його можна було закласти лише протягом одного року після вчинення пограбування. Після закінчення року потерпілий міг стягнути тільки вартість вилученого.

Зазначений позов міг бути заявлений за певних умов:

1) зменшення майна боржника повинно статися внаслідок відповідної дії;
2) боржник свідомо вчиняв зазначені дії, маючи на меті саме через зменшення майна уникнути стягнення на нього;

3) для пред'явлення цього позову до третьої особи, до якої перейшло майно, вимагалось, щоб остання також знала, що зазначені дії вчиняються на шкоду кредиторів.

Позадовігівні цивільні правопорушення, що заподіювали шкоду кому-небудь і не підпадали під ознаки делікту, почали називати *ніби делікти* (*квазеделікти*). Вони стали четвертою групою підстав виникнення позадовігівних зобов'язань. Загального визначення квазіделікту римські юристи не залишили, а перелік неправомірних дій, що охоплювалися цим поняттям, широкий. Найпоширенішими серед них були декілька недозволених дій:

1. Відповідальність судді за постановлення несправедливого вироку.

Умисне неправильне або недбале розв'язання судової справи, а також порушення інших суддівських обов'язків визнавалося неправомірною дією — ніби деліктом і тягло майнову відповідальність. Суддя, який виніс завідомо несправедливий вирок або не з'явився в призначений день для розгляду справи, зобов'язаний відшкодувати заподіяну його неправомірними діями шкоду потерпілій стороні. В разі умисних дій судді він зобов'язаний відшкодувати всю суму закладеного позову, а за наявності вини — штраф, що призначався судом.

2. Відповідальність господарів жилих будинків за викинуте або вилите. Господар чи інший мешканець жилого приміщення, з якого було щось викинуто або вилито на дорогу, площу або тротуар, де ходять чи їздять люди, відповідають за заподіяну шкоду. Немає значення, ким є особа, що викинула або вилила, — власником будинку чи наймачем, володільцем чи утримувачем. Проте той, хто тимчасово знаходився в будинку, відповідальності не ніс. Мешканці, що проживали разом, несли солідарну відповідальність.

3. Ніби деліктом визнавалося також небезпечно для пішоходів виставлене, підвішене або вивішене що-небудь, що може впасти на людей: недбало прикріплена вивіска, небезпечно виставлені на вікна вазони, підвішені на стіні будинку предмети, виставлені або підвішені на балконах речі тощо. Все це, знесене вітром або за яких-небудь інших причин зірване зі свого місця, може упасти на перехожих і завдати їм певної шкоди. Хто-небудь, хто помітив подібне, міг закласти позов до господаря будинку, в якого що-небудь підвішене або виставлене, позов про сплату штрафу в розмірі 10 тисяч сестерцій і усунення небезпеки. Відповідальність наставала незалежно від вини і наявності шкоди.

4. Неправомірні дії слуг готелів, заїжджих дворів і кораблів, які завдавали шкоди майну жильців і пасажирів, визнавалися квазіделіктами і тягли відповідальність господарів, які зобов'язані були відшкодувати заподіяні слугами збитки в подвійному розмірі.

Таким чином, жильці і пасажирки мали досить дійовий правовий захист своїх інтересів проти господарів заїжджих дворів, готелів і кораблів в результаті

заподіяння їм будь-яких збитків. У разі зникнення зданих на схов речей жильців, вони могли заявити кондикційний позов до господарів заїжджих дворів, готелів і кораблів. За шкоду, заподіяну слугами господарів заїжджих дворів, готелів і кораблів, жильцям 5 пасажирів, потерпілі могли закласти квазіделіктний позов безпосередньо до заподіювачів шкоди, а в разі їх неплатоспроможності — до їх господарів.

5. Шкода, заподіяна рабом або твариною чужому майну або особі, тягла квазіделіктну відповідальність їхнього господаря. При цьому виною власника раба чи тварини, що заподіяли шкоду, вважається відсутність належного нагляду за ними. Власник раба чи тварини, що заподіяли шкоду, зобов'язаний відшкодувати збитки або за ноксальним позовом видати тварину чи раба.

ВИСНОВКИ ДО ШОСТОГО ПИТАННЯ

До позадоговірних зобов'язань належить група деліктних, тобто зобов'язань, що виникали з цивільних правопорушень. На відміну від квазіконтрактних зобов'язань, в основі яких переважно лежали дозволені дії, основу деліктних, навпаки, складали тільки неправомірні дії.

Для настання деліктної відповідальності вимагалася наявність певного юридичного складу: а) фактична шкода, заподіяна протиправними діями однієї особи іншій; б) винна протиправність дій особи, що вчинила шкоду; в) зазначена протиправна дія визнана законом як приватноправовий делікт.

До позадоговірних зобов'язань належить: особиста образа, крадіжка, пограбування, квазіделікти (*відповідальність судді за постановлення несправедливого вироку, відповідальність господарів жилих будинків за викинуте або вилите, небезпечне для пішоходів виставлене, підвішене або вивішене що-небудь, що може впасти на людей, неправомірні дії слуг готелів, заїжджих дворів і кораблів, які завдавали шкоди майну жильців і пасажирів, шкода, заподіяна рабом або твариною чужому майну або особі*). До позадоговірних зобов'язань належить група деліктних, тобто зобов'язань, що виникали з цивільних правопорушень. На відміну від квазіконтрактних зобов'язань, в основі яких переважно лежали дозволені дії, основу деліктних, навпаки, складали тільки неправомірні дії.

Цей вид зобов'язань почав розвиток ще із Законів XII таблиць і пройшов складну трансформацію. Вже на той час було визнано, що приватне правопорушення породжує обов'язок порушника сплатити потерпілому штраф. Приватним правопорушенням, на відміну від кримінального злочину, вважалась неправомірна дія, яка порушує інтереси окремих приватних осіб. Вона містила також протиправні дії, які сучасне право відносить до тяжких кримінальних злочинів (наприклад, крадіжка, дія, що призвела до каліцтва).

Деліктна відповідальність на відміну від договірної будувалася за іншим принципом, а саме — за кумуляцією. Договірна відповідальність могла бути частковою або солідарною, тобто при кількох боржниках кожний з них відповідав або за своєю часткою, або повною мірою, звільняючи інших співборжників від відповідальності. Деліктна відповідальність при вчиненні

делікту кількома особами ніби множилася на їх число. Кожний з тих, хто заподіяв шкоду, відповідав певною мірою (наприклад, за позовом з крадіжки штраф зобов'язані сплатити в повному обсязі всі злодії, які її вчинили).

Не збігалася дієздатність осіб у договірному праві і деліктному зобов'язанні. Неповнолітні не могли вступати в договірні відносини і, отже, нести договірну відповідальність. Деліктна відповідальність наставала і для них.

З часу Законів XII таблиць зберігалась і так звана *ноксальна відповідальність* домовладки за шкоду, заподіяну його підвладними дітьми і рабами. Якщо делікт вчинявся підвладним або рабом, домовласнику надавалося право вибору — відшкодувати заподіяні підвладним рабом збитки або видати винного для розправи, а пізніше — для їх відробітку. Проте в усі часи римське право розглядало делікт як позадоговірне правопорушення. З цієї точки зору приватне право знало два види правопорушень — договірні (що були порушенням умов договору) і позадоговірні, коли порушник і потерпілий у договірних відносинах не перебували. Для настання деліктної відповідальності вимагалася наявність певного юридичного складу: а) фактична шкода, заподіяна протиправними діями однієї особи іншій; б) винна протиправність дій особи, що вчинила шкоду; в) зазначена протиправна дія визнана законом як приватноправовий делікт.

ВИСНОВКИ З ТЕМИ

Таким чином, необхідно зробити наступні висновки. За допомогою договору у Стародавньому Римі оформлювалася домовленість двох чи більше осіб, яка була спрямована на закріплення їх прав та обов'язків один перед іншим. Договір є підставою виникнення договірних зобов'язань. Проте, зобов'язання виникали не лише з договорів, а з ніби-договорів (наприклад, ведення чужих справ без доручення), з деліктів (порушення майнових прав, образа), зобов'язання з ніби-деліктів (наприклад, власник несе відповідальність за собаку, яка лякає перехожих). Зобов'язання з контрактів — найчисленніші договори в римському договірному праві. Контрактом визнавалася угода, яка була підставою виникнення зобов'язальних відносин. Проте римське цивільне право такими визнавало не будь-яку угоду, а лише ту, яка захищалася шляхом позовів. Тому всі угоди, що виникали в римському цивільному обороті, поділялися на дві групи — *контракти* і *пакти*. Істотною відмінністю між ними було те, що контракти захищалися позовами, а пакти як неформальні угоди таким чином спочатку не захищалися. Іншими словами, в римському праві існувала замкнена система договорів; контрактами визнавалися лише ті угоди, які користувалися позовним захистом. З цього приводу Ульпіан писав: «Деякі угоди загального права породжували позови, деякі позовні заперечення. Ті, що породжували позови, уже не називаються угодами, а одержують власну назву контракту, наприклад: купівля-продаж, найом, товариство, позика, поклада та інші подібні контракти» (Д. 2.14.7).

Назва певного контракту обумовлювала відповідний цивільний позов, яким він захищався. Незалежно від назви і змісту контракту основною умовою його дійсності була воля сторін на досягнення тієї мети, яка передбачалася даним контрактом. Неважко помітити, що форма і волевиявлення в різних контрактах неоднакові. У докласичному праві урочиста фіксована форма як стипуляція була абстрактним правочином. За цією формою практично можна укласти будь-який договір. В залежності від форми волевиявлення сторін контракти були вербальними та письмовими. Вербальними називалися договори, які укладалися усним проголошенням певних слів, формул або фраз. Юридичну чинність вони набували з моменту їх проголошення. Це найдавніші договори: стипуляція, клятва-обіцянка вільновідпущеника патрону при звільненні і встановленні посагу. Стипуляція була одним з найпоширеніших вербальних договорів.

Письмовими контрактами називалися договори, які укладалися письмово — зобов'язання, що виникло шляхом запису, письма (запис в прибутково-видаткових книгах, синграф, хірограф). Реальні контракти набували юридичної чинності в момент фактичної передачі речі, без якої договору взагалі не виникало. Предметом реальних договорів була саме передача речей однією особою іншій. До цієї групи контрактів римське приватне право відносило чотири контракти: позику, позичку, схов, заставу.

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ЩОДО ПІДГОТОВКИ ДО ДАНОЇ ТЕМИ

Для більш ґрунтовного опанування даної теми, необхідно відповісти на наступні запитання.

1. У чому відмінність юридичних понять «зобов'язання» і «договір»?
2. Назвіть основні групи контрактів і вкажіть критерії такого поділу.
3. В чому полягає суть вербальних та літеральних договорів? Які існують види вербальних та літеральних договорів?
4. В чому полягає відмінність реальних договорів від консенсуальних?
5. В чому полягає суть безіменних контрактів?
6. Які договори належать до реальних, а які до консенсуальних?
7. Що таке квазідоговори, делікт, квазіделікт?

ТЕМА № 8 СПАДКОВЕ ПРАВО

(2 години)

ПЛАН ЛЕКЦІЙ:

1. Основні поняття спадкового права.....	140
2. Спадкування за заповітом.....	143
3. Спадкування за законом.....	149
4. Прийняття спадщини.....	152
5. Сингулярне наступництво.....	155

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Новицкий И.Б. Римское право. - Изд. 6-е, стереотипное. – М., 1997.
2. Підпригора О.А. Римське приватне право: Підручник для студентів юрид. вищих навч. закладів: Вид. 3-є, перероб. та доповн. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2001. – 440 с.
3. Пухан Иво, Поленак-Акимовская Миряна. Римское право (базовый учебник). - М.: Издательство ЗЕРЦАЛО, 2000. – 448 с.
4. Дождев Д.В. Римское частное право: Учебник для вузов / Под общ. ред. акад. РАН, д.ю.н., проф. В.С.Нерсисянца. – 2-е изд., изм. и доп. – М.: Норма, 2006. – 784с.
5. Підпригора, О. А. Римське право [Електронний ресурс] : підручник / О. А. Підпригора, Є. О. Харитонов. - К. : Юрінком Інтер, 2006. - 512 с.
6. Основы римского частного права: Підручник / В.І. Борисова, Л.М.Баранова, М.В. Домашенко та ін.; За заг. ред. В.І.Юорисової та Л.М.Баранової. – Х.: Право, 2008. – 224с.
7. Омельченко, О. А. Римское право [Електронний ресурс] : учебник / О. А. Омельченко. - 3-е изд., испр. и доп.. - М. : Эксмо, 2005. - 224 с.. - (Российское юридическое образование)
8. Римське право : підруч. / Підпригора О.А., Харитонов Є.О. – 2-ге вид. – К.: Хрінком Інтер, 2009. – 528 с.
9. Институции Юстиниана. Перевод с латинского Д. Расснера. Под ред. Л.Л. Кофанова, В.А. Томсинова. (серия «Памятники римского права») – М.: Зерцало, 1998.
- 10.Калюжний Р.А. Римське приватне право: Курс лекцій. – К.: Істина, 2005. – 144 с.
- 11.Крестовська Н.М., Канзафарова В.С. Основы римского частного права: Навчально-методичний посібник. - Одеса: Фенікс, 2006. – 160 с.
- 12.Латинские юридические изречения / Составитель и автор предисловия проф. Е.И. Темнов. – М. : Издательство «Экзамен», Право и закон, 2003. – 384 с.

- 13.Макарчук В.С. Основи римського приватного права. Навчальний посібник. – К.: Атіка, 2000.
- 14.Орач Є.М., Тищик Б.Й. Основи римського приватного права: Курс лекцій. – К.: Юрінком Інтер, 2000.
- 15.Памятники римского права: Законы XII таблиц. Институции Гая. Дигесты Юстиниана. - М.: Зерцало, 1997.
- 16.Подопригора А.А. Основы римского гражданского права: Учеб. пособие для студентов юрид вузов и факультетов. – 2-е изд., перераб. – К. :Вентури, 2002. – 288с.
- 17.Римське приватне право (Конспект лекцій. Практикум).- Х.: “Одіссей”, 2000.
- 18.Сліпченко С.О., Шишка Р.Б. Римське приватне право в таблицях: Навч. посібник. - Харків: Нац. ун-т внутр. справ, 2001.
- 19.Трофанчук Г.І. Римське приватне право: Навчальний посібник. – К.: Атіка, 2006. – 248 с.
- 20.Пашаева, О. М. Римское право [Електронний ресурс] : конспект лекций / О. М. Пашаева, Т. Г. Васильева. - М. : Юрайт : Высшее образование, 2009
- 21.Орлянская, А. В. Шпаргалка по римскому праву [Електронний ресурс] / А. В. Орлянская. - М. : ТК Велби, 2005. - 32 с.
- 22.Підопригора, О. А. Римське право [Електронний ресурс] : підручник / О. А. Підопригора, Є. О. Харитонов. - К. : Юрінком Інтер, 2006. - 512 с.

МЕТА ЛЕКЦІЇ:

Мета лекції полягає, в тому, щоб показати, що спадкування є прямим продовженням здійснення права власності; цивільно-правові відносини виникають, в основному, з приводу речей, майна, тому питання розподілу майна, перерозподілу, а також захисту майнових прав є головною метою цивільного права.

ВСТУП

Інститут спадкового права в системі римського приватного права є незалежним, окремим, не пов'язаним з іншими видами майнових прав, не є яким-небудь видом зобов'язальних прав, але тісно з ними пов'язаний. З одного боку, після смерті певної особи найчастіше залишається майно, основу якого становлять право власності та інші речові права. Вони і є об'єктом переходу за спадщиною після смерті їхнього власника. З другого боку, спадкування — один із способів набуття майнових прав, що зближує його з зобов'язальним правом.

Тому інститут спадкового права і в системі римського приватного права, і в сучасних правових системах — один з найважливіших. Його значення зумовлено також тим, що об'єктом спадкування померлого є право власності. Що залишається після смерті померлого власника, кому воно має перейти, в

якому порядку і обсязі — все це проблеми спадкового права, які з найдавніших часів і дотепер залишаються в центрі уваги суспільства і держави, законодавців і дослідників, кожної людини, оскільки тією чи іншою мірою стосуються їхніх інтересів. Для того, щоб глибше зрозуміти сутність спадкування, джерела його виникнення і розвитку, насамперед, звернімося до основних понять спадкового права.

I. ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ СПАДКОВОГО ПРАВА

Спадкування — це перехід майна після смерті власника до інших осіб. Під *майном* прийнято розуміти сукупність прав і обов'язків померлого. Отже, до складу спадщини входять як права, так і обов'язки, актив і пасив, наявне майно померлого і його борги, які він не встиг виплатити за життя. Перехід майна чи майнових прав і обов'язків, що належали певній особі, можливий лише після смерті власника. Спадкування майна за життя його власника не буває.

Сукупність правових норм, які регулюють порядок переходу майна померлого до інших осіб, називається спадковим правом. Як правовий інститут спадкування нерозривно пов'язано з правом власності. За родовим ладом, тобто до поділу суспільства на класи і виникнення держави і права, існували родові звичаї, за якими речі померлого члена роду переходили до інших членів того ж роду, однак ще не було спадкового права. Воно, як і право власності, виникає після поділу суспільства на класи. Інститут спадкування припускає вже приватну власність, а остання виникає тільки з появою обміну.

Особа, після смерті якої залишилося майно, називається *спадкодавцем*. Ним може бути лише фізична особа. Юридична особа не може вмерти, її діяльність припиняється, але в цьому випадку право спадкування в неї не настає.

Особи, до яких переходить в установленому порядку майно померлого, називаються *спадкоємцями*. Ними можуть бути як фізичні, так і юридичні особи.

Спадкове майно, спадкова маса або спадщина — це майно (права і обов'язки), що залишилося після смерті власника. Це сукупність прав і обов'язків померлого, яка визначається на момент смерті спадкодавця.

Перехід майна померлого (наступництво) до інших осіб можливий за однією із двох правових підстав — за заповітом чи за законом.

Римське спадкове право не допускало одночасного спадкування за заповітом і за законом: не може бути спадкування в одній частині майна померлого за заповітом, а в другій — за законом. Цей принцип римського спадкового права був закладений ще в Законах XII таблиць і зберігся в праві Юстиніана.

Разом з тим, наступництво у правах і обов'язках померлого могло бути подвійним за характером — універсальним або сингулярним.

За *універсальним наступництвом* до спадкоємців переходили права й обов'язки як єдине ціле, все повністю. Не можна було погодитися на наступництво тільки в правах, відмовившись від обов'язків (боргів), або покласти на одного спадкоємця борги спадкодавця, а другому передати тільки

права. Тому на спадкоємців покладалася відповідальність за борги спадкодавця. Римські юристи, вирішуючи в такий спосіб питання про борги спадкодавця, ніби підкреслювали, що в особі спадкоємців продовжує свою юридичну особистість спадкодавець.

Разом з універсальним наступництвом у римському спадковому праві розвивалося й *сингулярне наступництво*, відповідно до якого до окремих осіб переходили лише права спадкодавця, не обтяжені обов'язками.

Проте наступництво в правах і обов'язках могло мати місце лише після смерті спадкодавця, коли спадщина як майно власника ставала ніби не захищеною, відкритою, яке нікому не належало. Тому смерть спадкодавця прийнято називати *відкриттям спадщини*. Відкриттям спадщини римське право вважало день смерті спадкодавця. При цьому в спадкоємців виникало право на її набуття, але не на саму спадщину. Для набуття спадщини необхідно було її прийняти, тобто здійснити передбачені законом дії, попередньо визначивши коло осіб, які відповідно до закону могли мати право на її набуття і закликати їх до прийняття — *закликання до спадкування*. Закликаний до спадкування спадкоємець повинен був висловити свою волю на прийняття спадщини або на відмову від неї.

Римське спадкове право в процесі тривалого шляху свого розвитку набуло рис, які відповідали характеру римської власності і сім'ї. Розвиток свободи заповіту і заповідальних розпоряджень був зумовлений посиленням індивідуальної приватної власності у міру вивільнення її від пережитків сімейної. Те саме варто сказати і про спадкування за законом, яке, в свою чергу, було обумовлене витісненням агнатського споріднення когнатським. Посилення кровного споріднення стало основою для зміцнення спадкування за законом. У той же час римські юристи знайшли вдалі прийоми для поєднання спадкоємців за законом із свободою заповіту.

Римському спадковому праву завжди був властивий надмірний формалізм, від якого поступово вивільнялися. І все ж деякі формальні вимоги зберігалися і в праві Юстиніана, особливо це стосувалося форми заповідальних розпоряджень, порядку відкриття і прийняття спадщини тощо. Багато принципів римського спадкового права сприйняті сучасним спадковим правом.

Як право рабовласницької держави римське спадкове право відображало і забезпечувало інтереси, насамперед, рабовласника, було спрямоване на зміцнення і розвиток рабовласницької приватної власності. Воно залишає за спадкоємцем те право, яким покійний володів за життя, а саме право засобами власності присвоювати продукти чужої праці. Проте, як і все приватне право взагалі, закони про спадкування є не причиною, а наслідком, юридичним висновком із існуючого економічного ладу суспільства. Так само право передавати рабів у спадщину не є причиною рабства, а, навпаки, рабство є причиною переходу рабів у спадщину.

Становий характер римського спадкового права виявлявся в багатьох приписах закону. Так, деякі вільновідпущеники, звільнені римськими громадянами на певних умовах, не вправі були залишати заповіти. Після смерті

все їхнє майно переходило до власника, який надав їм волю. При цьому зазначене майно не обтяжувалося ніякими боргами померлого.

ВИСНОВКИ ДО ПЕРШОГО ПИТАННЯ

Інститут спадкування є одним із основних в цивільному праві. Адже, спадкування є одним із способів набуття майна. Спадкування — це перехід майна після смерті власника до інших осіб. Під майном прийнято розуміти сукупність прав і обов'язків померлого.

Суб'єктами спадкових відносин є спадкодавець та спадкоємець.

Разом з універсальним наступництвом у римському спадковому праві розвивалося й сингулярне наступництво. *Спадкування — це перехід майна після смерті власника до інших осіб.* Під майном прийнято розуміти сукупність прав і обов'язків померлого. Отже, до складу спадщини входять як права, так і обов'язки, актив і пасив, наявне майно померлого і його борги, які він не встиг виплатити за життя. Перехід майна чи майнових прав і обов'язків, що належали певній особі, можливий лише після смерті власника. Спадкування майна за життя його власника не буває.

Сукупність правових норм, які регулюють порядок переходу майна померлого до інших осіб, називається спадковим правом. Як правовий інститут спадкування нерозривно пов'язано з правом власності. За родовим ладом, тобто до поділу суспільства на класи і виникнення держави і права, існували родові звичаї, за якими речі померлого члена роду переходили до інших членів того ж роду, однак ще не було спадкового права. Воно, як і право власності, виникає після поділу суспільства на класи. Інститут спадкування припускає вже приватну власність, а остання виникає тільки з появою обміну.

Особа, після смерті якої залишилося майно, називається *спадкодавцем*. Ним може бути лише фізична особа. Юридична особа не може вмерти, її діяльність припиняється, але в цьому випадку право спадкування в неї не настає.

Особи, до яких переходить в установленому порядку майно померлого, називаються *спадкоємцями*. Ними можуть бути як фізичні, так і юридичні особи.

Спадкове майно, спадкова маса або спадщина — це майно (права і обов'язки), що залишилося після смерті власника. Це сукупність прав і обов'язків померлого, яка визначається на момент смерті спадкодавця.

Перехід майна померлого (наступництво) до інших осіб можливий за однією із двох правових підстав — за заповітом чи за законом.

Римське спадкове право не допускало одночасного спадкування за заповітом і за законом: не може бути спадкування в одній частині майна померлого за заповітом, а в другій — за законом. Цей принцип римського спадкового права був закладений ще в Законах XII таблиць і зберігся в праві Юстиніана.

Разом з тим, наступництво у правах і обов'язках померлого могло бути подвійним за характером — універсальним або сингулярним.

II. СПАДКУВАННЯ ЗА ЗАПОВІТОМ

За часом спадкування за законом з'явилося раніше. Проте в класичному праві спадкування за заповітом настільки зміцнилося, що було переважною формою спадкування. До цього періоду на руїнах сімейної власності утвердилася повна свобода заповіту.

Заповіт — розпорядження власника своїм майном на випадок смерті. В римській класичній сім'ї єдиним і повновладним власником сімейного майна був домовладика, і тільки він міг ним розпоряджатися і на випадок смерті вказати, кому повинне перейти майно, в яких частках, в якому порядку тощо.

Отже, заповіт — це одностороннє волевиявлення, на підставі якого можуть виникнути права і обов'язки для інших осіб — спадкоємців. Це односторонній правочин, який може реалізуватися лише за умови, що особи, зазначені спадкоємцями, також виявлять свою волю на прийняття спадщини. Виявлення згоди після смерті заповідача є самостійним, незалежним від заповіту волевиявленням, що відрізняє ці відносини від договірних. При заповіті немає збігаючого двостороннього і одночасного волевиявлення, яке вимагається при укладенні договорів, оскільки заповідача вже немає в живих. Тому заповіт не можна визнати договором, хоча тут і має місце виявлення волі як з боку заповідача, так і з боку спадкоємців. Заповідач може в будь-який час відмінити або змінити своє розпорядження, чого не можна робити в договірних відносинах. Це також вказує на односторонній характер заповіту.

Заповіт — це розпорядження з *відкладальною умовою*, оскільки воно набуває чинності лише з настанням умови — смерті заповідача. Ця обставина і зумовила жорсткі вимоги до заповіту, бо в разі сумніву в якому-небудь його положенні спитати про дійсний намір заповідача уже неможливо. Для визнання за заповітом юридичної сили він має відповідати таким умовам: а) заповідач повинен мати так звану активну заповідальну правоздатність; б) заповіт повинен бути складений у формі, що визначається законом; в) у заповіті має міститися призначення конкретних осіб спадкоємцями, які повинні мати *пасивну заповідальну правоздатність*. Заповіт, що не відповідає зазначеним вимогам, визнається недійсним.

Для того, щоб заповіт мав юридичне значення, його повинна складати фізична особа. Активна заповідальна правоздатність передбачала, насамперед, наявність у заповідача на момент складання заповіту загальної право- і дієздатності в сфері майнових відносин. Втрата її на момент смерті заповідача не робила заповіт недійсним. У праві Юстиніана заповідальною правоздатністю не володіли раби, переґрини (проте вони могли заповідати за правом переґринів), віровідступники і деякі єретики, душевнохворі, неповнолітні (навіть за згоди піклувальника), марнотратці, підвладні, глухонімі від народження, а також ті, що не могли висловити свою волю загальнодоступним способом. Особливе правило було встановлено для жінок — до II ст. вони взагалі не могли бути заповідачами, навіть якщо були особами свого права. З II

ст. їм надається право заповідати, але тільки зі згоди піклувальника. Повну свободу заповіту жінки дістали лише після зняття піклування над ними. Кожному історичному періоду відповідала своя форма заповіту. В давньому цивільному праві були одні форми, в республіканський період — інші, в імператорський — ще інші тощо.

У найдавніші часи римської історії існувало дві форми заповіту, їхнє визначення дає Гай: «Спочатку були в користуванні два роди заповітів: заповіт складали перед обличчям всього народу на куріальних зборах, що скликалися з цією метою двічі на рік, або перед виступом у похід, тобто тоді, коли для війни бралися за зброю і мали намір йти в бій.

Пізніше став за звичай третій вид заповітів — шляхом терезів і міді. Якщо ніхто не залишив заповіту ні на куріальних зборах, ні на полі битви, то у випадку, коли йому несподівано стала загрожувати смерть, він передавав у манципаційній формі другові (сторонній особі) свою родину, тобто своє майно і просив розподілити маєток відповідно до його останньої волі. Цей вид заповіту називався заповітом шляхом терезів і міді, подібно тому, що здійснювався шляхом урочистого продажу.

У наведених випадках заповідач усно висловлював свою волю, якою призначав собі спадкоємців. Таким же волевиявленням заповідач міг розпорядитися про видачу легатів, призначити дружині і неповнолітнім дітям опікуна тощо.

Проте усні форми заповітів мали один істотний недолік: вони відразу ставали гласними, що не завжди сприяло сімейній злагоді. Крім цього, такі заповіти могли укладатися лише двічі на рік. Заповіт перед строем воїнів, готових виступити на поле битви, перед яким проголошувалася воля воїна, також повинна була проголошуватися усно.

З часом все більше набувають значення письмові форми заповіту. В другій половині періоду республіки претор в одному із едиктів проголосив, що він буде визнавати лише ті заповіти, які складені в письмовій формі і скріплені відповідною кількістю печаток. За конституцією 439 р. законним визнавався будь-який письмовий заповіт, підписаний заповідачем і сімома свідками.

В імператорський період і в праві Юстиніана розрізнялися дві основні форми заповіту: приватні і публічні. *Приватними заповітами* називалися такі, які складалися без участі органів державної влади. Якщо ж в їхньому складанні тією чи іншою мірою брали участь органи державної влади, вони називалися *публічними*. У свою чергу, приватні заповіти могли бути письмовими і усними, тобто розрізнялися формою волевиявлення. При складанні усного і письмового заповітів вимагалася присутність семи, а в деяких випадках, навіть, восьми свідків. Це надавало заповідальному акту урочистості. Свідками могли бути тільки вільні і дієздатні особи. Процес здійснення заповідального акту був безперервним з самого початку і до повного завершення.

При здійсненні письмового заповіту спадкодавець оголошував свідкам про те, що в цьому документі його заповіт, підписував його сам і давав для підпису свідкам, які засвідчували свої підписи печатками.

При усній формі заповіту заповідач повинен був висловити свою волю вільно, чітко і зрозуміло словами або знаками. Якщо заповідач назвав одного або всіх спадкоємців, заповіт вважався складеним. Свідки, що були присутні при складанні заповіту, могли записувати висловлену волю, але для дійсності заповіту це не мало ніякого значення. З часом письмова форма заповітів все більше витісняє усну.

З імператорського періоду ведуть свій початок публічні форми заповітів, їх також було два види. За однією з них заповідач міг висловити свою волю в суді і вона заносилася до протоколу, який зберігався в архіві суду. За другим видом він міг передати останню волю, виражену письмово, імператору, який і оголошував її після смерті заповідача.

В окремих випадках передбачалися більш складні або, навпаки, спрощені форми заповітів. Але при всій їх різноманітності в усі часи можна було простежити неухильний принцип — заповіт складався особисто заповідачем, а не його представником.

Призначення спадкоємців — основний зміст будь-якого заповіту. Якщо в ньому містилися вказівки, кому і в яких частках мало перейти майно померлого, але не називалися спадкоємці, заповіт вважався недійсним. Спадкоємцем можна було призначити тільки особу, яка мала пасивну заповідальну правоздатність. Насамперед вона мала бути конкретною. До невизначених належали юридичні особи і так звані *постуми* (особи, зачаті за життя заповідача, але народжені після його смерті). Проте Юстиніан визнав за можливе призначати і цих осіб спадкоємцями за заповітом.

Не могли бути спадкоємцями за заповітом жінки після смерті осіб, які володіли майновим цензом в 100 тисяч сестерцій і більше. Ця норма була спрямована проти марнотратства жінок, що належали до вищого стану. Не мали пасивної заповідальної правоздатності діти державних злочинців, перегрини, віровідступники, єретики та інші.

У деяких випадках могли призначатися спадкоємцями за заповітом і раби. Це передбачало відпущення їх на волю. Відповідно вони не могли відмовитися від спадщини і брали на себе всі борги свого власника. Якщо раб до відкриття спадщини відчужувався володарем, то приймав спадщину за наказом свого нового власника, якому й переходила спадщина. Якщо раб до відкриття спадщини відпускався на волю, то в такому випадку він сам був спадкоємцем і самостійно вирішував питання про прийняття спадщини чи про відмову від неї. З цих трьох наведених ситуацій дві слугували рабовласникам. За першої ситуації померлий володар на призначеного спадкоємцем раба покладав відповідальність за всі свої борги, за другою — новий власник через раба одержував спадщину, як ніби він сам призначений спадкоємцем, і лише за третьої ситуації — призначення раба спадкоємцем відповідало його інтересам.

Деякі особи, що мали пасивну заповідальну правоздатність, не завжди могли одержати спадщину за заповітом. Так, чоловіки віком 25—60 і жінки 20—50 років, які не перебували у шлюбі, одержували спадщину тільки після найближчих родичів, а також за умови, що вони візьмуть шлюб протягом 100

днів після відкриття спадщини. Ці обмеження були введені законами Августа з метою боротьби з небажанням одружуватися і бездітністю. Були й інші обмеження на одержання спадщини.

Допускалося призначення спадкоємця під відкладальною умовою. У такому разі днем відкриття спадщини вважався не день смерті спадкодавця, а день настання зазначеної умови, наприклад, за підпризначення спадкоємця (субститута), коли заповідач визначав призначеному спадкоємцю ніби запасного на випадок, якщо перший спадкоємець чомусь відмовиться прийняти спадщину або помре до її відкриття.

Підпризначати таких запасних спадкоємців можна було одного кільком і навпаки. Але при цьому слід мати на увазі, що за загальним правилом спадкодавець (заповідач) визначав строк для прийняття спадщини, і коли протягом цього строку спадкоємець з тих чи інших причин не приймав її, то до спадкування закликався під-призначений спадкоємець (субститут).

При нормальному розвитку подій підпризначений, тобто субститут, закликався до спадкування лише за умови, коли призначений спадкоємець втрачав права на спадщину. В такому разі субституція дозволяла зберегти заповіт навіть у разі, коли призначений спадкоємець помирає раніше заповідача.

Призначення спадкоємця за відмінною умовою не допускалося, оскільки це суперечило загальновизнаному принципу римського спадкового права — раз спадкоємець — завжди спадкоємець, тобто, раз призначений спадкоємцем, то призначений назавжди і замінити його не можна було.

Важливим принципом римського спадкового права, що тією чи іншою мірою залишився незмінним в усі часи римської історії, була свобода заповіту. Заповідач мав право призначити спадкоємцем на свій нічим не обмежений розсуд будь-кого як з числа своїх родичів, так і з числа зовсім сторонніх осіб. Така свобода заповіту була відома вже Законам XII таблиць, які проголошували: «Як хто розпорядився на випадок своєї смерті стосовно свого майна або піклування (над підвладними йому особами), хай те так і буде непорушним». У ті часи заповіти були усними, публічними і, як правило, оголошувалися на народних зборах.

Суворість моральних засад, повага до сім'ї, гласність вчинення заповіту утримували спадкоємців від можливості скористатися своїм правом свободи заповіту попри сімейні інтереси. Спадкоємці, як правило, були членами сім'ї заповідача. Проте зі зміною характеру виробничих відносин, розкладанням старої патріархальної римської сім'ї, послабленням суворості моральних норм та інших факторів свобода заповіту призводила до того, що заповідачі все частіше призначають своїми наступниками сторонніх осіб, обходячи найближчих родичів, які своєю працею брали безпосередню участь у створенні спадщини. Це не могло не викликати обурення, особливо з боку вищого стану, оскільки порядок спадкування за заповітом перестав відповідати їхнім інтересам.

Так поступово виникає необхідність в обмеженні свободи заповіту. Спочатку це зводилося до того, що заповідач, оголошуючи в народних зборах своє розпорядження, зобов'язаний був перерахувати поіменно всіх безпосередньо підвладних. При цьому він міг позбавити їх спадщини, однак публічно позбавити спадщини своїх підвладних (насамперед, дітей) заповідач не наважився. Від такого нерозважливого кроку його мав утримати страх перед громадською думкою. При цьому підвладні сини позбавлялися спадщини поіменно, а щодо дочок, то можна було сказати взагалі: «Всіх останніх позбавляю спадщини». Недодержання цих правил робило заповіт недійсним.

Практика довела неспроможність таких формальних обмежень. Заповідачі без найменшого докору сумління стали перелічувати найближчих родичів, проголошуючи при цьому, що їх вони позбавляють спадщини. Потрібні були більш радикальні заходи, їх виробила практика центумвіральних судів, до компетенції яких входив розгляд спорів про спадщину. З'явилося правило, за яким заповідач зобов'язаний був не просто перелічити найбільш близьких родичів, а й визначити їм у заповіті певну (обов'язкову) частку спадщини. В протилежному разі обійденим спадкоємцям надавався спеціальний позов про порушення заповідачем моральних обов'язків. Преторська практика визначила коло осіб, що мали право на обов'язкову частку в спадщині незалежно від змісту заповіту. І крім безпосередньо підвладних, до цього кола стали відносити і емансипованих дітей (з тієї чи іншої причини звільнених від батьківської влади). У класичний період право на обов'язкову частку одержали всі низхідні і висхідні родичі безумовно, а повнорідні й єдинокровні брати і сестри заповідача — за умови, що спадкоємцями були призначені недостойні особи.

Обов'язкова частка визначалася четвертиною законної частки, тобто, тієї частки, яку спадкоємець одержав би в разі спадкування за законом. У праві Юстиніана розмір обов'язкової частки визначався більш гнучко. Якщо до спадкування за законом закликалися чотири і більше спадкоємців, обов'язкова частка складала половину законної, якщо менше — її третину.

За наявності поважних причин (посягання на життя заповідача, дочка взяла шлюб без згоди батьків до 25 років та ін.) заповідач міг позбавити спадкоємця і права на обов'язкову частку.

Таким чином, заповіт міг бути визнаний недійсним з самого початку з двох підстав: а) в ньому не був зазначений спадкоємець; б) форма заповіту не відповідала вимогам закону. Проте й правильно складений заповіт міг також бути визнаний недійсним. Гай говорить, що заповіт може втратити свою чинність, наприклад, тоді, коли заповідач обмежувався у своїй правоздатності (Гай, 2.145). Максимальне і середнє зменшення правоздатності призводило до втрати права складати заповіт. Тільки полон і наступна смерть у полоні не призводили до втрати чинності заповіту. В такому разі вважалося, що заповідач помер у той момент, коли потрапив у полон. Отже, максимальне і середнє зменшення правоздатності, якщо воно наставало після складання заповіту, все ж робило його недійсним, оскільки вважалося, що заповідач у момент

складання заповіту не мав тієї правоздатності, котра давала йому право його складати.

Найменше зменшення правоздатності на заповідальну правоздатність не впливало. Заповіт вважався складеним правильно, якщо зазначені в ньому конкретні спадкоємці із числа найближчих підвладних заповідача були призначені спадкоємцями або прямо позбавлені спадщини. Інститут позбавлення спадщини виник уже в II ст. до н. е. Підвладних синів заповідач повинен був назвати поіменно і сказати, що їх він позбавляє спадщини, а підвладних подальших ступенів і осіб жіночої статі спадщини можна було позбавити загальною фразою.

Отже, в заповіті повинні були бути враховані всі найближчі родичі першого ступеня. Проте заповіт — це акт певної волі заповідача, яка в будь-який час могла бути змінена ним самим. Римське цивільне право чітко дотримувалося принципу: пізніше правильно складений заповіт відміняв раніше складений. Навіть, якщо пізніше складений заповіт з тих чи інших причин втрачав свою чинність або призначений у ньому спадкоємець помирав чи втрачав право спадкування, раніше складений заповіт своєї чинності не відновлював — він визнавався недійсним безповоротно.

Джерела містять свідчення Папініана: «Про заповіт говориться, що він складений не за правом, якщо не були дотримані правові ритуали; або він стає нікчемним, якщо був обійдений син, що знаходився під владою домовладки; або він знесилюється іншим заповітом, на підставі якого може з'явитися спадкоємець, або через природження «свого спадкоємця»; або він виходить із застосування через те, що спадщина не прийнята» (Д. 28.3.1).

Проте в деяких випадках допускалося спадкування за іншими підставами, навіть за наявності правильно складеного заповіту. За преторським правом рідні діти заповідача також повинні бути або призначені спадкоємцями, або прямо проголошені такими, що позбавляються спадщини. Однак, якщо в заповіті вони не будуть згадані, то такий заповіт не визнавався недійсним. У такому разі йшлося про спадкування проти заповіту, а не про спадкування без заповіту.

Позбавлені в заповіті спадщини близькі родичі заповідача — діти, батьки, брати і сестри — могли намагатися через суд спростувати заповіт тим, що заповідач порушив моральний обов'язок перед ними. У таких випадках претензії названих родичів, як правило, задовольнялися судами на такому припущенні — заповідач у момент складання заповіту був не зовсім психічно здоровим. Такий висновок ми знаходимо в Дигестах: «Позову про визнання заповіту таким, що порушує обов'язки заповідача, надається такий відтінок, ніби заповідач був не при здоровому глузді, коли він складав заповіт. І це говориться не в тому розумінні, що заповідач дійсно був душевно хворим (чи божевільним); але хоча він правильно склав заповіт, проте, без дотримання обов'язку, що впливав із батьківської любові. Адже, якщо він дійсно був божевільним (чи безумним), то заповіт був нікчемним» (Д. 5.2.2).

У 542 р. новела 115 ввела суворі критерії для позбавлення права на спадщину — посягання на життя і здоров'я заповідача, важка образа, вчинення перешкод до складання заповіту, відмова викупити заповідача з полону. Отже, позбавлення спадщини не могло бути свавільним.

ВИСНОВКИ ДО ДРУГОГО ПИТАННЯ

Існування заповіту виключало успадкування за законом. Спадкування за заповітом - односторонній правочин на випадок смерті з обов'язковим призначенням спадкоємця. Цей акт може у будь-яку мить бути відкликаний спадкодавцем. Вступ у спадщину відбувається лише з волі спадкоємця, яка виражається після прийняття спадщини. Заповіт буде дійсним при правоздатності спадкодавця. Приватний заповіт складався через манципацію — спадкодавець передавав майно окремій особі, яка брала на себе обов'язок виконати його розпорядження. Нарешті, приватний заповіт можна було скласти шляхом занесення прийнятого рішення в протоколи суду чи іншого державного органу. В заповіті обов'язково мав бути призначений спадкоємець (один або кілька). Можливим було також призначення додаткового спадкоємця - на випадок смерті основного ще до відкриття спадщини.

Заповіт визнавався недійсним, якщо спадкоємець втрачав статус свободи, а з ним і цивільну правоздатність; якщо спадкоємець втрачав своє право на спадщину (наприклад, був убивцею заповідача) або гинув раніше від спадкодавця; якщо спадкодавець сам анулював складений заповіт шляхом заяви у суд або приватним порядком у присутності трьох свідків; якщо було складено новий заповіт.

ІІІ. СПАДКУВАННЯ ЗА ЗАКОНОМ

Спадкування за законом — спадкування проти заповіту мало місце в таких випадках: а) за відсутності заповіту; б) визнання його недійсним; в) смерті спадкоємців, зазначених у заповіті, до відкриття спадщини або їх відмови від її прийняття. У зазначених випадках спадкування наставало в порядку, встановленому законом, і називалося ще спадкуванням «проти заповіту». Якщо воля заповідача була висловлена з відхиленням від вимог закону, вона не визнавалася справжньою. Спадкування також здійснювалося за законом (проти заповіту), у разі смерті спадкоємців за заповітом до відкриття спадщини або за їхньої відмови від неї.

Спадкування за законом виникло раніше спадкування за заповітом, пройшовши складний і тривалий шлях свого становлення. Кардинальну реформу спадкування за законом здійснив Юстиніан новелами 118 і 127. Вона була підготовлена усім попереднім ходом розвитку римського спадкового права. Основні принципи спадкування за законом, як зазначалося вище, були вироблені преторською практикою і практикою центумвіральних судів і законодавче закріплені в реформах Юстиніана.

В основу спадкування за законом в праві Юстиніана було покладено когнатське (кровне) споріднення й індивідуальна приватна власність. Всіх потенційних спадкоємців, тобто, кровних родичів, Юстиніан поділив на п'ять класів, встановив черговість їх закликання до спадкування і допустив наступництво між спадкоємцями різних класів і ступенів. У разі відмови від спадщини закликаного спадкоємця спадщина виморочною не ставала (як було раніше), а до спадкування закликалися наступні за ступенем родичі.

1-й клас спадкоємців за законом — низхідні родичі спадкодавця: діти, незалежно від статі і віку, онуки, правнуки та ін. На підставі правила про черговість закликання спадкоємців більш близького ступеня усуває від спадкування спадкоємців більш далекого ступеня. Тому за життя дітей спадкодавця їхні діти (онуки спадкодавця) до спадкування, як правило, не закликалися, крім випадків, коли на момент відкриття спадщини не було живого того їхнього батька, котрий був би закликаний до спадкування, якби він був живий. Наприклад, на момент відкриття спадщини виявилися два сини спадкодавця і двоє дітей раніше померлої дочки — онуки спадкодавця. До спадкування закликаються два сини і два онуки. При цьому онуки поділять між собою ту частку спадщини, яку одержала б їх мати, якби вона була жива. Так, якщо спадщина складає 6 тисяч сестерцій (її ділили порівну між спадкоємцями однієї черги), то кожний із синів отримає по 2 тисячі, а 2 тисячі, які б мала одержати померла дочка, розподілять між собою онуки — по 1 тисячі сестерцій.

Такий порядок спадкування онуків називається *спадкуванням за правом представлення* (вони ніби представляють свого померлого батька). За римським правом це був не єдиний випадок спадкування за правом представлення. В такому ж порядку успадковували діди і баби спадкодавця, його племінники і племінниці. Ці особи закликалися до спадкування за умови, що на момент відкриття спадщини не було живих того батька чи матері спадкодавця або його сестри чи брата, які могли б самі одержати спадщину, якби вони були живими.

II-й клас — висхідні родичі: батько й мати, дід і баба по лінії батька, дід і баба по лінії матері, інші висхідні, якщо вони були. В цей же клас входили повнорідні брати й сестри спадкодавця та їхні діти. І в цьому випадку діди, баби, діти братів і сестер успадковують за правом представлення. Якщо до спадкування закликалися висхідні, а також брати й сестри, спадщина поділялася порівну між усіма спадкоємцями, якщо тільки висхідні, — то на дві рівні частини по материнській і батьківській лінії. Наприклад, якщо до спадкування закликані батько спадкодавця, дід і баба по лінії матері, то половину спадщини одержував батько спадкодавця, а другу половину ділили між собою дід і баба по лінії матері.

III-й клас — неповнорідні брати й сестри та діти раніше померлих неповнорідних братів й сестер. Останні закликалися до спадкування в порядку представлення. Неповнорідними братами й сестрами були ті, котрі мали або спільного батька й різних матерів (єдинокровні), або спільну матір, проте різних батьків (єдиноутробні).

Зрозуміло, спадкування для неповнокровних братів й сестер відкривалося після смерті тих їхніх братів й сестер, з якими вони знаходилися в кровному зв'язку. Діти жінки, що мала шлюб з чоловіком, в якого були свої діти, не були пов'язані кровним зв'язком між собою, вважалися зведеними братами й сестрами, а не повно-рідними і не могли успадковувати один після другого.

IV клас — решта бокових родичів без обмеження ступенів. При цьому родичі ближчого ступеня усували родичів більш дальшого ступеня. Наприклад, після смерті спадкодавця залишилися дядько померлого — боковий родич третього ступеня і двоюрідний брат — родич четвертого ступеня. До спадкування буде закликаний тільки дядько померлого, а його двоюрідний брат від спадкування усувається.

V клас — той із подружжя, хто пережив спадкодавця (чоловік після смерті дружини або дружина після смерті чоловіка). Той із подружжя, хто пережив померлого, закликається до спадкування за умови, що нікого із перерахованих в перших чотирьох класах родичів на момент відкриття спадщини не виявилось або ніхто з них спадщину не прийняв. Практично ця група спадкоємців до спадкування закликалася дуже рідко. Проте «бідна удовиця», тобто така, що не мала власного майна, яке дозволяло б жити відповідно до її суспільного стану, мала право на обов'язкову частку в розмірі четвертини спадщини. Розмір обов'язкової частки міг змінюватися залежно від кількості спадкоємців за законом, але спадкодавець не мав права зовсім позбавити обов'язкової частки дружину.

Отже, в праві Юстиніана суворо дотримувався принцип — крім випадків спадкування за правом представлення — одночасне закликання до спадкування спадкоємців різних класів і ступенів не допускалося. Першими до спадкування за законом закликалися спадкоємці першого класу (черги). Ніхто із спадкоємців другого та наступних класів за наявності спадкоємців першого до спадкування не закликався. Закликання до спадкування спадкоємців другого класу могло мати місце тільки у випадках, якщо: а) спадкоємців першого класу на момент відкриття спадщини не виявилось; б) спадкоємці першого класу відмовилися від прийняття спадщини. Якщо ж спадкоємців другого класу не було або вони відмовилися від прийняття спадщини, до спадкування закликалися спадкоємці третього класу. В разі відсутності останніх чи їхньої відмови від прийняття спадщини до спадкування закликалися спадкоємці четвертого класу. Якщо ж не було спадкоємців цього класу або вони відмовилися від прийняття спадщини, до спадкування закликався той із подружжя, який пережив померлого.

У праві Юстиніана коло спадкоємців за законом практично було необмеженим.

ВИСНОВКИ ДО ТРЕТЬОГО ПИТАННЯ

Спадкування за законом відбувалося: якщо померлий не залишав заповіту, якщо особи, вказані у заповіті, померли раніше чи одночасно із спадкодавцем або відмовилися від спадщини, або заповіт не вступав у законну силу. Законом був закріплений принцип: кожна попередня черга спадкоємців

виключає наступну. Спадщина поділяється між спадкоємцями у рівних частках. В разі відмови спадкоємців від прийняття спадщини майно вважалося виморочним і переходило до держави. Юстиніан розподілив усіх родичів померлого на п'ять черг залежно від ступеня спорідненості. Преторські едикти розширюють коло можливих спадкоємців. Якщо ближчий спадкоємець відмовлявся від спадщини, покликався наступний. У першу чергу право на спадкування за законом мають усі низхідні родичі: діти без різниці віку і статі, онуки і онучки. За життя дітей спадкодавця їх діти (онуки і онучки померлого) не спадкували. У разі смерті дітей спадкодавця до відкриття спадщини між його дітьми (онуками і онучками спадкодавця) розподілялася та частка спадщини, яка б належала їх померлому батьку чи матері. Таке успадкування називається спадкуванням за правом представництва. Спадкоємці за правом представництва є спадкоємцями не своїх батьків (вони померли раніше), а основного спадкодавця - діда, баби. Можлива і т.зв. спадкова трансмісія, коли син (дочка) основного спадкодавця помирають уже після його смерті, а їх діти успадковують спадщину, що включає у себе й дідове (бабине) майно. Другу чергу складали висхідні родичі, а також повно-рідні брати й сестри та їх діти. Подальші черги складають більш дальні родичі.

IV. ПРИЙНЯТТЯ СПАДЩИНИ

У момент відкриття спадщини спадкоємці ще не стають його власниками. Для цього потрібно було вчинити ряд юридичних дій:

а) вжити заходів щодо повного виявлення спадкового майна та його охорони. З цією метою провадився інвентаризаційний опис виявленого спадкового майна, що слугувало правовою підставою визначення його складу (активу й пасиву);

б) виявити і визначити кредиторів і боржників, місце їх знаходження, розміри вимог і боргів тощо;

в) виявити потенційних спадкоємців. Вони могли знаходитися як в місці відкриття спадщини, так і далеко від нього — в провінціях, походах тощо. Одним словом, треба було підготувати спадщину до прийняття спадкоємцями, для чого необхідний був тривалий час. Проте спеціальних строків цивільне право не встановлювало. Кредитори спадкодавця, заінтересовані в задоволенні своїх вимог у найкоротший строк, могли просити спадкоємців дати відповідь — приймають вони спадщину чи відмовляються від неї. У зв'язку з цим спадкоємці зверталися до суду з проханням призначити їм строк для роздумів. У праві Юстиніана цей строк міг бути визначений до дев'яти місяців, а імператором — до одного року.

Для прийняття спадщини вимагалися такі умови: а) здатність закликаних спадкоємців до прийняття спадщини; б) висловлена певним чином воля на прийняття спадщини. Якщо закликані до спадкування спадкоємці не здатні самі прийняти спадщину внаслідок своєї недієздатності, замість них спадщину приймали їхні законні представники (батьки, опікуни, піклувальники).

Воля на прийняття спадщини могла бути висловлена одним із двох способів: а) заявою про намір прийняти спадщину; б) фактичним вступом в управління спадковим майном. У праві Юстиніана заява про намір прийняття спадщини могла бути зроблена в будь-якій формі, а так само вступити у фактичне управління спадщиною можна було будь-яким способом, який засвідчував вступ до спадщини, її прийняття. Наприклад, спадкоємець продовжує проживати в будинку, який має перейти йому у спадок, провадить його ремонт, вимагає від боржників спадкодавця сплати боргів. Всі ці та інші дії засвідчують про вступ в управління спадщиною.

Вступ в управління спадщиною означає, що спадкоємець став наступником померлого в його правах і обов'язках, тобто, не тільки власником активної частини спадщини, а й зобов'язаним сплатити борг спадкодавця. Інколи борги перевищують активну частину спадщини. І тоді постає питання, в якому обсязі має відповідати спадкоємець за боргами спадкодавця. В доюстиніанівському праві спадкоємець, що прийняв спадщину, зобов'язаний був відповідати своїм власним майном за всі борги спадкодавця, навіть якщо вона складалася з одних боргів. Ухилитися від відповідальності можна було лише відмовившись від неї. Така необмежена відповідальність за борги спадкодавця не відповідала інтересам пануючого класу.

Юстиніан встановив нове правило, за яким спадкодавець був зобов'язаний здійснити за участю нотаріуса, оцінювача, кредиторів спадкодавця та інших заінтересованих осіб опис і оцінку спадкового майна. Відповідальність за борги спадкодавця в такому разі обтяжувалася лише обсягом активної частини прийнятої спадщини. Наприклад, спадщина за описом містила в собі майна на 2 тисячі і боргів на 6 тисяч. Спадкоємець відповідав лише в межах 2 тисяч активного майна.

Якщо спадкоємець за заповітом або за законом помирає після відкриття спадщини, не встигнувши її прийняти, спадщину приймає субститут (підпризначений спадкоємець). У протилежному разі, відповідно до давнього цивільного права, спадщина ставала безхазяйною.

Преторська практика пішла іншим шляхом. У разі смерті спадкоємця за заповітом відкривалося спадкування за законом. Частка померлого спадкоємця за законом пропонувалася наступним спадкоємцям. Поступово преторська практика виробила загальне правило, за яким, якщо помирає спадкоємець після відкриття спадщини, але до її прийняття, право прийняти належну йому частку переходило до його спадкоємців. Це правило було закріплено в новелах Юстиніана і дістало назву *спадкова трансмісія*.

Спадкову трансмісію слід чітко відрізняти від спадкування за правом представлення, яке:

- має місце лише при спадкуванні за законом (спадкова трансмісія може мати місце як при спадкуванні за законом, так і при спадкуванні за заповітом);

- настає, якщо спадкоємець помер до відкриття спадщини (спадкова трансмісія буде тоді, коли закликаний спадкоємець помирає після відкриття спадщини, але до її прийняття);

— спадкова частка померлого спадкоємця передається конкретно зазначеним у законі особам — онукам, племінникам або дідам і бабам (при спадковій трансмісії право на прийняття частки, що мав одержати померлий, переходить до його спадкоємців).

Якщо спадкоємець помирає до прийняття спадщини і не було спадкової трансмісії або відмовлявся від прийняття спадщини, його частка порівну приростає до часток останніх спадкоємців. Наприклад, якщо помирає один із двох спадкоємців за заповітом до прийняття спадщини, не залишивши спадкоємців, його частка не переходила до спадкоємців за законом. На підставі правила, що не може бути одночасного закликання до спадкування за заповітом і за законом, частка померлого спадкоємця приростає до частки спадкоємця за заповітом, що залишився живим.

Спадкоємці були зобов'язані виконати також й інші покладені на них спадщиною обов'язки. Для захисту своїх спадкових прав вони мали спеціальний позов.

ВИСНОВКИ ДО ЧЕТВЕРТОГО ПИТАННЯ

Щоб спадок перейшов до спадкодавця, спадкоємець здійснює необхідні юридичні дії: повне виявлення й охорону спадкової маси; визначення кредиторів і боржників, об'єму їх вимог та зобов'язань; виявлення інших потенційних спадкоємців. Не існувало якогось визначеного терміну перехідного періоду, але кредитори померлого намагалися якомога швидше задовольнити свої вимоги. Спадщина відкривається смертю спадкодавця, однак спадкоємці з цього моменту ще не стають власниками. Для цього ще вимагалася здатність покликаних спадкоємців прийняти спадщину та їх певне волевиявлення.

Поділ майна між спадкоємцями відбувався через взаємну угоду або у судовому порядку. При поділі майна між спадкоємцями пропорційно ділилися і борги.

Виморочне майно - те, що неприйняте жодним із законних спадкоємців, первісно ним міг скористатися будь-хто. В період пізньої Республіки таке майно переходило у власність держави, в період Імперії встановлено переважне право церкви чи муніципального сенату. У момент відкриття спадщини спадкоємці ще не стають його власниками. Для цього потрібно було вчинити ряд юридичних дій:

а) вжити заходів щодо повного виявлення спадкового майна та його охорони. З цією метою провадився інвентаризаційний опис виявленого спадкового майна, що слугувало правовою підставою визначення його складу (активу й пасиву);

б) виявити і визначити кредиторів і боржників, місце їх знаходження, розміри вимог і боргів тощо;

в) виявити потенційних спадкоємців. Вони могли знаходитися як в місці відкриття спадщини, так і далеко від нього — в провінціях, походах тощо. Одним словом, треба було підготувати спадщину до прийняття спадкоємцями, для чого необхідний був тривалий час. Проте спеціальних строків цивільне

право не встановлювало. Кредитори спадкодавця, заінтересовані в задоволенні своїх вимог у найкоротший строк, могли просити спадкоємців дати відповідь — приймають вони спадщину чи відмовляються від неї. У зв'язку з цим спадкоємці зверталися до суду з проханням призначити їм строк для роздумів. У праві Юстиніана цей строк міг бути визначений до дев'яти місяців, а імператором — до одного року.

Для прийняття спадщини вимагалися такі умови: а) здатність закликаних спадкоємців до прийняття спадщини; б) висловлена певним чином воля на прийняття спадщини. Якщо закликані до спадкування спадкоємці не здатні самі прийняти спадщину внаслідок своєї недієздатності, замість них спадщину приймали їхні законні представники (батьки, опікуни, піклувальники).

Воля на прийняття спадщини могла бути висловлена одним із двох способів: а) заявою про намір прийняти спадщину; б) фактичним вступом в управління спадковим майном. У праві Юстиніана заява про намір прийняття спадщини могла бути зроблена в будь-якій формі, а так само вступити у фактичне управління спадщиною можна було будь-яким способом, який засвідчував вступ до спадщини, її прийняття. Наприклад, спадкоємець продовжує проживати в будинку, який має перейти йому у спадок, провадить його ремонт, вимагає від боржників спадкодавця сплати боргів. Всі ці та інші дії засвідчують про вступ в управління спадщиною.

V. СИНГУЛЯРНЕ НАСТУПНИЦТВО

Заповідальні відкази (легати). Заповідальний відказ полягає в тому, що заповідач у заповіті покладає на спадкоємця обов'язок передати окремі речі із складу спадщини чи виконати певні дії на користь третьої особи — відказоодержувача. Істотною властивістю легата є те, що він встановлювався в заповіті заради вигоди відказоодержувача (легатарія), а не для погіршення становища спадкоємця. Якщо легат ставив своєю метою покарання спадкоємця, він визнавався нікчемним. Гай з цього приводу писав: «Відкази під приводом покарання були також недійсні. Відказаним як покарання визнається те, що залишається для примусу спадкоємця зробити щось або не робити, наприклад, коли напише так: якщо спадкоємець мій видасть свою дочку заміж за Тиція, то хай дасть десять тисяч Сею; або в такій формі: якщо ти не віддаси за Тиція дочку, то ти повинен дати йому десять тисяч. Якщо заповідач накаже дати десять тисяч Тицію, у випадку якщо спадкоємець, наприклад, протягом двох років не поставить йому пам'ятник, то і в такому разі відказ встановлено заради покарання. Нарешті, із самого визначення ми можемо скласти собі багато подібних випадків» (Гай, 2.235). Модестин визначав легат як дарування, складене шляхом заповіту.

Легатарієм може бути лише особа, здатна прийняти спадщину на свою користь. Ще один відомий юрист писав, що легат — це скорочення спадщини, засобом якого заповідач бажає передати що-не-будь третій особі із того, що буде повністю належати спадкоємцю.

Заповідальний відказ може покладатися лише на спадкоємця. Легатарія не можна обтяжувати відказом, проте на нього можна покласти виконання *фідеїкомісу*. Більше того, виконання останнього стосовно другої особи ми можемо доручити навіть тому, кому залишаємо довірче доручення (Гай, 2.271).

До II ст. до н. е. заповідач мав право розподіляти всю спадщину у формі заповідальних відказів. При цьому спадкоємцеві залишався тільки пасив, тобто борги. Така форма спадкування ставила в скрутне становище не тільки спадкоємців, а й кредиторів спадкодавця. Для припинення такої практики законом Фурія було передбачено заборону встановлювати заповідальні відкази на користь осіб, не пов'язаних зі спадкодавцем кровним зв'язком у межах до шостого ступеня. Проте цей закон не досяг мети, тому іншим законом Воконія 169 р. до н. е. було встановлено, що жоден відказоодержувач за заповітом не повинен був одержувати більше, ніж спадкоємець. Однак і в цьому випадку Гай застерігав, що, розподіляючи спадщину між великою кількістю легатаріїв, заповідач міг до того мало залишити спадкоємцю, що останньому не варто було брати на себе всього тягара спадщини заради настільки незначної вигоди (Гай, 2.226).

Гай повідомляв, що класичному періоду були відомі чотири форми заповідальних відказів: відказ шляхом віндикації; відказ засобом примусу до видачі речі; способом дозволу (легатарію взяти річ) і шляхом одержання речі наперед (Гай, 2.192). Далі він наводить характеристику кожної із форм.

Найдавнішими формами заповідальних відказів були відказ шляхом віндикації і відказ примусової видачі речі. За першою спадкодавець залишає розпорядження про перехід частини спадщини у власність легатарія, за другою він зобов'язувався в заповіті до передачі легатарію певної речі або іншого виконання (зробити чи не робити).

Цей відказ називається *віндикаційним* тому, що відказана річ у момент прийняття спадщини одразу стає власністю відказоодержувача (легатарія) за квіритським правом, і якщо цю річ легатарій зажадає або від спадкоємця, або від кого-небудь іншого, хто володіє річчю, то він повинен позивати її шляхом віндикації, тобто довести, що річ за квіритським правом його (Гай, 2.194).

При відказі способом дозволу заповідач наказував спадкоємцю дозволити легатарію забрати певну річ. Об'єктом такого легата могли бути сервітути або узурфрукти на річ спадкодавця. В такому разі обов'язок спадкоємця полягав у тому, щоб не перешкоджати користуватися речами, визначеними як відказ.

Відказ у формі дозволу міг встановлюватися на користь кількох легатаріїв. У такому разі, якщо об'єктом легату була споживна річ, на думку багатьох юристів, спадкоємець, який дозволив одному із легатаріїв захопити її, не відповідав перед останніми: дана річ була уже спожита, при цьому без умислу самого спадкоємця. Той же Гай дає таке тлумачення: «Ще більше виявляється розбіжність стосовно того відказу, коли одна і та ж річ відказана роздільно двом або більше особам; одні юристи вважають, що тому й іншому належить вся річ, як і за відказом шляхом віндикації; інші гадають, що той, хто володіє річчю, має перевагу, оскільки при цій формі відказу спадкоємець повинен

терпіти, що відказоодержувач володіє річчю; отже, якщо спадкоємець дозволив першому володіти річчю, і цей візьме річ, то він буде забезпечений стосовно того, хто потім зажадає відказ, тому що, з одного боку, він не має речі, щоб дозволити взяти від себе, з іншого — він не діяв зловмисне, щоб її не мати» (Гай, 2.215).

Інакше складалися відносини, коли об'єктом відказу була неподільна річ. Помпоній писав, що, коли відказана частина спадкового майна, існує сумнів, є об'єктом зобов'язання частини речей чи їх вартість. Сабін і Касій вважали, що об'єктом зобов'язання була вартість, Прокул і Нерва — відказані частини речей. Проте варто сприяти спадкодавцю, щоб він сам вибирав, що йому підходить більше: дати частини речей чи вартість. Але спадкоємцю дозволено давати частини тих речей, які можна поділити без заподіяння шкоди; якщо ж вони неподільні за природою або їх не можна поділити, не пошкодивши, то в будь-якому випадку спадкоємцем повинна бути надана вартість (Д. 30.26.2).

Відказ шляхом одержання речі наперед полягав у тому, що із складу спадщини попередньо виділялася певна річ, яка при визначенні часток спадкоємців не враховувалася. На думку сабініанців, така форма відказу мала місце лише в межах судового розгляду про поділ спадщини.

Різноманітність форм заповідальних відказів не сприяла кращому правовому регулюванню спадкування. Тому в післякласичну епоху були вжиті спроби до їх уніфікації. За часів Юстиніана відказ за заповітом в усякому разі має зобов'язальний характер. Спрощуються формальні вимоги до нього. Заповідальний відказ набував чинності з моменту прийняття спадщини.

Фідеїкоміс — це вручений іншій особі неформальний відповідальний відказ (легат). Спочатку це було просте прохання спадкодавця в усній чи письмовій формі до спадкоємця (*фідуціарія*) виконати певне побажання на користь третьої особи — *фідеїгкомісарія*. Це прохання не мало юридичного характеру, воно спиралося лише на совість фідуціарія, на його мораль, тобто це доручення мало довірчий характер. Але вже за часів Августа дане суто моральне зобов'язання набуває юридичного характеру і виконання фідеїкоміса можна було домагатися в судовому порядку.

Фідеїкоміс був позбавлений обмежень легату, його можна було висловити в будь-якій формі, доручити будь-якій особі, що має якусь вигоду від спадщини. Предметом фідеїкоміса могло бути будь-яке виконання.

В історії розвитку римського спадкового права фідеїкоміси відіграли помітну роль. За їх допомогою спадкове право все більше удосконалювалося, хоча в ньому помітні були й негативні риси. Шляхом фідеїкомісу, наприклад, можна було всю спадщину передати третім особам, залишивши спадкоємцю лише борги. В праві Юстиніана, однак, було встановлено, що незалежно від обсягу фідеїкоміса, встановленому спадкодавцем на користь третіх осіб, спадкоємець в усіх випадках мав право на одну четверту частину спадщини.

Такі прохання спадкодавця до спадкоємця про вчинення тієї чи іншої дії на користь третьої особи спочатку називалися *кодицилами*, тобто приписки, додатки до заповіту, в яких спадкодавець повідомляє спадкоємця про свою

волю. До часів Августа не було права кодицилів. Їх вперше ввів Луцій Лентул, завдяки чому були започатковані фідеїкоміси. Вмираючи в Африці, Лентул написав кодицили, підтверджені заповітом, в яких просив шляхом фідеїкоміса виконати якесь прохання. Божественний Август виконав його волю. Наслідуючи його приклад, й інші стали виконувати фідеїкоміси. Відомо, що Август скликав юристів, серед яких був і Требацій, який користувався тоді величезним авторитетом, запропонувавши на їхній розгляд таке питання: допустити кодицили і чи не суперечать вони основним засадам права? Требацій переконав Августа на користь кодицилів, знайшовши, що вони дуже корисні і необхідні для громадян з причини тривалих мандрівок, що здійснювалися давніми: там, де мандрівникам не було можливості зробити заповіт, можна було, принаймні, залишити кодицили. Після того, як Лабеон залишив кодицили, вже ніхто не сумнівався, що вони допускаються на законній підставі (I. 2.25 pr.).

Отже, з наведеного випливає, що кодицили — це таблички, листи пергаменту чи папіруса, на яких викладали прохання заповідача до спадкоємця зробити що-небудь на користь третіх осіб. В них, за загальним правилом, заповідач викладав свій фідеїкоміс. У цих же Інституціях Юстиніана далі йдеться, що залишати кодицили може не тільки той, хто вмирає із заповітом, але й той, хто вмирає без заповіту, може залишати фідеїкоміси через кодицили (I. 2.25.1).

Згодом було визнано, якщо волевиявлення, зроблене в кодицилах, було підтверджене словами заповіту, вони вважалися складеними в самому заповіті. Ще пізніше заповіт стали супроводжувати застереженням, щоб його зміст розглядали, принаймні, як кодицили. Адже, заповіт, в якому не визначався спадкоємець, таким не визнавався, але як кодицили він зберігав чинність стосовно інших розпоряджень заповідача, в тому числі й щодо фідеїкомісів. Внаслідок такої еволюції чинність інших розпоряджень заповідача стосовно спадщини (крім призначення спадкоємця) зберігалася незалежно від дійсності заповіту. Фідеїкомісами могли бути обтяжені не тільки спадкоємці за заповітом, а й легатарії і, навіть, спадкоємці не за заповітом.

Таким чином, вони стали зручною формою заповідальних розпоряджень, за допомогою якої можна було висловити будь-яку волю щодо спадщини. Проте з часом їх також почали обмежувати разом із обмеженнями спадкування за заповітом.

Фідеїкоміс був зручною формою заповідального розпорядження для підпризначення. Якщо перший фідеїкомісарій, що прийняв на свою користь фідеїкоміс, помирає чи порушував умову, поставлену заповідачем, у такому разі набували чинності права підпризначеного на цей самий об'єкт. Особливо він був успішний, коли перший фідеїкомісарій і всі наступні підпризначені особи були однієї родини (однієї фамілії). При цьому допускалося, щоб перший фідеїкомісарій міг повною мірою скористатися одержаним за фідеїкомісами, а підпризначеному діставалося лише те, що залишалося. Юстиніан визначив міру використання (споживання) фідеїкомісу на такий випадок — не більше трьох третин спадщини.

Розпорядитися у формі фідейкоміса можна було будь-якими речами із спадщини. Предметом його могло бути надання волі рабу. Якщо раб не належав спадкодавцю, то спадкоємець, обтяжений фідейкомісом, зобов'язувався викупити його і відпустити на волю.

Розмір фідейкоміса також не повинен був перевищувати розміру легата, який був встановлений претором Фальцидієм не більше трьох чвертей спадщини. Одну чверть спадщини за будь-яких умов спадкоємець мав право залишити за собою — фальцидієва чверть.

В кінці періоду республіки режим заповідальних відказів був поширений на всі фідейкоміси. Найпоширенішим був так званий універсальний фідейкоміс. За цією формою можна було відказати всю спадщину. Він полягав у тому, що на фідуціарія покладался обов'язок передати іншій особі всю спадщину. В такому разі відповідальним перед кредиторами був, насамперед, фідуціарій. Але згодом було вироблено правило, за яким після його заяви про передачу усієї спадщини фідейкомісарію фідуціарій зберігав за собою лише звання. На фідейкомісарія переходили не тільки права, а й всі обов'язки спадкодавця. Тому фідуціарій мав право взагалі відмовитися від спадщини і тим самим паралізувати сам фідейкоміс. Тому на нього й була поширена фальцидієва чверть.

ВИСНОВКИ ДО П'ЯТОГО ПИТАННЯ

Заповідальний відказ (легат) - це розпорядження спадкодавця про надання певній особі якоїсь вигоди за рахунок спадкової маси. Легетарій - не спадкоємець, він одержує не частку, а конкретне право (наприклад, право проживання) або річ уже безпосередньо від спадкоємця. Зрозуміло, що відповідальності за борги померлого він не несе. Легетарій має право на висунення позову до спадкоємця, який прийняв спадщину. Усі легати поділялися на: 1) спадкоємець передає певну річ певній особі; 2) спадкоємець купує певну річ для певної особи; 3) спадкоємці додають одному із спадкоємців додатково до належної йому по закону частки певну річ; 4) спадкоємець має віддати вказаній особі свою власну річ.

Фідейкоміси - доручення совісті, їх можна було накладати без зайвого формалізму, як до, так і після складання заповіту. Це доручення могло покладатися на спадкоємців за законом або за заповітом. За часів Августа магістрати забезпечують виконання фідейкомісів.

ВИСНОВКИ З ТЕМИ

Необхідно зазначити, що вчення про спадкування виникло тому, що була потреба узаконити перехід майна померлого власника до інших осіб з метою захисту прав та інтересів громадян. Інститут спадкового права в системі римського приватного права є незалежним, окремим, не пов'язаним з іншими видами майнових прав, не є яким-небудь видом зобов'язальних прав, але тісно з ними пов'язаний. З одного боку, після смерті певної особи найчастіше залишається майно, основу якого становлять право власності та інші речові права. Вони і є об'єктом переходу за спадщиною після смерті їхнього власника. З другого боку, спадкування — один із способів набуття майнових прав, що зближує його з зобов'язальним правом.

Тому інститут спадкового права і в системі римського приватного права, і в сучасних правових системах — один з найважливіших. Його значення зумовлено також тим, що об'єктом спадкування померлого є право власності. Що залишається після смерті померлого власника, кому воно має перейти, в якому порядку і обсязі — все це проблеми спадкового права, які з найдавніших часів і дотепер залишаються в центрі уваги суспільства і держави, законодавців і дослідників, кожної людини, оскільки тією чи іншою мірою стосуються їхніх інтересів. Для того, щоб глибше зрозуміти сутність спадкування, джерела його виникнення і розвитку, насамперед, звернімося до основних понять спадкового права.

Римське право розглядало успадкування як універсальне спадкоємство, при якому спадкоємець, вступивши у спадок, одним актом набував всю сукупність прав та обов'язків померлого. Проте, мало місце й сингулярне правонаступництво, що реалізовувалось в заповідальному відказі та фідейкомісі. **Заповідальні відкази** (легати). Заповідальний відказ полягає в тому, що заповідач у заповіті покладає на спадкоємця обов'язок передати окремі речі із складу спадщини чи виконати певні дії на користь третьої особи — відказоодержувача. Істотною властивістю легата є те, що він встановлювався в заповіті заради вигоди відказоодержувача (легатарія), а не для погіршення становища спадкоємця. Якщо легат ставив своєю метою покарання спадкоємця, він визнавався нікчемним. Гай з цього приводу писав: «Відкази під приводом покарання були також недійсні. Відказаним як покарання визнається те, що залишається для примусу спадкоємця зробити щось або не робити, наприклад, коли напише так: якщо спадкоємець мій видасть свою дочку заміж за Тиція, то хай дасть десять тисяч Сею; або в такій формі: якщо ти не віддаси за Тиція дочку, то ти повинен дати йому десять тисяч. Якщо заповідач накаже дати десять тисяч Тицію, у випадку якщо спадкоємець, наприклад, протягом двох років не поставить йому пам'ятник, то і в такому разі відказ встановлено заради покарання. Нарешті, із самого визначення ми можемо скласти собі багато подібних випадків» (Гай, 2.235). Модестин визначав легат як дарування, складене шляхом заповіту.

Легатарієм може бути лише особа, здатна прийняти спадщину на свою користь. Ще один відомий юрист писав, що легат — це скорочення спадщини,

засобом якого заповідач бажає передати що-не-будь третій особі із того, що буде повністю належати спадкоємцю. *Спадкування — це перехід майна після смерті власника до інших осіб.* Під майном прийнято розуміти сукупність прав і обов'язків померлого. Отже, до складу спадщини входять як права, так і обов'язки, актив і пасив, наявне майно померлого і його борги, які він не встиг виплатити за життя. Перехід майна чи майнових прав і обов'язків, що належали певній особі, можливий лише після смерті власника. Спадкування майна за життя його власника не буває.

Сукупність правових норм, які регулюють порядок переходу майна померлого до інших осіб, називається спадковим правом. Як правовий інститут спадкування нерозривно пов'язано з правом власності. За родовим ладом, тобто до поділу суспільства на класи і виникнення держави і права, існували родові звичаї, за якими речі померлого члена роду переходили до інших членів того ж роду, однак ще не було спадкового права. Воно, як і право власності, виникає після поділу суспільства на класи. Інститут спадкування припускає вже приватну власність, а остання виникає тільки з появою обміну.

Особа, після смерті якої залишилося майно, називається *спадкодавцем*. Ним може бути лише фізична особа. Юридична особа не може вмерти, її діяльність припиняється, але в цьому випадку право спадкування в неї не настає.

Особи, до яких переходить в установленому порядку майно померлого, називаються *спадкоємцями*. Ними можуть бути як фізичні, так і юридичні особи.

Спадкове майно, спадкова маса або спадщина — це майно (права і обов'язки), що залишилося після смерті власника. Це сукупність прав і обов'язків померлого, яка визначається на момент смерті спадкодавця.

Перехід майна померлого (наступництво) до інших осіб можливий за однією із двох правових підстав — за заповітом чи за законом.

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ЩОДО ПІДГОТОВКИ ДО ДАНОЇ ТЕМИ

Для більш ґрунтовного опанування даної теми, необхідно відповісти на наступні запитання.

1. Що таке спадкове право, спадкування, спадкова маса, заповіт?
2. Що таке універсальна і сингулярна наступність у спадкуванні?
3. Назвіть обов'язкові вимоги до заповіту.
4. Коли наступало спадкування за законом?
5. Що таке спадкування за правом представництва?
6. При яких умовах заповіт вважався не дійсним?
7. Які існували вимоги до прийняття спадщини?
8. Що таке заповідальний відказ (легат)?